

WD: 12824

WE: 12661

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

30 JAN. 2002

Ο ΘΕΤΙΚΟΣ ΥΠΑΡΞΙΣΜΟΣ ΤΟΥ Ν. ABBAGNANO

Διδακτορική Διατριβή

ΑΘΗΝΑ 2000

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής υπό του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν υποδηλοί αποδοχή των γνώμων του Συγγραφέως (Ν. 5343, άρθρο 202, παρ. 2).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Είναι γεγονός ότι οι φιλοσοφικές σχολές δεν έχουν μία αποκρυσταλλωμένη μορφή. Ωστόσο η κατάληξη «-ισμός» πολλών φιλοσοφικών σχολών π.χ. υπαρξισμός, θετικός λογισμός, μαρξισμός, κ.λπ. σημαίνει ότι πρόκειται για συγκροτημένα και ευδιάκριτα συστήματα θεωρήσεων και αξιολογήσεων, που οφείλουν την ίδρυση τους σε ονομαστούς στοχαστές, και τη συντήρησή τους σε πιστούς οπαδούς. Όταν όμως απλώθηκαν σε άλλα γεωγραφικά και πολιτισμικά πλάτη, σε άλλες ιδιοσυγκρασίες στοχαστών, διαφοροποιήθηκαν σε πολλές «παραλλαγές» που δεν έχουν όλες την ίδια απόσταση από τον αρχικό πυρήνα.

Είναι λοιπόν εύλογο, όταν μας μιλούν για φιλοσοφικές θεωρήσεις μεγάλης κλίμακας να ζητούμε τη διευκρίνιση: ποιά παραλλαγή τους πρόκειται να εξετάσουμε. Κάτω από ένα κοινό οικογενειακό όνομα στεγάζονται συνήθως πολλές. Υπάρχουν θα μπορούσε να πει κανείς τόσοι «υπαρξισμοί», «λογικοί εμπειρισμοί» και «μαρξισμοί» όσα και τα ονόματα κορυφαίων συγγραφέων της κάθε σχολής. Παρά τις διαφορές τους όμως έχουν ένα τουλάχιστον ουσιαστικό γνώρισμα κοινό: τον προσανατολισμό και τις επιδιώξεις, μian αφετηριακή ιδέα ως μόνιμο σημείο αναφοράς και τη μέθοδο της διερευνητικής εργασίας.

Ο υπαρξισμός του Abbagnano αναχωνεύθηκε σε μία νέα διάσταση και οριοθέτησε μίαν άλλη οπτική, εκείνη που αναγορεύει τη "δυνατότητα" του ανθρώπου, ως σύσταση του κόσμου ως μεσότητα των κοσμικών εναντιοτήτων. Το στοιχείο αυτό θεωρήθηκε πρωτοτυπία και τομή στην υπαρξιακή φιλοσοφία και άνοιξε νέες προοπτικές και νέους ορίζοντες. Αυτό αποτέλεσε και το αντικείμενο έρευνας του πονήματος τούτου.

Υπήρξε στοχαστής που για πολλές δεκαετίες εκπροσωπούσε στην Ιταλία μία ζωντανή πνευματική συνείδηση. Έδωσε ένα διαρκή πνευματικό αγώνα για την ολόπλευρη κατανόηση των προβλημάτων που απασχολούν το σημερινό άνθρωπο, παράλληλα αποτέλεσε το αντεστραμμένο είδωλο ενός οξύμωρου ιταλοκεντρικού στοχασμού (του Groce και του Gentile) και παρέμεινε ένας στοχαστής με πνευματική και ψυχική ευρυχωρία.

Η παρούσα έρευνα αποτελεί το πρώτο βήμα προσέγγισης του φιλοσοφικού του έργου, των διαστάσεων του, των επιρροών του, καθώς επίσης και της συμβολής του στην ανάπτυξη του φιλοσοφικού στοχασμού στην Ιταλία.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΕΛΙΔΑ

Το τέλος του νέο-ιδεαλισμού στην Ιταλία. Η στροφή προς την υποκειμενικότητα	
Ιδεαλισμός και παπική εκκλησία στον 19ο αιώνα	8
Ανεξαρτησία των Πανεπιστημίων από την παπική κυριαρχία	12
Εγελιανή φιλοσοφία. Ο B. Croce και ο G. Gentile	13
Ο νεο-ιδεαλισμός του B. Croce	14
Ο νεο-ιδεαλισμός του G. Gentile	17
Το τέλος του νεο-ιδεαλισμού και η στροφή στην υποκειμενικότητα	20
Καθολικισμός και εκκοσμίκευση	23
Καθολικισμός και φασισμός	27
Από τον μοντερνισμό (μετριοπάθεια) στην εκκοσμίκευση	30
Η στροφή του B. Croce	32

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Οι θεμελιώδεις συντεταγμένες της φιλοσοφίας του Abbagnano

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ - Η δυνατότητα

Η ύπαρξη ως δυνατότητα	36
Abbagnano και Kierkegaard	40
Abbagnano και Heidegger	43
Abbagnano και Sartre	48
Αλλοτριωμένες και αυθεντικές δυνατότητες	51
Η αυθεντική δυνατότητα ειδικότερα	57
Η δυνατότητα της πράξης	61

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ - Η Ιστορία ως γεγονός πολύτροπης εμπειρίας

Η Ιστορία ως βιωμένη πραγματικότητα	65
Η μορφή του καθήκοντος στην Ιστορία	67
Η κριτική του Abbagnano για την έννοια της ιστορίας στους υπαρξιστές φιλοσόφους και η ιστορία ως κριτήριο αλήθειας και γνώσης στην φιλοσοφία του	69

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ - Η έννοια του χρόνου στο φιλοσοφικό έργο του

N. Abbagnano	
Ο χρόνος ως συνισταμένη της προσωπικής αυτογνωσίας	75
Ο χρόνος ως δυνατότητα της αξίας	80

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ - Τα όρια του υποκειμένου. Η έννοια του βιωμένου κόσμου και της επικοινωνιακής δράσης.

Ο "εαυτός" μας και ο "άλλος"	85
Η κριτική του Abbagnano για το "πρόβλημα" της επικοινωνίας στους υπαρξιστές φιλοσόφους	91

Η εκμετάλλευση των δυνατοτήτων μας στη σύσταση του οικουμενικού πραγματισμού	94

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

<i>ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ</i> - Ενδεχόμενο ενεργητικής συναίνεσης και γόνιμων συνθέσεων μαρξισμού και υπαρξισμού	
Η "κοινωνικοποίηση" του βιώματος ως ιδέα του πολιτικού ανθρωπισμού	101
Βιωμένη και επιθυμητή πραγματικότητα	108
Η ανανέωση μέσα στη συνέχεια η αρχή της πολλαπλότητας του Ιταλικού μαρξισμού	114
<i>ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ</i> - Ο προσανατολισμός των διανοουμένων στη δεκαετία '50-'60. Η προσπάθεια να συνταχθεί μία υπαρξιακή κοινωνιολογία.	
Από το "συλλογικό διανοούμενο" του Gramsci στο διανοούμενο της "εκκοσμικευμένης λαϊκής συνείδησης"	124
Ο θεωρητικός ορίζοντας της "Σχολής του Τορίνο"	129
Θεωρητική έρευνα για τη σύνταξη μιας υπαρξιακής κοινωνιολογίας	134
Οι κριτικές που δέχθηκε ο Abbagnano	147
<i>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</i>	150

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΝΕΟ-ΙΔΕΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ.

Η ΣΤΡΟΦΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ

Ιδεαλισμός και παιπική εκκλησία στον 19^ο αιώνα

Έως τον 18^ο αιώνα η φιλοσοφική προβληματική στην Ιταλία είναι επηρεασμένη εν μέρει από τη γαλλική και εν μέρει από τη γερμανική φιλοσοφία. Οι διανοούμενοι, οι ακαδημαϊκοί, οι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι παραμένουν κατά το πλείστον παγιδευμένοι στη στεγανότητα των ρευμάτων της φιλοσοφικής σκέψης και διανόησης που κυριάρχησε στην κεντρική Ευρώπη. Το 19^ο αιώνα ο Antonio Rosmini – Serbati¹ (1796 -1855), ο οποίος θεωρήθηκε ένας από τους μεγαλύτερους στοχαστές του 19^{ου} αιώνα της αξίας του Hamilton, του Comte, του Lotze, θα αναζητήσει ένα άλλο φιλοσοφικό περιεχόμενο του οποίου οι συνιστώσες είναι ριζικώς διάφορες από τη φιλοσοφική προβληματική της κεντρικής Ευρώπης. Η φιλοσοφία του Rosmini ωθείται προς ένα νεο-πλατωνισμό ο οποίος έρχεται να αντιταχθεί στον Καρτεσιανισμό που αποτελεί κυρίαρχη φιλοσοφική σκέψη στην Κεντρική Ευρώπη.

Με τα δύο πιο σημαντικά έργα του «Νέο δοκίμιο στις αρχές των ιδεών» (Nuovo saggio sull' origine delle idee 1830) και το «αρχή της ηθικής επιστήμης» «Principe della scienza morale 1831» θεμελιώνει έναν οντολογικό «πλατωνισμό» και στηρίζει μία

---

1. BREHIER E. Histoire de la philosophie, Paris, P.U.E. 1946 σ.900

σαφώς αντιεμπειριοκρατική και αντικαντιανή τοποθέτηση με προφανείς προεκτάσεις προς την κατεύθυνση ενός υποκειμενικού Ιδεαλισμού.

Σε μία εποχή πνευματικής παντοδυναμίας της «καρτεσιανής» φιλοσοφίας, ο Rosmini επιστρέφει σ'ένα νεοπλατωνικό ιδεαλισμό², όπου οι «ιδέες» αποτελούν τον ενδιάμεσο κρίκο με τον οποίο το απόλυτο μεταβάλλεται σε κόσμο³. Η φιλοσοφία του Rosmini θα αποτελέσει ευπρόσδεκτο συμπλήρωμα στο θρησκευτικό ιδεαλισμό της καθολικής εκκλησίας. Χωρίς να παρουσιάζει κάποια πρωτοτυπία η φιλοσοφία του, πέρα από το ότι επαναλαμβάνει τα κοινά «διανοήματα» όλης της ιδεαλιστικής κίνησης, θέλησε να συνδυάσει την κοσμοθεωρία του νεο-πλατωνικού ιδεαλισμού με τις θεολογικές ιδέες της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας.

Το φιλοσοφικό έργο του Rosmini, αλλά κυρίως ο πολιτικός του στοχασμός με το βιβλίο του «Filosofia Politica 1839», θέτουν τις βάσεις της πολιτικής σύνδεσης του «παπισμού» με το δημοκρατικό φιλελευθερισμό προσπάθησε να συνδέσει έναν ορθολογισμό, ο οποίος είχε την καταγωγή του στον υποκειμενικό ιδεαλισμό, με την πίστη στην αποκάλυψη.

Στην ίδια προοπτική βρίσκεται και ο στοχασμός του Vincenzo Gioberti⁴ (1801-1852) κληρικού, φιλοσόφου και διπλωμάτη στο Piemonte. Στο έργο του «Εισαγωγή στη Φιλοσοφία» (Introduzione alla filosofia 1840) (Protologia 1857) διακρίνεται η διαπλοκή ιδεών της πλατωνικής, της καρτεσιανής και της φιλοσοφίας του Schelling.

² SPIRITO U. Origine dell'idea dell'essere, Bari, Laterza, 1941 σσ. 46-58, 73-96 (παραπομπή στην έκδοση αυτή για τα κείμενα του Rosmini)

³ SPIRITO U. Στο ίδιο: L'idea dell'essere precede l'idea dell'io [η Ιδέα του όντος προηγείται της Ιδέας του εγώ] σελ. 95

⁴ RUGGIERO G. Storia dell'idealismo europeo Milano, Fertonelli, 1962 σσ.56-80

Ο πλατωνισμός και η φιλοσοφία του Schelling είχαν σφραγίσει τις φιλοσοφικές αναζητήσεις του ιταλικού ιδεαλισμού του 19^{ου} αιώνα. Φιλόσοφοι όπως ο Rosmini, ο Gioberti, ο Mamiani φιλοδοξούν να διαμορφώσουν με τον ιδεαλισμό μία δημιουργική φιλοσοφία που θα τονίζει τη συνέχεια των πνευματικών εκδηλώσεων της ιταλικής κουλτούρας στη συνδιαλλαγή της με το «θεολογικό σχολαστικισμό» της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας.

Ο ιδεαλισμός στην Ιταλία αποτέλεσε τη συμπυκνωμένη έκφραση του πνευματικού δυναμισμού μιας εποχής που βρισκόταν σε συστοιχία με τα συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα.

Από το 1848 οι Καρμπονάροι (Carbonari) αγωνίζονται για την ενοποίηση της ιταλικής χερσονήσου, οραματιζόμενοι την εθνική παλιγγενεσία (risorgimento), που θα αποκαθιστούσε το ιταλικό έθνος στην ένδοξη ηγετική θέση που κατείχε κατά την εποχή της αρχαίας Ρώμης και της Αναγέννησης. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού, ήταν καθολικά παραδεκτό ότι η Ιταλία έπρεπε να διαμορφώσει μία αυτόφωτη και δημιουργική πνευματική ζωή.

Το κίνημα ενοποίησης της Ιταλίας ήταν χωρισμένο στους «πατριώτες» και τους «φιλελεύθερους», που είχαν διαφορετικές απόψεις για την παπική εκκλησία. Οι «φιλελεύθεροι» ήρθαν σε σύγκρουση με την παπική εκκλησία, και αυτό ήταν αναπόφευκτο, εφόσον ο πάπας κυβερνούσε ως κοσμικός ηγεμόνας και αντιστρατεύονταν εκείνους που επιθυμούσαν να του αφαιρέσουν την επικράτειά του για χάρη της ενωμένης Ιταλίας.⁵

---

⁵ VILARI R   Storia contemporanea, Bari, Laterza, 1986 ό. 265

Οι «φιλελεύθεροι» συνειδητοποιούν τον παιδευτικό ρόλο της φιλοσοφικής διδασκαλίας στην ιδεολογική προετοιμασία της παλιγγενεσίας, παράλληλα τάσσονται κατά του δογματισμού της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας. Έτσι μορφοποιούνται ρεύματα και τάσεις σκέψης που αντιστρατεύονται τον ιδεαλισμό. Οι ριζοσπαστικότεροι εκπρόσωποι αυτών των ρευμάτων ήταν ο Giuseppe Ferrari (1811-1866) ο οποίος με το βιβλίο του «Η φιλοσοφία της επανάστασης» (*la filosofia della rivoluzione* 1851) εκφράζει ένα ριζοσπαστικό πολιτικό σκεπτικισμό που ήταν η σύνδεση του σοσιαλισμού με τον θετικισμό, καθώς επίσης και ο Antonio Francki που με το βιβλίο του «Η θρησκεία του 19^{ου} αιώνα» (*la religione del 19o secolo* 1853) ασκεί κριτική στη σύνδεση «Θεολογικού σχολαστικισμού» της παπικής εκκλησίας και ιδεαλισμού, και τονίζει ότι αν και ο «Θεολογικός σχολαστικισμός» προβάλλει ένα καθολικό όραμα για όλα τα θέματα της ανθρώπινης ζωής, βασίζει τη δύναμή τους στη μεταφυσική, δηλαδή σε νοητικές εικόνες, σε έννοιες που είναι απομονωμένες και απολιθωμένες κατασκευές του νου.

Η παπική εκκλησία στην προσπάθειά της να συνδεθεί με την πνευματική αφύπνιση και την κοινωνική αυτοσυνείδηση του ιταλικού κόσμου, αλλά και για να απαντήσει στην ανταρσία του προτεσταντισμού που είχε δεχθεί την επίδραση των ποικίλων επιστημονικών και φιλοσοφικών προκλήσεων της εποχής, σε συνεργασία με τους ιδεαλιστές φιλοσόφους Terenzo Mamiani, Luigi Ferri κ.ά. θα προσπαθήσει να δημιουργήσει μία νέα πνευματική κίνηση για να διατηρήσει τη συντηρητική της ιδεολογία. Το 1864 ο Πάπας Πίος Θ' εξέδωσε έναν κατάλογο σφαλμάτων (*Syllabus*) που καταδίκασε ό,τι θεωρούσε ως κύρια θρησκευτικά και φιλοσοφικά «σφάλματα» της εποχής. Ανάμεσά τους ήταν ο υλισμός, η ελεύθερη σκέψη και η θρησκευτική

«αδιαφορία», η αντίληψη δηλαδή ότι όλες οι θρησκείες είναι εξίσου καλές. Αν και ο κατάλογος έγινε γενικά αποδεκτός από την εκκλησία, καταδικάστηκε από τους ριζοσπάστες στοχαστές της Ιταλίας ως «σταυροφορία εναντίον του πολιτισμού».

Ανεξαρτησία των πανεπιστημίων από την παπική κυριαρχία

Ο ιδεαλισμός του 19^{ου} αιώνα στην Ιταλία αποτέλεσε επιλογή της παπικής εκκλησίας, δεδομένου ότι τα Πανεπιστήμια ήταν σε πλήρη έλεγχο από αυτήν. Η ακαδημαϊκή φιλοσοφία δικαιολόγησε τις απόψεις της καταφατικής θεολογίας που συνδέονταν με μία εθνική ιδεολογία.

Το 1870 έγινε μία απόπειρα να λυθεί το πρόβλημα ανάμεσα στο κράτος και τον «παπισμό». Το 1871 το ιταλικό κοινοβούλιο ψήφισε το νόμο των «Παπικών Εγγυήσεων», που υποτίθεται ότι αποσκοπούσε να καθορίσει τη θέση του Πάπα ως ηγεμόνα. Ο τότε Πάπας Πίος Θ΄ κατήγγειλε το νόμο αυτό, με το αιτιολογικό ότι ζητήματα που αφορούσαν τον Πάπα θα μπορούσαν να λυθούν μόνο με διεθνή συνθήκη, στη σύναψη της οποίας θα έπρεπε να έχει λόγο και ο ίδιος. Κατόπιν τούτου κλείστηκε στο Βατικανό και αρνήθηκε κάθε σχέση με το κράτος εκείνο που είχε τόσο προκλητικά μεταχειριστεί τον αντιπρόσωπο του Θεού στη γη.

Η δογματική στερεότητα και ο «σχολαστικισμός» χάνουν έδαφος στις Ακαδημίες των ιταλικών πόλεων και στα Πανεπιστήμια. Με την έλλειψη επιρροής από την «παπική» κηδεμονία η φιλοσοφία γίνεται ελεύθερο έργο ελεύθερων ατόμων. Οι φιλοσοφικές σχολές εγκαταλείπουν τα μεταφυσικά ζητήματα της πλατωνικής φιλοσοφίας, που έθεσε ο Μαντρίλιους Φίκινους από το 1482 και κυριάρχησαν στην Ιταλική φιλοσοφική σκέψη.

Η ιδεολογική όμως προετοιμασία για την εθνική προοπτική θα οργανώσει και πάλι το σύμπλεγμα της «εθνικής ιδεολογίας και του καθολικισμού»¹ μέσα στην κοινωνία. Ο φιλοσοφικός στοχασμός μπορεί να αναζητήσει την κατανόηση και ερμηνεία της καινούριας πραγματικότητας, δεν αποδεσμεύθηκε όμως πλήρως από το αμφίβολο ιδεολόγημα που εμφανιζόταν συχνά παράλληλα με την ενδυνάμωση της πολιτικής και πολιτιστικής ζωής. Η σκληροτράχηλη εμμονή του παραδοσιακού στοχασμού παρόλη την πολυμέτωπη πολεμική εναντίον του και παρόλη την ανικανότητά του για ουσιαστική ανανέωση διατήρησε πάντα σημαντική κοινωνική ισχύ.

Το σύμπλεγμα της «εθνικής ιδεολογίας και του καθολικισμού» εξακολούθησε να υφίσταται με παλινωδίες και χάσματα κατά περιόδους και ανάλογα με τις διάφορες πολιτικές εξελίξεις και τα συμφέροντα.

Εγελιανή φιλοσοφία. Ο B. Croce και ο G. Gentile

Στη γενική κίνηση που παρουσιάστηκε στο χώρο της πνευματικής δραστηριότητας συνυφαίνεται δημιουργικά και η θεωρητική επεξεργασία της εγελιανής φιλοσοφίας. Η εγελιανή φιλοσοφία στα έτη 1866-1873 θα βρει την έκφρασή της στους πανεπιστημιακούς χώρους.¹ Ο ενθουσιασμός ήταν τόσο μεγάλος για την εγελιανή φιλοσοφία, που ένα από τα σημαντικότερα ευρωπαϊκά κέντρα για τη διάδοση και την κριτική επεξεργασία της φιλοσοφίας του Hegel ήταν το Πανεπιστήμιο της Νάπολης. Με την επιστροφή του φιλοσόφου Augusto Verra (1813-1885) από τη Γαλλία (χάρη στη μετάφρασή του η Γαλλία θα αποκτήσει το πρώτο φιλοσοφικό κείμενο του Hegel) το

---

¹ SANTANELLI E. Storia del fascismo, ROMA, RIUNITI 1973 σσ. 28-60

¹ FRANCHINI R. Croce interprete di Hegel Napoli, Giannini, 1964, σσ. 68-70

1860 και τα μαθήματά του στο Πανεπιστήμιο της Νάπολης η εγελιανή φιλοσοφία θα προβληθεί και θα συνδεθεί με τη μεγαλεπήβολη προσπάθεια για το εσωτερικό ανάπτυγμα και την προετοιμασία της αυτόφωτης φιλοσοφικής παραγωγής που αναζητούσε μετά τον Vico η ιταλική πνευματική ζωή.

Τα θεμέλια αυτής της προσπάθειας θα τα θέσουν οι Benedetto Croce² και Giovanni Gentile. Η προσπάθεια και των δύο ήταν η δημιουργία μίας εμπράγματης βιωμένης πνευματικής ζωής που θα στηρίζεται άμεσα στη δύναμη της παράδοσης και στην αρετή των προσώπων. Σύμφωνα με τον B. Croce και τον G. Gentile για να δημιουργηθεί μία γηγενής φιλοσοφία πρέπει να περνά από τα μεγάλα, ενδόμυχα, λαϊκά βιώματα ούτως ώστε να γεμίσει με χυμούς και ουσία.

Και οι δύο δέχθηκαν τα κεντρίσματα της εγελιανής φιλοσοφίας, υπήρξαν και οι δύο εξαιρετικά πνεύματα γενικής παιδείας, με πλήθος πρωτότυπες ιδέες. Υπηρέτησαν πολιτικές αρχές και συμμετείχαν σε πολιτικά προγράμματα. Υμνολόγησαν πολιτικές πρακτικές με τραγικές συνέπειες και οδυνηρούς απολήχους. Αναμφισβήτητα όμως ήταν μεγάλος ο ρόλος τους στη διαμόρφωση και στη συγκρότηση των κατευθύνσεων και των περιγραμμάτων της πνευματικής ζωής της Ιταλίας.

Ο νεο-ιδεαλισμός του B. Croce

Ο B. Croce (1866-1952) υπήρξε πολυγραφότατος, με ερευνητική δύναμη και πλούσιο φιλοσοφικό έργο με επιστημονική αυστηρότητα. Το γόνιμο κέντρισμα για να εγκαταλείψει τον «επαναστατικό ρομαντισμό» του A. Labriola που αρχικά είχε δεχθεί

---

² ANTONI C. Commento a Croce, Venezia, Neri Pozza, 1955, σ. 92

την επιρροή του ήταν ο εγγελιανός ιδεαλισμός, ο ιστορισμός και ο θετικισμός σε μία ενιαία διανοητική κατεύθυνση.

Ο Croce που υπήρξε περισσότερο ιστορικός της τέχνης και κριτικός της λογοτεχνίας παρά φιλόσοφος, θεμελίωσε την εσωτερική ανέλιξη της σκέψης του σε μία θεωρία της *a priori* διαλεκτικής σύνθεσης και σε μία κυκλική σύνθεση του γίνεσθαι (*svolgimento*).

Ο ιδεαλισμός είχε συνδεθεί με έναν «εννοιολογισμό» (*concettualismo*) ο οποίος ισχυριζόταν πως η κρίση προηγείται από κάθε άλλη δραστηριότητα και θεμελιώνει τη συνθετική δραστηριότητα του πνεύματος σε μία υπερβατική πραγματικότητα. Ο B. Croce υπερασπίζεται ένα ριζικό «εννοιολογισμό»¹. Το πνεύμα δε θεμελιώνει τη δραστηριότητά του σε μία υπερβατική πραγματικότητα, αλλά τη διαμορφώνει στην πολύμορφη κυκλική πορεία του κοσμικού γίνεσθαι. Ο ιδεαλισμός του Croce θα ονομασθεί νέο-ιδεαλισμός γιατί δε συνδέεται με την ίδια ακρίβεια του ιδεαλισμού του 19^{ου} αιώνα.

Με το θετικισμό και τον πραγματισμό του ο B. Croce θα κηρύξει την πλήρη ταύτιση της φιλοσοφίας με την Ιστορία. Η ιστορική κρίση είναι για τον B. Croce φιλοσοφική κρίση. Κάθε φιλόσοφος είναι ταυτοχρόνως και ιστορικός και κάθε ιστορικός είναι ταυτοχρόνως και φιλόσοφος. Η ιστορία όπως και η τέχνη αλλά και η επιστήμη είναι γεγονότα, «στιγμές» της πραγματικότητας, τα οποία αποτελούν την ενότητα του πνεύματος. Το πνεύμα είναι η ενότητα, είναι *a priori* σύνθεση όλων των συνθέσεων, είναι η ατελεύτητη και αιώνια εξέλιξη (*svogimento*).

---

¹ NICOLINI F. Benedetto Croce, Torino, Utet, 1962 σσ. 15-17

Μέσα σ' αυτή την ενότητα της σύνθεσης ο B. Croce δεν εντάσσει τη θρησκεία που τη θεωρεί ψευδή μύθο, δηλαδή, φιλοσοφία στηριζόμενη στη μεταφυσική, η οποία σύμφωνα με την άποψή του δεν κατέχει καμία διανοητική εποπτεία².

Η πολύπτυχη a priori σύνθεση της ενότητας του πνεύματος είναι η τέχνη ως «λυρική ενόραση» πέρα από κάθε φυσική και κοινωνικοϊστορική αναγωγή³. Πολλές φορές μέσα από τους ανακριβείς ορισμούς φαίνεται να θεωρεί την πραγματικότητα ως ψευδοέννοια («pseudoconcetto») και την τέχνη κατά τρόπο πλατωνικό σαν μία γνώση που δεν έχει κανένα πρακτικό όφελος.

Το 1902 θα ιδρύσει το πιο σημαντικό περιοδικό στοχασμού στην Ιταλία, την Κριτική (Critica), περιοδικό Ιστορίας, φιλοσοφίας, λογοτεχνίας. Από τους βασικότερους συνεργάτες του στο περιοδικό ήταν ο Giovanni Gentile (1875-1944) με τον οποίο αναπτύχθηκε μια αδελφική φιλία και ένας δεσμός δημιουργικός.

Στο πρώτο τεύχος του περιοδικού ο B. Croce παρουσίασε τους φιλοσοφικούς ορίζοντες του, τα ίχνη των βηματισμών. Έγραφε σχετικά: «Η κριτική, η ιστοριογραφία, μπορούν να ωφεληθούν από μία επιστροφή σε παραδόσεις και σκέψεις, που μέσα τους φεγγοβολά η ιδέα της πνευματικής σύνθεσης, η ιδέα της «humanita». Η φιλοσοφία καρπός αυτών των σκέψεων δεν μπορεί να είναι παρά ιδεαλισμός, και ο συντάκτης του περιοδικού είναι οπαδός του ιδεαλισμού»⁴. Με αφετηρία τον ιδεαλισμό ο B. Croce και ο G. Gentile θα προσπαθήσουν να αναπτύξουν ένα διαλεκτικό σύνδεσμο κοινωνικού και πνευματικού κόσμου και θα θελήσουν να θεμελιώσουν μία διαρθρωμένη και

---

² BAUSOLA A. Filosofia e storia nel pensiero Crociano, Milano, Vita e pensiero, 1996, σ. 54

³ SEVERINO E. La filosofia contemporanea Da Schopenhauer a Wittgestein MILANO, BUR 1994, σ. 150

⁴ FAUCI D. La filosofia Politica di Croce e di Gentile, Firenze, La nuova Italia, 1974 σ. 90

αυτοδύναμη φιλοσοφία εννοιών, η οποία θα προσπαθήσει να καταγράψει την κίνηση του κόσμου στην κατεύθυνση του γίνεσθαι.

Με το περιοδικό «Critica» ο B. Croce και ο G. Gentile θα ασκήσουν μεγάλη επιρροή στην ιταλική σκέψη. Ο δημιουργικός τους δεσμός θα διακοπεί αφού ο G. Gentile θα υπηρετήσει το φασισμό του Mussolini.

Ο νεο-ιδεαλισμός του G. Gentile

Ο G. Gentile δεν ήταν πιστός σ'έναν ιδεαλισμό αποφασιστικά «πνευματοκρατικό», όπως συμβαίνει με τον B. Croce. Ο G. Gentile ανοίγει νέες απαιτήσεις στη σκέψη του κυκλικού (Circolare) συστήματος της ιδεαλιστικής αντίληψης του B. Croce.

Με το φιλοσοφικό του σύστημα, το οποίο ονομάζεται «Επίκαιρη φιλοσοφία» (Filosofia attuale), ανάγει όλη την πραγματικότητα στη σκέψη. Θεώρησε τη μορφή της πραγματικότητας ως δύναμη επιβλητική, θεμέλιο διαλεκτικής και κίνητρο όλης της πνευματικής ανάπτυξης.

Με τον ιδεαλισμό του Gentile το γίνεσθαι (il divenire) νοείται ως σκέψη (pensiero) πράγμα που σημαίνει ότι κάθε πραγματικότητα αποτελεί προϊόν της δραστηριότητας της ενεργητικής (επίκαιρης) σκέψης (pensiero attuale). Η πραγματικότητα αποτελεί ενέργεια της σκέψης, ο κόσμος υπάρχει για να μπορούμε να αναπτύσσουμε τη δραστηριότητά μας. Την αιτία της πράξης δεν την αποτελεί το Είναι, αλλά το Είναι δημιουργήθηκε για χάρη της πράξης. «Κοιτάξτε με σταθερό μάτι - γράφει ο Gentile - την αληθινή και συγκεκριμένη πραγματικότητα η οποία είναι η ενέργεια της σκέψης, είναι η διαλεκτική, δηλαδή το γίνεσθαι της πραγματικότητας που

μας εμφανίζεται με βεβαιότητα όπως βέβαιη και φανερή είναι στον καθένα από εμάς η συνείδηση μ' αυτό που σκέπτεται»¹. Σ' αυτές τις σκέψεις κρύβεται ο υποκειμενικός ιδεαλισμός που θα προσκολληθεί στο φρικαλέο καθεστώς του Mussolini.

Ο Gentile απέδιδε πολύ σοβαρό ρόλο στη φιλοσοφία, η οποία είναι η μόνη, σύμφωνα με την άποψή του, η οποία μπορεί να εξασφαλίσει τη συνειδητή υποταγή του ατόμου στους κανόνες της ηθικής προερχόμενη από την ευθυκρισία, «discrezione», της σκέψης ως ενέργειας (*pensiero in atto*)². Όταν ο φιλοσοφικός στοχασμός σύμφωνα με τον Gentile γίνεται (*pensiero in atto*), «ενεργούσα σκέψη», τότε μπορεί να διαμορφωθεί και η ιδέα της εθνότητας ως συλλογικής προσωπικότητας που έχει τη δική της ιδιαίτερη αποστολή.

Είναι φανερή η διαφορετική καμπύλη του φιλοσοφικού στοχασμού των δύο νεοϊδεαλιστών - Croce και Gentile - στοχαστών με πολυποίκιλες μορφές ενδιαφερόντων, παιδαγωγών δραστηκότητας με διαφορετικούς δρόμους, οι οποίοι θα κυριαρχήσουν στο φιλοσοφικό στοχασμό της Ιταλίας στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα.

Ο νεο-ιδεαλισμός του B. Croce και G. Gentile δε θεμελιώνεται σ' ένα «ρεαλιστικό ιντελλεκτουαλισμό» όπως είχε συμβεί με τον ιδεαλισμό του 19^{ου} αιώνα, αλλά είναι ένας ιδεαλισμός που αναζητά την ερμηνεία του πραγματικού με μία ιδεαλιστική - πνευματοκρατική κριτική θεωρία.³ Οι Croce και Gentile εργάστηκαν για την ανανέωση του ενδιαφέροντος του ιδεαλισμού, όπως και οι Bradley, Green, Bosanquet, McTaggart, οι οποίοι θεωρήθηκαν οι θεματοφύλακες και οι συνεχιστές του ιδεαλισμού και τους διέκρινε νέο φιλοσοφικό πάθος και ήθος, ενεργητικότητα και ερευνητική τόλμη.

¹ SEVERINO E. La filosofia contemporanea Da Schopenhauer a Wittgestein MILANO. BUR. 1994, σ. 150

² GENTILE G. Frammenti di estemica e Leteratura, Carabba, Lanciano, 1921 σ. 26

³ CROCE B. Disco di Varia filosofia, Bari, Laterza, 1952 σ.197

Ο φιλοσοφικός στοχασμός του Croce και του Gentile θέλησε να συνδεθεί με την ιδεολογία μιας εθνικής προοπτικής και ιστορικής ανάπτυξης του ιταλικού λαού. Αλλά ο φιλοσοφικός λόγος του G. Gentile θα συνδεθεί περισσότερο με το φασιστικό δογματικό λόγο, τον ελιτισμό και το σύνδρομο του λαϊκισμού.

Οι απόψεις για την ύπαρξη του ανθρώπου ως απόλυτης αξίας, που είχε εκφράσει ο Gentile, θα ενταχθούν στον κοινωνικό οραματισμό και θα δώσουν ζωή στα χρώματα του φασιστικού καιροσκοπισμού. Ο Gentile θα αναλάβει το ρόλο του προπαγανδιστή και θα διορισθεί υπουργός παιδείας. Σύμβουλος του Mussolini θα επεξεργασθεί τη στρατηγική ποδηγέτησης των μικροαστικών στρωμάτων και την αποσιώπηση των αντιθέσεων. Η ανάδειξη της μυθικής υπόστασης του «Λαού» και η αποδοκιμασία των φιλελεύθερων πολιτικών απόψεων θα γίνει κύριο έργο του όταν θα αναλάβει τις πολιτικές θέσεις που του πρόσφερε το φασιστικό καθεστώς. Ο Gentile, το εξαιρετικό πνεύμα της Ιταλικής παιδείας στις δύο πρώτες δεκαετίες του αιώνα, θα χάσει την αίγλη του, θα συμπεριληφθεί στα μίσθαρνα όργανα της δικτατορίας και το φιλοσοφικό του έργο θα σβηστεί.

Ο B. Croce, ενταγμένος στην προοδευτική πτέρυγα των φιλελευθέρων, θα τιμηθεί για τη φιλελεύθερη στάση που κράτησε στα χρόνια της φασιστικής Ιταλίας, αλλά ο φιλοσοφικός του στοχασμός δε γοητεύει όπως άλλοτε. Στα νεότερα χρόνια έχει πραγματοποιηθεί μία ριζική στροφή προς τον λειτουργικό υποκειμενισμό (*soggettivismo funzionalistico*), δηλαδή στη διερεύνηση των τρόπων συμπεριφοράς και των βασικών καταστάσεων της ανθρώπινης ύπαρξης και η *ex cathedra* φιλοσοφία του B. Croce θα υποχωρήσει από την πνευματική ζωή της Ιταλίας. Οι ενδιαφέρουσες

παρατηρήσεις του για την αισθητική θα κυριαρχήσουν για πολύ και θα εμπνέουν για πολλές δεκαετίες τις πρωτοπορίες της ιταλικής κουλτούρας.

Οι απόψεις του για την ποίηση ότι είναι η εκθαμβωτική και μυστική έκφραση που ιχνηλατείται μέσα από το άφατο και το άρρητο, ότι αποτελεί ένα λυρικό οραματικό αυτοδύναμο κόσμο (*un mondo a se*) πέρα από κάθε ιδεολογία, διανοητικότητα, γνωστική αξία της κοινωνίας και της ιστορίας (*Estetica in nuce*), πέρα από κάθε γενική έννοια (*concetto generale*) καθώς επίσης και οι αξιοσημείωτες επισημάνσεις του ότι «η τέχνη δεν είναι παραίνεση και διδακτισμός», «η ενόραση δεν είναι έννοια», «η φαντασία δεν είναι (κατηγοριοποίηση)» θα γίνουν θέματα μεγάλης κειμενογραφίας και θεωρητικοί πυλώνες καλλιτεχνικής πρωτοπορίας για δεκαετίες στην Ιταλία.

Το τέλος του νεοϊδεαλισμού και η στροφή στην υποκειμενικότητα

Οι στιγμές οραμάτων και υπερβολικών ελπίδων έχουν παρέλθει, η Ιταλία μέσα από αναμετρήσεις και οδύνες, διαψεύσεις και δοκιμασίες ψάχνει να βρει ένα καινούριο ρόλο στη διάταξη του κόσμου μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Η λαχτάρα για καλύτερες μέρες αποτελεί μία καινούρια φιλοσοφία ζωής. Στην πνευματική ζωή ο φιλοσοφικός προβληματισμός ξεπερνά το νεοϊδεαλισμό και τον αφηρημένο ανθρωπισμό του, και έρχεται κοντά στο συγκεκριμένο και πραγματικό υποκείμενο της εμπειρίας, της δράσης, του βιώματος, στον άνθρωπο ως ολότητα με τις ενεργητικές και παθητικές του σχέσεις.

Ο νέος στοχασμός δίνει προτεραιότητα στην ανθρώπινη ύπαρξη, που την αναγνωρίζει ως περιπέτεια ατέρμονης νοηματοδοσίας, ως απρόοπτη και γοητευτική εξιστόρηση. Έρχεται στο φως η αναζήτηση του «ατομικού» και «συλλογικού» Είναι

της ανθρώπινης ύπαρξης¹, απαλλαγμένο από τα μυστικιστικά και υπερκόσμια πέπλα με τα οποία το περιέβαλε ο «καθολικισμός» και ο «φασιστικός οραματισμός».

Αυτός ο νέος στοχασμός, ο οποίος θα αποτελέσει την αφετηρία για τις αλλαγές και τις μορφοποιήσεις του πνευματικού, αλλά και του κοινωνικού προσανατολισμού γονιμοποιήθηκε αποφασιστικά από τη σκέψη των στοχαστών και των συγγραφέων, οι οποίοι από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα ανέπτυξαν μία αντι-ιδεαλιστική και μία αντι-κληρικαλιστική κουλτούρα.²

Ήταν η σκέψη που αρνήθηκε την απαράβατη μονολιθικότητα του καθολικισμού και τις αφηρημένες συλλήψεις και επινοήσεις του ιδεαλισμού.

Φιλόσοφοι όπως ο R. Mondolfo, C. Michelstaedter, συγγραφείς όπως ο G. Levi, ο E. Vittorini θα δώσουν προτεραιότητα στην ψηλάφιση του αυτεξούσιου ρόλου της υποκειμενικότητας προσεγγίζοντας τη δυνατότητα της ατομικής εμπειρίας. Ήταν φιλόσοφοι και συγγραφείς σύγχρονοι του B. Croce και G. Gentile, παρέμειναν όμως στη σκιά αφού ο νεο-ιδεαλισμός είχε γίνει το οχυρό της κυρίαρχης σκέψης. Οι νέοι στοχαστές διέκριναν το μεταβαλλόμενο παρόν που απαιτούσε πρώτα και καλύτερα έναν άλλο πνευματικό προσανατολισμό, που δεν θα στηρίζεται στη θεωρητικότητα, δε θα συντηρεί το δογματισμό και την απουσία της πρωτοτυπίας, θα επιδιώκει την απάλειψη της περιττολογίας του νεο-ιδεαλισμού που είχε διαποτίσει κάθε καινούρια σκέψη και ταυτόχρονα θα αναζητά το διάλογο με τη «λυρική» έκφραση των προσωπικών βιωμάτων, την ουσιαστική σχέση με τις συνθήκες της κοινωνικής ζωής.

---

¹ BRUNO A. La crisi del idealismo al ultimo Croce, Bari, Laterza, 1964 σ.99

² SPIRITO U. La Vita come arte, Firenze, Sansoni, 1940, σ. 50

Η ορατή, απτή σχέση με την καθημερινότητα για τον G. Michelstaedter³ και τον A. Carlini συγκινεί την ανθρώπινη παρουσία άμεσα και δοκιμάζει την υπαρξιακή της προοπτική στη διευθέτηση του συνυπάρχειν.

Ο νεο-ιδεαλισμός γι' αυτούς τους στοχαστές υπερασπίζεται τη «θεωρητική ύπαρξη του ανθρώπου» κρατώντας τη «μεσσιανική φρασεολογία» του καθολικισμού και αδιαφορεί για την πολυδιάστατη υπόσταση του κόσμου, για τη ρύθμιση της αμοιβαιότητας στις ανθρώπινες σχέσεις. Οι νέοι στοχαστές υπερασπίστηκαν την «εκκοσμίκευση» της ιταλικής φιλοσοφίας, όταν ήταν παντοδύναμος ο νεο-ιδεαλισμός στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα και ο καθολικισμός είχε βρει την έκφρασή του με το «σύνδρομο» του θρησκευτικού λαϊκισμού.

Οι απόψεις αυτές θα εμπλουτισθούν από τους διανοούμενους που λίγο μετά θα βιώσουν την ιδεολογική κρίση της ιταλικής κοινωνίας και θα μπολιάσουν τη θεωρητική υποδομή της «εκκοσμίκευσης».

---

³ Ο Carlo Michelstaedter (1887-1910) ο νεαρός ισραηλίτης, ο οποίος αυτοκτόνησε λίγες μέρες αφού τελείωσε την πανεπιστημιακή του διατριβή βρίσκεται στα ίχνη μεγάλων ευρωπαίων στοχαστών όπως ο Kierkegaard και ο Nietzsche, αλλά και εκπροσώπων της ιταλικής πεσιμιστικής σκέψης όπως ο Leopardi. Αναπτύσσει με το βιβλίο του «πειθώ και ρητορική» (*La persuasione e la rettorica*) μία πυκνή αντίθεση ανάμεσα στους τομείς του πολιτισμού που οδηγούν τον άνθρωπο σε λανθασμένες και ψεύτικες πρακτικές συμπεριφορές («η ρητορική»), και την πνευματική στάση που συνίσταται στην αναζήτηση - στο βάθος της ίδιας της ύπαρξης - μιας απάντησης στα μεγάλα ερωτήματα πάνω στη ζωή (η «πειθώ»). Αυτή η αντίθεση αναπτύσσεται τόσο αδιάλλακτα που τελικά όλη η πρακτική ζωή, εφόσον αναπόφευκτα υπόκειται στο νόμο της τυραννίας και της νίκης με κάθε θυσία, προβάλλει εκτεθειμένη στις ολέθριες συνέπειες του ψέματος, ενώ από την άλλη πλευρά το εγκώμιο της αυθεντικότητας της ύπαρξης ωθείται με συνέπεια μέχρι τη ρητή θεωρητικοποίηση της θετικότητας του θανάτου. Μια θεωρητικοποίηση την οποία ο νεαρός μελετητής επρόκειτο να ανταποδώσει στην πράξη με μία δραματική μαρτυρία συνέπειας.

2. ΚΑΘΟΛΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΚΚΟΣΜΙΚΕΥΣΗ

Η Ιταλία βγήκε από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο με μεγάλα προβλήματα με την πολιτική οργάνωση και την κοινωνική ισορροπία επιδεινωμένη δραματικά. Ο πόλεμος είχε αλλοιώσει βαθιά την παραγωγική ικανότητα και την οικονομική διάσταση της χώρας. Ωστόσο, ο πραγματικά άλυτος κόμβος αυτής της κατάστασης, δεν βρίσκεται στις οικονομικές δυσκολίες, που άλλωστε, στη δεδομένη στιγμή ήταν κοινές για το μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης που είχε εμπλακεί στον πόλεμο, αλλά στις πολιτικές παρατάξεις και τη δύσκολη και αντιφατική διαπλοκή ανάμεσα στην κοινωνική πραγματικότητα της χώρας και τους πολιτικούς σχηματισμούς.

Αυτή την περίοδο (1919-1921) γεννιούνται ή αναπτύσσονται σε μεγάλο βαθμό τα μαζικά κόμματα, και βέβαια κατά τη γέννησή τους συνδέονται μ' εκείνα τα κοινωνικά στρώματα και τις τάξεις, που ποτέ δεν είχαν αναγνωρισθεί άμεσα από την φιλελεύθερη ολιγαρχική διοίκηση που κυβερνούσε μέχρι εκείνη τη στιγμή: το Σοσιαλιστικό Κόμμα, που απαρτίζεται από μέλη και ψηφοφόρους που ανήκουν ιδιαίτερα στην εργατική τάξη και το αστικό προλεταριάτο, και το Λαϊκό Κόμμα, θρησκευτικού καθολικού χαρακτήρα, το οποίο δεν ήταν τόσο δεμένο με το θρησκευτικό δόγμα όπως στο πρόσφατο παρελθόν του, οι ρίζες του όμως βυθίζονται στις αγροτικές μάζες.¹

Η ανάπτυξη αυτής της νέας κοινωνικής πραγματικότητας δεν κατάφερε να δώσει οργανικές και θετικές κυβερνητικές προτάσεις, για πολυάριθμους λόγους, ανάμεσα στους οποίους ο πιο σπουδαίος ίσως είναι η αβεβαιότητα, που κάποιες στιγμές έμοιαζε

---

¹ NOLFO, E, Mussolini e la politica estera italiana, 1919-1993, Padova, Gedam, 1960 σ. 56

με συμβιβασμό και διπλό παιχνίδι, ανάμεσα στη δημοκρατική ώθηση που προερχόταν από τα κατώτερα στρώματα και τα βαθιά συντηρητικά χνάρια μέρους των ιθυνουσών ομάδων στα πλαίσια της καθολικής παράδοσης και του λαϊκού κόμματος.²

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο δημιουργούνται αμφιβολίες και αδυναμίες που αφορούν, έστω και με διαφορετικές αιτιολογίες, το τόξο των δυνάμεων που επικαλούνταν την παράδοση του φιλελεύθερου κράτους, και το τόξο των λαϊκών δυνάμεων που ένιωθαν ουσιαστικά ξένες προς το φιλελεύθερο κράτος και στόχευαν σε μία λίγο ή πολύ ριζοσπαστική μεταμόρφωσή του.³

Εδώ αποδίδεται η διαδικασία γέννησης και εδραίωσης του φασιστικού κινήματος. Σχετικά με τις ρίζες και τα πρώτα χαρακτηριστικά αυτού του φαινομένου, η ιστοριογραφική αναζήτηση έφερε στο φως, στη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας, σημαντικές διευκρινήσεις. Όσον αφορά τον προβληματισμό σε ιστορικό – πολιτιστικό επίπεδο, μπορούμε να πούμε ότι ο B. Mussolini (1883-1945) ιδρύει στο Μιλάνο στις 23 Μαρτίου του 1919 τις Ομάδες Κρούσης, ένα κίνημα το οποίο διατηρεί εμφανή ίχνη της σοσιαλιστικής και αναρχοσυνδικαλιστικής καταγωγής

Στο πρόγραμμά του δίπλα στη βίαιη πολεμική ενάντια στους παλιούς εκπροσώπους του φιλελεύθερου κράτους και στο σοσιαλιστικό κόμμα, που θεωρούνταν υπεύθυνο για την εκστρατεία ηττοπάθειας που έλαβε η χώρα στη διάρκεια του πολέμου συναντάμε επίσης και θέσεις αντιδημοκρατικές, καθώς και αιτήματα, έστω και αόριστα, για κοινωνικοποίηση. Αυτή η προγραμματική βάση όσο κι αν ήταν ασαφής, ευνοούσε τη συγκεχυμένη αλλά παράφορη επαναστατικότητα

---

² QUAZZA, G, *Fascismo e società italiana*, Torino, Einaudi, 1973 σσ. 98, 99, 100

³ ROSA G. *La crisi dello stato liberale in Italia*, Roma, Studium, 1955 σ. 55

εκείνων των μικροαστικών μαζών που είχαν ταυτίσει το όνειρό τους για λύτρωση και εξουσία με την πολεμική περιπέτεια, κι έβλεπαν τώρα πως κυβερνιούνται από διεφθαρμένους και λαοπλάνους. Ταυτόχρονα είχε αναπτυχθεί μία μαζική κοινωνική δύναμη, κατά κύριο λόγο μικροαστική, που δενόταν με κάποιους τομείς του υψηλού στρώματος ιδιοκτησίας και οικονομίας, ιδιαίτερα με γαιοκτήμονες, αλλά και κάποιους κλάδους της βιομηχανίας και του χρηματιστηριακού κόσμου και είχαν αποφασίσει να αποσύρουν την υποστήριξη που είχαν παραχωρήσει στους φιλελεύθερους και στους μετριοπαθείς.⁴ Έτσι ο φασισμός αρχίζει να αναπτύσσεται και να γίνεται μαζικό κίνημα, και αυτό θα γίνει μόνο όταν προσφέρεται να αποτελέσει λαϊκό χέρι βοήθειας στους γαιοκτήμονες της κοιλάδας του Πάδου, του πιο αντιδραστικού μέρους της ιταλικής οικονομικής διαστρωμάτωσης. Κατ' αυτό τον τρόπο ο φασισμός θα βρει ένα σημείο επαφής με το πολυάριθμο «κόμμα της τάξης» που έχει διακλαδιστεί σ' όλους τους τομείς της ιθύνουσας και κατώτερης αστικής τάξης, από την κυβερνητική γραφειοκρατία, ως τον στρατό, αλλά και από τον κύκλο του παλατιού ως τους ιδιοκτήτες και τους λειτουργούς της μικρής και μεσαίας βιομηχανίας.⁵ Τότε ακριβώς (στην περίοδο 1922-1925) πολλοί από τους εκπροσώπους του παλιού κυβερνητικού στρώματος δέχονται να συνεργαστούν με τον φασισμό, έχοντας την ψευδαίσθηση ότι θα συνεισφέρουν στο να δημιουργηθεί ένα ταξικό κόμμα παλαιού τύπου, πάνω στα ίχνη της παράδοσης. Αυτές οι συμμαχίες θα εμψυχώσουν και τη δημιουργία μίας άλλης συμμαχίας μεταξύ «καθολικισμού» και νέων πολιτικών δυνάμεων (φασισμού), και οι δύο θα προσπαθήσουν να συνενώσουν τις δυνάμεις εκείνες που εργάζονταν

---

⁴ ROSA, G, Στο ίδιο σ. 79

⁵ TASCA, A Nascita e avvento del fascismo, Bari Laterza, 1965 σ. 109

για τα δίκαια αιτήματα ενός σύγχρονου αστικού εθνικισμού που παίρνει το όνομα «Vita nazionale» (εθνική ζωή). Θα συνδεθούν με αυτοτελείς σκοπούς και με αξιώσεις κοινωνικής ισχύος, κάτω από θεωρίες λαϊκισμού που γεφύρωνε τις αντιφάσεις ανάμεσα στην εξουσία και στα μέλη της κοινωνίας. Αυτό το εγχείρημα ανέλαβε να το θεμελιώσει ο G. Gentile.

Προσπάθησε να δημιουργήσει μία κοινή ιδεολογική βάση τοποθετώντας την έννοια του ηθικού κράτους κατά τα πρότυπα του Heggel και του Ιταλού φιλοσόφου B. Spaventi (1817-1883), που έθετε το αξίωμα της υποταγής παράλληλα και της τελειοποίησης και της αληθινής ελευθερίας του ατόμου στο συλλογικό ενδιαφέρον το οποίο εκφράζουν οι νόμοι.

Σ' αυτή την προσπάθεια θα βοηθήσει και ο καθολικισμός. Καθολικισμός και Φασισμός είχαν ως στόχο τη δημιουργία μιας νέας εθνικής συνείδησης, ένα νέο τρόπο ζωής, ένα νέο τύπο Ιταλού πολίτη. Αυτή η αντίληψη δεν άφηνε έξω κανένα χώρο της εθνικής ζωής, αφού «ολόκληρος» ο άνθρωπος σύμφωνα με τις καινούριες απαιτήσεις έπρεπε να επαναδιαμορφωθεί.

Μέσα από αυτή τη συμμαχία η ρωμαϊκή εκκλησία συνεχίζει να συγκεντρώνει όλες τις εξουσίες και να διατηρεί το θεοκρατικό όραμα του παπισμού (PLENITUDO POTESTATIS). Το 1929 η καθολική εκκλησία θα υπογράψει ένα κονκορδάτο που αναγνωρίζει την πόλη του Βατικανού ως ανεξάρτητο κράτος.

Οι διαπραγματεύσεις έγιναν μεταξύ του Mussolini και του καρδινάλιου Gasparri. Πανίσχυρη έτσι η καθολική εκκλησία εκφράζεται με τρεις κυρίως τρόπους: με τον ηθικισμό που συνιστά διαστροφή της ηθικότητας, με το νομικισμό που μετασχηματίζει τον άνθρωπο σε λογιστή των καλών και κακών πράξεων, και με την

πολύμορφη επιθυμία κοσμικής εξουσίας και επιρροής που θέλησε να ασκήσει με τρόπους απροκάλυπτους.

Ο φασισμός του Mussolini και ο καθολικισμός της ρωμαϊκής εκκλησίας διακηρύσσουν την υποταγή στις αρχές μιας εθνοκεντρικής, κρατικής, λαϊκιστικής ιδεολογίας και πρακτικής που δεν ερμηνεύεται στη βάση κάποιων αυστηρά περιγεγραμμένων ιστορικών και κοινωνικών νόμων, αλλά στην επίκληση της ιδιαιτερότητας της ιταλικής ανάπτυξης. Μία ανάπτυξη που τροφοδοτήθηκε από το αίτημα της εθνικής υπεροχής και της φυλετικής ανωτερότητας. Αυτή η ιδεολογία του φασισμού και του καθολισμού θα καθορίσει τις εθνικές και κοινωνικές διεκδικήσεις και ανακατατάξεις. Παράλληλα θα ιχνογραφήσει και τα πλαίσια που θα πάρει η λογοτεχνική και στοχαστική σκέψη. (Από το 19^ο αιώνα στην ιταλική λογοτεχνική και στοχαστική σκέψη υπάρχουν δύο αντίθετες θέσεις: ο υλιστικός ριζοσπαστισμός του Leopardi και ο ρωμαιοκαθολικός «μοντερατισμός» του Manzini).

Καθολικισμός και φασισμός

Ο ιδιότυπος χαρακτήρας φασισμού και καθολικισμού θα ζητήσει την αφοσίωση του ιταλικού λαού στο κράτος. Δεν πρέπει να υπάρχει «τίποτε επάνω από το κράτος, τίποτε έξω από το κράτος, τίποτε εναντίον του κράτους»¹. Αλλά και την υποταγή στο έθνος το οποίο θεωρείται ως η υψηλότερη μορφή κοινωνίας που δημιουργήθηκε ποτέ από τους ανθρώπους, γιατί έχει μία δική του ζωή και ψυχή, ξέχωρες από τις ζωές και τις ψυχές των ατόμων που την αποτελούν. Αυτό το αμφίβολο ιδεολόγημα (φασισμού και καθολικισμού) θα βρει πολλούς υμνητές στους ανθρώπους του πνεύματος. Ο C.

---

¹ LYFFLTON, A, La conquista del potere, Il fascismo dal 1919 al 1929. Bari, Laterza, 1974 σσ. 55,68,70,92,95

Gentile άνθρωπος χαλκέντερος, ιδεολόγος, μεγαλοϊδεάτης και πεισματάρης με την ιδιότητα του προέδρου του Ινστιτούτου κουλτούρας και με το περιοδικό του «Educazione Politica» (πολιτική εκπαίδευση) θα ασκήσει μεγάλη επιρροή στους διανοούμενους και πολλοί θα είναι εκείνοι που θα συστρατευθούν στην ιδεολογία του φασισμού και καθολικισμού. Οι De Volpe, Ercole, Sarpieri, Arias, Soffici, De Stefani κ.ά. διανοούμενοι εξαρτημένοι από την εξουσία υμνολόγησαν και υπηρέτησαν τα συμφέροντα καθολικής εκκλησίας και φασισμού. Την ίδια εποχή καθολικισμός και φασισμός ασκούσαν αυστηρή κριτική σε κάθε φιλελεύθερο πνεύμα που αρνείται να υποταχθεί σ' αυτή τη συμμαχία, αναγκάζοντας πολλούς πνευματικούς ανθρώπους να σωπάσουν και να οδηγηθούν στο περιθώριο (B. Croce) και άλλοι να πολεμηθούν με πείσμα (ο A. Mojavia ο οποίος το 1929 δημοσίευσε το βιβλίο του «οι αδιάφοροι» (Gli indifferenti), ένα μυθιστόρημα που ήταν ωμό πορτραίτο της υποκρισίας και της ηθικής κενότητας αυτής της εποχής στην Ιταλία. Γι' αυτή τη δημοσίευση θα δεχθεί βίαιη κριτική χαρακτηριζόμενος από την καθολική εκκλησία και το φασισμό ως αρνητής κάθε ανθρώπινης αξίας).

Στα τέλη της δεκαετίας του '30 ο καθολικισμός και ο φασισμός θα προωθήσουν νέους συγγραφείς², οι οποίοι διαπνέονται από το πνεύμα της συμμαχίας [B. Ricci, R. Bilenchi, V. Pratolini συνεργάτες όλοι του περιοδικού «Il Bargello» (το δεσμοτήριο)].

² Στον φασισμό προσχώρησαν όλα εκείνα τα ρεύματα (ή τουλάχιστον σημαντικά μέρη τους), που ήδη πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο είχαν επιμείνει στην ανικανότητα του φιλελεύθερου κράτους να κάνει πραγματικότητα το μεγαλείο της Ιταλίας και να υπερασπισθεί την αξιοπρέπεια της χώρας στο εξωτερικό και το κύρος της στο εσωτερικό: Πρώτοι από όλους οι εθνικιστές, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν και σημαντικές προσωπικότητες, ο μεγάλος ιστορικός της μεσαιωνικής περιόδου Gioacchino Volpe (1876-1971), δημιουργός της Ιστορίας του φασιστικού κινήματος (Storia del movimento fascista, 1939), όπου εκτός από το να ερμηνεύει τον φασισμό ως την κατ'εξοχήν εθνική ιδεολογία, ικανή να εκφράζει το βαθύτερο πνεύμα του Ιταλικού λαού, στην αγροτική και ατομική του διάσταση, ανακαλύπτει μέσα στην προηγούμενη ιστορία της χώρας μια σειρά από προδρόμους. Βλ. Alberto Asor Rosa, Storia della letteratura italiana Roma, Nuova Italia, 1985 σ. 728

Παράλληλα τα πανεπιστήμια μελετούσαν τις «αρχές» του «κορπορατισμού» φθάνοντας να διδάσκουν πολλές φορές τη θεωρία (*dottrina*) του φασισμού.

Στην πραγματοποίηση αυτού του εγχειρήματος συνέβαλαν προσωπικότητες όπως ο R. Michels που πέρασε από τον σοσιαλισμό στον φασισμό και ο οποίος δίδασκε πολιτικές επιστήμες στην Perugia, το σημαντικότερο πανεπιστημιακό κέντρο της «νέας επιστήμης», καθώς επίσης και άλλοι, ίσως εξ αιτίας της λατινικής τους ιδιοσυγκρασίας ή εντυπωσιασμένοι από το «λαϊκίστικο» κήρυγμα του φασισμού, προχώρησαν και τον υπηρέτησαν. Ο Gabrielle d'Annunzio ο οποίος με το έργο του «*La nave*» (το πλοίο) υποδαύλιζε το εθνικιστικό πολεμοχαρές πνεύμα και την αναθέρμανση του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού, ο Filippo Tommaso Marinetti που κολάκευε τον Mussolini, ο C. Malaparte, ο οποίος έγραφε ότι: «Η φασιστική επανάσταση θα αναθεωρήσει όλες τις σημερινές πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές αξίες. Τελικός σκοπός του φασισμού είναι η αποκατάσταση του ιστορικού μας πολιτισμού που εκφυλίζεται από την βαρβαρότητα της μοντέρνας ζωής», αλλά και ο Luigi Pirandello που δήλωνε ότι είναι ένας από τους λίγους που αντιλαμβανόταν το δημιουργικό έργο του Mussolini, καθώς επίσης και ο πολύς, τραγικός Ezra Pound. Οι μεταπολεμικές ανακατατάξεις θα επηρεάσουν τις εξελίξεις και θα φέρουν τη διάλυση αυτών των ιδεολογημάτων με τα εθνικά χαρακτηριστικά κλονίζοντας το περιεχόμενό τους.

Οι κήρυκες των νέων κοινωνιολογικών, κοσμοθεωρητικών και ιδεολογικών αναλύσεων έθεσαν νέες αξιώσεις με ένα καινούργιο ανθρωπολογικό και ανθρωπογνωστικό βάθος. Οι καινούριες φιλοσοφικές απόψεις θέλησαν να προσφέρουν μία συνεκτική κοσμοθεώρηση να παραγάγουν «νόημα» και να

θεμελιώσουν μία νέα ηθική. Υπερασπίστηκαν την απελευθέρωση από την υποταγή στη «κοινωνική διδασκαλία» της καθολικής εκκλησίας και προέβαλαν έναν σύγχρονο «ουμανισμό». Παράλληλα προέταξαν την ανάγκη των ατόμων να αναγνωρίζονται ως ενεργά κοινωνικά υποκείμενα με απόλυτο σεβασμό στο δικαίωμα της ελευθερίας τους.

Μετά το 1945 ο πνευματικός κόσμος της Ιταλίας έρχεται σε «ρήξη», ζει μία αντιπαλότητα μέσα στους κόλπους του.

Από τον Μοντερατισμό (Μετριοπάθεια) στην εκκοσμίκευση

Αυτή η αντιπαλότητα έχει τις ρίζες της σύμφωνα με τον Gramsci στο 16^ο αιώνα με τη ρωμαιοκαθολική αντιμεταρρύθμιση (Contrariforma), η οποία προκάλεσε μία γιγαντιαία «σύγκρουση» στην ιστορία της σκέψης των Ιταλών χωρίζοντας τον πνευματικό κόσμο σε δύο τάσεις: στους μετριοπαθείς και στους ριζοσπάστες. Οι πρώτοι εκπροσωπούνται από διανοούμενους που είχαν συστηματικά την τάση προς το συμβιβασμό και γι' αυτό αποκαλούνται διανοούμενοι της μετριοπάθειας (moderatismo). Οι δεύτεροι υπήρξαν αντίπαλοι της κυριαρχίας της καθολικής Εκκλησίας (Sarpi, Giannone) και υποστηρικτές της μοναδικής επαναστατικής κυβέρνησης της ιταλικής ιστορίας των νεότερων χρόνων, αυτής των ναπολιτάνων γιακοβίνων του 1799.

Η ίδια σύγκρουση του πνευματικού κόσμου της Ιταλίας πραγματοποιείται μετά το 1945· εδώ οι θαρραλέοι ριζοσπάστες διανοούμενοι δε θυμίζουν εκείνους τους διανοούμενους του 16^{ου} και 18^{ου} αιώνα. Αντιμάχονται το φιλελεύθερο καθολικισμό ως ιδεολόγημα που γνώρισε αλλεπάλληλες μεταμορφώσεις και που η εμφάνισή του

αντιστοιχούσε προς το μέγεθος της ιδεολογικής κρίσης που διέκρινε τα χρόνια αυτά την ιταλική κοινωνία, αλλά δεν κατόρθωσαν να θεμελιώσουν έναν κριτικό στοχασμό απέναντι στον κοινωνικό προφητισμό, στην εσχατολογία, στο μεσσιανισμό της καθολικής εκκλησίας.

Οι νέοι διανοούμενοι ονομάζονται «νεοδιαφωτιστές», μάχονται για την «αποκληρικοποίηση» της πνευματικής ζωής και επιδιώκουν μια άλλη σχέση με τη ζωή, την ιστορία, την ανθρώπινη ύπαρξη.

Είναι οι στοχαστές της εκκοσμίκευσης (*secolarizzazione*) οι συνεχιστές της ιταλικής «μοντερατιστικής» (οι στοχαστές της μετριοπάθειας) παράδοσης. Αυτός ο στοχασμός κυριαρχήθηκε από την επιθυμία για κριτική, για αποκάλυψη, για καταγγελία. Αυτό που προηγούμενα γινόταν δεκτό ως «φυσικό» και λογικό τίθεται τώρα υπό εξέταση και υπό αμφισβήτηση. Είναι οι στοχαστές που έθεσαν το ερώτημα για την αξία του νοήματος. Ποιο νόημα δίνουμε στη ζωή μας; Γιατί ζούμε; Για ποιο σκοπό σπουδάζουμε ή εργαζόμαστε; ποιο νόημα έχει η πολιτική δράση; Πώς νοηματοδοτούμε την καθημερινή μας εμπειρία, τις διαπροσωπικές μας σχέσεις; Ήταν ένας στοχασμός που θεμελιώνει τις αρχές του στην υπαρξιακή φιλοσοφία και είναι ο στοχασμός που ακόμη και σήμερα επηρεάζει αποφασιστικά τους σημερινούς πνευματικούς ηγέτες της Ιταλίας Nobeto Bobbio, Giobanni Vattimo, Massimo Cacciari.

Από το 1945 έως το 1950 αυτή η «υπαρξιακή» φιλοσοφική σκέψη ήταν η μόνη που είχε πολιτική εκφραστικότητα. Δεν είναι περίεργο που το 1945 υπαρξισμός και αντιφασισμός ταυτιζόνταν όχι μόνο στους πολιτικούς χώρους όπου ο υπαρξισμός δήλωνε μία φιλοσοφία της ελευθερίας του ατόμου, αλλά και στους χώρους που είχαν

σχέση με το ιταλικό κομμουνιστικό κόμμα και αυτό φαίνεται ξεκάθαρα σε μία σειρά συγγραφείς από τον Pietro Ingrao έως την Possana Rossanda.

Ο υπαρξισμός θα επηρεάσει αποφασιστικά την ιταλική αριστερά και τα γραπτά όσων διαμορφώθηκαν σ' αυτό το πολιτιστικό κλίμα ήταν και εξακολουθούν, παρόλο που πέρασαν δεκαετίες, να είναι «υπαρξιστικά».

Η καθολική εκκλησία αντιδρά οργανώνοντας το κέντρο σπουδών με την ονομασία «Movimento di Gallarante» και θα επιχειρήσει με τους φιλοσόφους «Filosofi Cristiani» F. Battaglia, C. Gianon, V. Padovani, A. Guzzo, M. Sciacca, να ερμηνεύσει εκ νέου την Ιστορία του ιταλικού έθνους (*reinterpretazione della storia*) χωρίς όμως αποτέλεσμα. Ο υπαρξισμός θα υπερασπισθεί σθεναρά τις αξίες του ανθρώπου σε μία εποχή γενικού κονφορμισμού και απροσωποποίησης και όποια προσπάθεια της καθολικής εκκλησίας πραγματοποιήθηκε με σκοπό να ανακόψει αυτήν την πορεία θα κριθεί ατελέσφορη.

Η στροφή του B. Croce

Ο υπαρξισμός στην Ιταλία των ετών 1943-1953 θα εμπνεύσει καλλιτεχνικές πρωτοπορίες και νέες τάσεις και θα έχει μεγάλη συμβολή και επίδραση στα διάφορα ρεύματα των ιδεών. Ο B. Croce, ο τελευταίος μεγάλος ιδεαλιστής στην Ιταλία¹, δε θα

---

¹ Ο «κροτσισμός» που ανάμεσα στο 1900 και το 1913 αποτελεί ένα πραγματικό στοιχείο στη δύσκολη διαλεκτική του φιλελεύθερου ιταλικού κράτους, ανάμεσα στο 1925 και το 1945 θα συνιστούσε την καθυστερημένη απάντηση των αντιτιθέμενων ομάδων διανοουμένων. Αυτών που υπερασπίστηκαν τον φασισμό και των διανοουμένων της αντίστασης που αγωνίστηκαν για την πτώση του φασισμού μέσα από το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα. Ο Croce στήριζε τον αγώνα του, στην αντίληψη του διανοουμένου που δεν συμμετέχει, που δεν μολύνει την επιστήμη με την πολιτική, που δεν υπερβαίνει τα όρια του χρέους που του έχει ανατεθεί (αυτή ήταν εξάλλου και η απάντηση του στο μανιφέστο των φασιστών διανοουμένων "Manifesto degli intellettuali fascisti" που είδε το φως της δημοσιότητας το 1925). Παρέμεινε σταθερός σε μία ιδέα που είχε για την καλλιεργημένη και φωτισμένη αστική τάξη των διανοουμένων, η οποία είχε ήδη αποδείξει με άφθονους τρόπους πως ήταν μία πολύ περιορισμένη δύναμη, για να μπορέσει να αποτελέσει εγγύηση, αν όχι για την κοινωνική πρόοδο, τουλάχιστον για τις θεμελιώδεις ελευθερίες που ο φιλελευθερισμός έγραφε με κεφαλαία γράμματα στο λάβαρό του.

μείνει αδιάφορος μπροστά στις καινούριες ιδέες που έρχονται να κυριαρχήσουν στην Ιταλία. Θα ανασκευάσει τις ιδεαλιστικές του απόψεις και η «υπαρξιακή αναλυτική» θα γίνει η πνευματική διαθήκη του, το βάσανο των τελευταίων του στοχασμών.

Στοχασμός που επικεντρώνεται τώρα πια στη ζωή, όχι ως απλώς επιβίωση, αλλά ως εμπειρία με τα βιωματικά αισθητήρια, αυτή η εμπειρία σύμφωνα με τον Croce αντλείται από την (*vitalità*) «ζωϊκότητα» της ύπαρξης που είναι το αυτοσυναίσθημα της ύπαρξης, η επιθυμία της για το άγγιγμα του κόσμου πέρα από την γαλήνια και ευεργετική υλικότητα στη σημαίνουσα παρουσία της εσωτερικότητας. Ο B. Croce θα καταγγείλει τους υπαρξιστές γιατί μιλούν αφηρημένα και δημιουργούν σύγχυση για το εύρος, το βάθος του βιωματικού πλαισίου της ανθρώπινης ύπαρξης. Καθιστούν το υπαρξιακό βάθος του ανθρώπου «εξημμένο», «δηλητηριασμένο», «διεστραμμένο» και αυτό γιατί του στερούν την ευεργετική συμβολή του νου. Η ύπαρξη για τον Croce υπάρχει σαν αντάμωμα ζωής και νου. Η «βιωματική αυτοκατανόηση» του υπαρξισμού παραμένει άδεια αναφορά αν δεν συνυπολογισθεί και η συμβολή του νου. Ο B. Croce ακόμη και όταν αναθεώρησε τις ιδεαλιστικές του απόψεις, δεν παρουσίασε μία ξεκομμένη φιλοσοφία από τον ιδεαλισμό, θα λέγαμε ότι ακόμη και τότε η φιλοσοφία του καλύπτεται κάτω από τον ιδεαλιστικό ορίζοντα.

Η φιλοσοφία του υπαρξισμού ως «βιωματική αυτοκατανόηση», αλλά και ως δυνατότητα εκλογής, ιδέα της ελευθερίας, είχε αρχίσει να απασχολεί τους Ιταλούς φιλοσόφους από τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα, και όπως είδαμε επηρέασε ακόμη τον «πάπα» του νεο-ιδεαλισμού B. Croce και θα γονιμοποιήσει για πολλά χρόνια την ιταλική σκέψη.

Ο υπαρξισμός στην Ιταλία έρχεται ως ανάγκη τόσο του πνευματικού κόσμου που ζήτησε βαθύτερες κοινωνικο-ιδεολογικές διεργασίες και μετατροπές όσο και του λαού της Ιταλίας που απαιτήσε μεταπολεμικά να γίνει μία βαθιά διείσδυση στον τρόπο ζωής και να διαμορφωθούν εκ νέου οι κανόνες που ορίζουν αυτόν τον τρόπο. Μετά το 1945 η Ιταλία ζει τη μεγάλη άνθηση του «μοντερνισμού» οι νέοι στοχαστές προσεγγίζουν την κοινωνία, τον άνθρωπο, τις αξίες με την ενεργητική συνιστώσα του υπαρξισμού. Διαμορφώνουν μία κοινωνική ανθρωπολογία μοντέρνα και ριζοσπαστική, θέτουν προτάγματα ατομικής αλλά και συλλογικής απελευθέρωσης, αρνούνται την ψυχαναγκαστική προσκόλληση στους ρόλους που επιβάλλει η γενική ανάγκη προσποίησης και συνθέτουν την αυθεντική δημιουργία όλων των ρευμάτων και τάσεων της ιταλικής παράδοσης.

Η προσπάθεια αυτή δεν ήταν η τυφλή δυναμική κάποιου ρεύματος, αλλά ήταν μία κατάκτηση της αυτονομίας τους από την εκκλησιαστική εξουσία που είχε νεκρώσει κάθε δημιουργικότητα και είχε κλείσει το δρόμο προς το καινούριο. Όλο αυτό το εγχείρημα των νεοδιανοομένων να αρνηθούν τα κληρονομημένα και τυποποιημένα σχήματα και να προβάλλουν τις επιταγές μίας ριζοσπαστικής «μοντερνιστικής» δημιουργίας, μίας δημιουργίας που ως σκοπό είχε την παραγωγή του άλλου, του διαρκώς κριτικού και αρνητικού θα αφομοιωθεί από τον ιταλικό λαό και η προσφορά των στοχαστών θα εκτιμηθεί ιδιαίτερα.

Θα τους αποδοθεί περιπαικτικά ο χαρακτηρισμός «λαϊκού» (laici) που δηλώνει τη μεγάλη αποδοχή που είχαν από την ιταλική κοινωνία, γιατί σε μία εποχή που η Ιταλία βρέθηκε στη δίνη της μεγάλης περιπέτειας αυτοί με την ένταση, την αντίσταση, τη ριζοσπαστική αρνητικότητα, αμφισβήτησαν τα τυποποιημένα σχήματα της πολιτικο-

θρησκευτικής κυριαρχίας, τον αρχαϊσμό και το συντηρητισμό των μορφών κοινωνικής οργάνωσης και πολιτιστικών προσανατολισμών.

Ο Abbagnano, ο Ceymonant, ο Luporini, ο Preti είναι οι «εκκοσμικευμένοι» στοχαστές της Ιταλίας. Θα βρεθούν να διδάσκουν στα πανεπιστήμια με θέρμη τις νέες αντίληψεις. Θέτουν το ζήτημα μιας εκ θεμελίων ανανέωσης, με τη σύγχρονη πραγματικότητα, έτσι όπως τις επικαλείται η ανάπτυξη της οικονομίας και οι διάφορες σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις που συνοδεύουν την πρόοδο.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΕΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ABBAGNANO

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ - Η ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ

Η ύπαρξη ως δυνατότητα

Ο άνθρωπος για τον Abbagnano εμφανίζεται ως δομή (struttura) που αντιτάσσει τη σταθεροποιητική λειτουργία της ουσίας της ανθρώπινης ύπαρξης, στις άπειρες δυνατότητες της υποκειμενικότητάς της ως συνειδητού Είναι. Ο άνθρωπος είναι αυθεντικός, «πραγματώνεται» ως δυνατότητα μέσα στον κόσμο, όταν ο ίδιος καθίσταται ατελεύτητη δυνατότητα, διαρκές αυτοξέπρασμα. Η ανθρώπινη παρουσία, τονίζει ο Abbagnano, είναι ένα εμπειρικό συμβάν αδιάκοπων δυνατοτήτων, είναι η διαλεκτική ενότητα των προσωπικών δυνατοτήτων και των δυνατοτήτων του κόσμου, οι οποίες διαμορφώνουν την παρουσία του και τις κοινωνικές του σχέσεις στην υλικότητά τους. Στο βιβλίο του «Esistenzialismo positivo» (θετικός υπαρξισμός) αυτή τη διαλεκτική σχέση προσωπικών δυνατοτήτων και δυνατοτήτων του κόσμου την περιγράφει ως εξής: «Η δυνατότητα του ανθρώπου είναι ο εαυτός του, δηλαδή το εγώ του που αποτελεί την ένωση των δυνατοτήτων του. Δυνατότητα για τον ίδιο τον άνθρωπο αποτελούν οι άλλοι που τον περιβάλλουν, η δυνατότητα των σχέσεων εργασίας, των σχέσεων αλληλεγγύης, φιλίας, έρωτα. Δυνατότητα είναι ό,τι χρησιμοποιεί ο άνθρωπος. Είναι τα έργα τέχνης, που παίρνουν μορφή, σχήμα μέσα

από την άμορφη ύλη και γίνονται καλλιτεχνήματα, είναι οι πληροφορίες που θεμελιώνουν την ιστορία, οι οποίες από μόνες τους δεν εκφράζουν τίποτε, αν δεν κατανοηθούν πρώτα οι αξίες τους και δεν τεκμηριωθούν από τον ίδιο τον άνθρωπο»¹.

Το γεγονός ότι είμαι εγώ ως υπάρχων (ως παρουσία) σημαίνει για τον Abbagnano την αμεσότητα της εμπειρικής πραγματικότητας, η οποία προσεγγίζεται μέσω της προσωπικής υπαρκτικής δυνατότητας. Η σκέψη αυτή του Abbagnano είναι κοντά με τη σκέψη του Heidegger όταν γράφει «Το ενθάδε Είμαι (Dasein) είναι η εκάστοτε δυνατότητά του»². Δηλαδή ότι μέσα στον εαυτό μας αποκαλύπτεται, διανοίγεται το Είμαι μας ως πρακτική δυνατότητα. Ο Abbagnano όχι μόνο είναι σύμφωνος μ' αυτή τη σκέψη του Heidegger, αλλά θα προχωρήσει ακόμη περισσότερο.

Θα θεμελιώσει τη δυνατότητα ως αυτοδύναμη σύσταση της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο άνθρωπος, αυτή «η αινιγματική ύπαρξη», που ζει ταυτόχρονα και ως φυσικό και ως λογικό ον, καλείται να αναλάβει τον «κίνδυνο» (rischio) και την υπευθυνότητα της υπόστασής του στο πεδίο των δυνατοτήτων.³ Η ανάγκη να γνωρίσουμε τα όριά μας για να συναντήσουμε τη συγκρότηση του κόσμου προϋποθέτει να γνωρίσουμε την ευρύτερη κίνηση των δυνατοτήτων.

---

¹ ABBAGNANO N. Esistenzialismo positivo. Torino, Taylor, 1948 σσ. 30

“Una possibilità é, per lui, lui stesso, cioè il suo proprio io, che é l'unità possibile dei suoi atteggiamenti interiori. Possibilità sono per lui gli altri uomini: possibilità di concreti rapporti di lavoro, di solidarietà, di amicizia, di amore. Possibilità e precisamente possibilità utilizzazione, sono per lui le cose del mondo. Possibilità sono le opere d'arte, che diventano pezzi di tela o di pietra, cioè bruta materia, se l'uomo non ha il gusto per sentirle e apprezzarle. Possibilità sono i documenti su cui si fonda la storia, e che non dicono nulla, se l'uomo non sa intenderli nel loro valore de testimonianze”.

² Ο Abbagnano οικοδομεί θα λέγαμε τη φιλοσοφία του επάνω σ' αυτό το δεδομένο του υπαρξισμού που εκφράζεται από τον Heidegger, η υπόσταση «γίνεται» πραγματοποιείται ως «δυνατότητα». ABBAGNANO N. Storia della filosofia, Torino, Utet, 1950 σσ. 200-203

³ ABBAGNANO N, Esistenzialismo positivo, Torino 1948, σ.31

Η δυνατότητα είναι το σταθερό σημείο αναφοράς της ύπαρξής μας και του κόσμου είναι ο ορίζοντας της σύνθεσης του κόσμου με την ύπαρξη.

Ο Abbagnano στο βιβλίο του «Storia della filosofia» θα αναζητήσει τη δυνατότητα ως δεδομένο που θεμελιώνει την ανθρώπινη παρουσία στην Ιστορία και στις προϋποθέσεις του κόσμου.

Ο Kant, θα γράψει ο Abbagnano, είναι εκείνος που προσδιορίζει με απόλυτη ευκρίνεια τη δυνατότητα⁴ και τη μέγιστη συμβολή της στο σχηματισμό των a priori κρίσεων. Στον Kant τα πάντα βρίσκονται μέσα σε χώρο και σε χρόνο που απαρτίζονται από το υλικό της αισθητηριακής εμπειρίας και την κατηγορική μορφή. Ο χώρος και ο χρόνος, σύμφωνα με τον Kant, δεν είναι έννοιες, αλλά εποπτείες και οι συνθετικές κρίσεις τους επιτυγχάνονται στο πεδίο των δυνατοτήτων. Η δυνατότητα για τον Kant, θα γράψει ο Abbagnano, αποτελεί τη θεμελιώδη σύνθεση της εποπτείας. Στη δυνατότητα στηρίζεται η κρίση των αξιολογικών προτάσεων.

Ο χώρος και ο χρόνος στη διαμόρφωση των προϋποθέσεων γνώσης του εξωτερικού κόσμου χρειάζεται τη συνεργασία μορφωμάτων που αποκαλούνται κατηγορίες: κατηγορίες του ποσού, του ποιού, της αναφοράς, του τρόπου. Η δυνατότητα αποτελεί το κλειδί για τη συνάντηση μεταξύ των παραπάνω υποκειμενικών πηγών (κατηγορίες) και του εξωτερικού κόσμου.

Στον Kant το a priori θεμέλιο της εμπειρίας είναι η δυνατότητα της συνάντησης των κατηγοριών με τα φαινόμενα. Χωρίς τη δυνατότητα σύνδεσης καμία παράσταση

---

⁴ ABBAGNANO N, Esistenzialismo positivo, σ.31, “Kant e il filosofo della possibilita positiva” (Ο Kant είναι ο φιλόσοφος της θετικής δυνατότητας)

δεν θα μπορούσε να στεριώσει, θα είχαμε μία διασπορά των εμπειρικών δεδομένων και την ανικανότητα της συνείδησης να κατανοήσει και να ελέγξει τον έξω κόσμο.

Ο Kant, υποστηρίζει ο Abbagnano, είναι ο φιλόσοφος που θεμελιώνει με τον πιο σαφή τρόπο το περιεχόμενο της δυνατότητας.⁵ Αν το υποκείμενο δεν είναι ένας παθητικός δέκτης της εξωτερικής πραγματικότητας, αλλά έχει την ικανότητα να επιβάλλει στα φαινόμενα τις νοητικές του κατηγορίες, τους σχηματισμούς κατανόησης, αυτό οφείλεται στη δυνατότητα. Αυτό, με απόλυτα σαφή λόγο, επιβεβαιώνεται κατά τον Abbagnano στο έργο του Kant.⁶

Η δυνατότητα, που συναντάται από το φιλοσοφικό στοχασμό του Παρμενίδη έως και το στοχασμό του Nietzsche, είναι η θεμελιώδης σύσταση - θα πει ο Abbagnano - του σχεδιασμού των σκοπών της ύπαρξης. Η δυνατότητα ενυπάρχει στις σχέσεις που συνιστά η ύπαρξη με τα άλλα υποκείμενα με την αναφορά της στα πράγματα, με τις σχέσεις της με τα κοσμικά δεδομένα.⁷

Η δυνατότητα υπάρχει σ'ολόκληρο το πεδίο της φιλοσοφικής σκέψης προσδιορίζει τον άνθρωπο ως το ον που προσπαθεί συνεχώς να γνωρίσει το μέτρο του, τα όρια του, δηλαδή τις δυνατότητές του - θα πει ο Abbagnano - και αυτή η προσπάθεια του ανθρώπου καταγράφεται από την ιστορία της φιλοσοφικής σκέψης. Η δυνατότητα θα αποτελέσει τη θεμελιωμένη ισορροπία του κόσμου τόσο για την φιλοσοφία, όσο και για τη χριστιανική ανθρωπολογία.

⁵ ABBAGNANO N, Στο ίδιο σ. 31 "Kant porta per la prima volta la possibilita sul piano della concreta esperienza umana" (Ο Kant φέρνει για πρώτη φορά τη δυνατότητα στο επίπεδο της συγκεκριμένης ανθρώπινης ύπαρξης)

⁶ ABBAGNANO N, Στο ίδιο σ. 31 «Kant riconosce nelle forme a priori la possibilita esperienza» (Ο Kant αναγνωρίζει στην a priori μορφή την δυνατότητα της εμπειρίας)

⁷ ABBAGNANO N, *Storia della filosofia*, Torino, Utet. 1950. Εδώ ο Abbagnano κάνει αναφορά στην παρουσία της δυνατότητας στην Ιστορία της φιλοσοφίας.

Από τον ΙΕ΄ αιώνα ο N. Cusanus (1401-1464) αναφέρεται στο «δύνασθαι» που είναι ο Παντοδύναμος Θεός και αποτελεί το «δύνασθαι παντός δύνασθαι»⁸. Η δυνατότητα ως θεμελιώδης οντολογική κατηγορία αναδεικνύεται και από το δίλημμα που ανέκυψε μεταξύ «Οντολογικής» και «προσωποκρατικής» θεώρησης της χριστιανικής ανθρωπολογίας του προτεσταντισμού, που ανέπτυξε μία «προσωποκρατική υπαρξιακή» φιλοσοφία του ανθρώπου. Ο κόσμος σύμφωνα με αυτήν την φιλοσοφική τοποθέτηση γίνεται μέσα στο πρόσωπο παρουσία, οργανώνεται, αρθρώνεται και γίνεται λόγος. Ο κόσμος υπάρχει μέσα στο πρόσωπο με τη γοητεία των μορφών του, τον έρωτα, που πλάθει και χαίρεται τις μορφές και την οδύνη του θανάτου και της φθοράς. Η προτεσταντική «υπαρξιακή φιλοσοφία» τονίζει όμως ότι μέσα στις διαστάσεις του προσώπου, τις φανερές και τις αφανέστες, τις ορατές και τις αόρατες, αποκαλύπτεται η δυνατότητα. Αν ο κόσμος αποκαλύπτεται και αποκτά μία βαθύτερη νοηματική αναφορά αυτό συμβαίνει γιατί υπάρχει η δυνατότητα του προσώπου που απορρέει σύμφωνα με τη προτεσταντική άποψη από τη θεωθείσα φύση. Έτσι όμως η δυνατότητα δε θεωρείται αυτοδύναμη σύσταση του ανθρώπου, αλλά ετερόνομη προσφορά.

Abbagnano και Kierkegaard

Αν με τον Kant θα ισχυρισθεί ο Abbagnano είχαμε το «διασκεπτόμενο δυνατό» με τον Kierkegaard έχουμε το «βιωμένο δυνατό». Το βιωμένο δυνατόν του Kierkegaard αποτελεί ένα γεγονός προσωπικό, και πηγαίο. Είναι η δυνατότητα που θα

---

⁸ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 185

την συναντήσεις μόνο με μεγάλη προσπάθεια γιατί βρίσκεται στα όρια μεταξύ «μηδενός» και «απείρου».

Ο Abbagnano θα πει ότι ο Kierkegaard ήταν μαζί ένας ποιητής και ένας φιλόσοφος γι' αυτό εκφράζει μία προσωπική αλήθεια, μια διαρκή «εσωτερική αναστάτωση» με την έννοια ότι έχει μία συγκινησιακή (effectiva) αντίληψη της ανθρώπινης κατάστασης.¹ Ο Kierkegaard μας καλεί, θα τονίσει ο Abbagnano να βιώσουμε τον κόσμο, να ορίσουμε δηλαδή την ύπαρξή μας μέσα στη δυνατότητα.² Μας καλεί χωρίς όμως να μας διαβεβαιώνει για το πως θα μπορέσουμε να βρούμε το πεδίο των δυνατοτήτων μας και αυτό γιατί όπως τονίζει ο Kierkegaard ο άνθρωπος είναι κάτω από τις επιταγές του φυσικού αναγκασμού βιώνει έναν κατάλογο ο οποίος είναι γεμάτος από εκλογές. Εκλογές ανάμεσα στο καλό και το κακό. Ο Abbagnano θα σταθεί στο μυθιστόρημα του Kierkegaard με τίτλο «Είτε, είτε» (Από τα δύο το ένα). Στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα ο Kierkegaard αναφέρεται στην ιδέα του δυνατού, η οποία δεν έχει αξία αν δεν συνδεθεί με την ιδέα της εκλογής. Ποιάς όμως εκλογής; το ερώτημα που θέτει ο Kierkegaard θα πει ο Abbagnano έχει μεγάλη σημασία γιατί χωρίζει την εκλογή σε διάφορους βαθμούς. Υπάρχει μία επιφανειακή εκλογή, όταν ο άνθρωπος παραμένει σ' ένα «αισθητικό επίπεδο», επίπεδο απόλαυσης και η εκφρασμένη δυνατότητα της εκλογής βρίσκεται σε μία ελαχιστοποιημένη ποιότητα, πρόκειται δηλαδή για δυνατότητα χωρίς πληρότητα. Αλλά υπάρχει και η ηθική εκλογή, υπάρχει και η θρησκευτική εκλογή. Χωρίς αμφιβολία ο Kierkegaard τοποθετεί στην πρώτη βαθμίδα την ηθική και θρησκευτική εκλογή που εκφράζουν και

---

¹ ABBAGNANO, N, Storia della filosofia σσ. 189, 190

² ABBAGNANO, N. Στο ίδιο σ. 192

μία δυνατότητα πέρα από προσδιορισμούς συστημάτων ηθικής. Είναι εκλογές που οι δυνατότητές τους είναι στα όρια του «μηδενός» και του «απείρου» και βέβαια είναι εκείνες οι εκλογές που μπορούν να προσεγγίσουν την ελευθερία. Ο Abbagnano θεωρεί ότι έτσι η δυνατότητα γίνεται μία ατελέσφορη αναζήτηση δεδομένου ότι ο άνθρωπος σύμφωνα με τον Kierkegaard βιώνει τη συμφιλιοτική ελαφρότητα, την συναίρεση αληθινού και ομοιώματος που είναι καταστάσεις του «αισθητικού επιπέδου» και είναι το επίπεδο που ζει περισσότερο. Ο Kierkegaard αρνείται να δει την δυνατότητα ως εμπράγματη στάση της ύπαρξης³, η δυνατότητα δεν αναζητείται στην ενεργητική της έκφραση, όπως συμβαίνει με τον Abbagnano, παραστέκεται σε καταστάσεις και έχει πάντα διαβαθμίσεις. Ο Abbagnano θα πει ότι στον Kierkegaard υπάρχει το σχήμα: αυθεντική, μη αυθεντική δυνατότητα, σχήμα που το βλέπουμε στους σημαντικότερους φιλοσόφους του υπαρξισμού (ίσως το συγκεκριμένο σχήμα να το αναγνωρίζουμε και ως αλλοτριωμένες ή μη αλλοτριωμένες δυνατότητες). Για τον Abbagnano η δυνατότητα υπάρχει παντού⁴ και δηλώνει την παρουσία της σ'όλες τις καταστάσεις, υπάρχει στην εμπράγματη στάση της ύπαρξης. Στα κύματα της εξέλιξης του κόσμου και του ανθρώπου, στους δρόμους της ζωής, στον ορίζοντα τριγύρω μας, εκεί θα πρέπει να αναζητήσουμε τη δυνατότητα σύμφωνα με τον Abbagnano, με τις ελπίδες μας άγρυπνες να την βρούμε αλλά και να την χάσουμε, να αναμετρηθούμε μαζί της. Η δυνατότητα για τον Abbagnano είναι η ελπίδα, στην αγωνία της κάθε μέρας είναι η ελπίδα πως δε θα μπορέσει να μας καταπιεί η άβυσσος των καθημερινών πραγμάτων,

---

³ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 194 «La forma della possibilita e quella dell'alternativa, dell aut-aut» (η μορφή της δυνατότητας είναι εκείνη της εναλλαγής του είτε-είτε)

⁴ ABBAGNANO, N, Esistenzialismo positivo σ. 30

πως δεν θα μπορέσει να μας κονιορτοποιήσει η τύρβη και η τριβή των συναναστροφών μας με την αποξένωση, τον γυμνό ορίζοντα της αλλοτριωτικής μοναξιάς. Η δυνατότητα είναι για τον Abbagnano η στάση της ύπαρξης να μην παραδίνεται στην πολιορκία της συνήθειας ενός κόσμου που σπαράσσει τα υπάρχοντά του, στην εγωιστική ορμή για αυτοκατάφαση σ'ένα γυμνό και ανέστιο γίγνεσθαι. Αυτή είναι η διαφορά ανάμεσα στον Kierkegaard και τον Abbagnano. Ο Kierkegaard βλέπει τη δυνατότητα ως ατελέσφορη αναζήτηση που χάνεται στη συμφιλιωτική ελαφρότητα στη συναίρεση αληθινού και ομοιώματος. Ο Abbagnano βλέπει τη δυνατότητα ως ενεργητική και εμπράγματη έκφραση μέσω της οποίας θα μπορέσει να αναδείξει ο άνθρωπος τη διάσταση των πραγμάτων, την ουσία του, την πολυδιάσταση ζωή, την ενσυνειδητή του παρουσία.

Αναμφίβολα η ανθρώπινη παρουσία στην ορατή, απτή σχέση της προς τον κόσμο εκφράζει την δυνατότητα θα τονίσει ο Abbagnano, αλλά και ο κόσμος στην πολυδιάστατη υπόστασή του επιφαίνεται πάντα μέσα σε συγκεκριμένες μορφές δυνατότητας. Στον Kierkegaard αυτή η συνθήκη που αποτελεί το βασικό θεμέλιο της φιλοσοφίας του Abbagnano είναι απύουσα.

Abbagnano και Heidegger

Στην Ιταλία ο Heidegger και ο Dewey υπήρξαν στοχαστές με γόνιμη παρουσία στις δύο σχολές φιλοσοφίας και αισθητικής που ήτανε ενεργές από την δεκαετία του '50 (η σχολή του Τορίνο με τους N. Abbagnano και L. Pareyson και η σχολή της Μπολώνια με τον L. Anceschi). Οι δύο σχολές προσπάθησαν να ανασυγκροτήσουν

την αφήγηση που ο ίδιος ο Heidegger είχε αφηγηθεί και που την ονόμασε «η ιστορία του είναι». Αυτή η Ιστορία κορυφώνεται στην «εποχή της κοσμοεικόνας», η εποχή δηλαδή στην οποία όλα αντιμετωπίζονται σε συνάρτηση με τη χειραγωγήσή τους ή την αισθητική απόλαυση που μπορούν να μας προσφέρουν.¹ Είναι η εποχή στην οποία αναζητείται ένα ηθικό και διανοητικό κίνητρο, ικανό να αποτελεί σκοπό της ύπαρξης ή να προμηθεύει ένα νόημα στο βίο. Εποχή όπου έννοιες όπως «ουμανισμός» και «μηδενισμός» παίρνουν μία άλλη διάσταση. Οι δύο ιταλικές σχολές (Τορίνο και Μπολώνια) προσπάθησαν να επανεξετάσουν τις δύο έννοιες και να τις προσδιορίσουν εκ νέου. Μέσα από το έργο του Heidegger η έννοια του μηδενισμού έτσι όπως την εξετάζουν οι Ιταλικές σχολές δεν είναι εκείνη που αρνείται κάθε αξία αλλά εκείνη που δεν αναγνωρίζει παρά μόνο ατομικές και εφήμερες αξίες, είναι όταν οι ανθρώπινες υπάρξεις χάνουν κάθε ανάμνηση του Είναι και γίνονται πλήρως ανίκανες να κατανοήσουν κάτι έξω από τη σχέση, μέσα – σκοπός.² Οι Ιταλικές σχολές προσδιορίζουν και τις κυριότερες ουμανιστικές προθέσεις που συνοψίζονται σε μία σειρά τριών διατυπώσεων: είναι η αυτονομία του “εγώ”, η τελεολογία του “εσύ” και η οικουμενικότητα του “αυτοί”. Υπογραμμίζουν παράλληλα ότι τους προσδιορισμούς των ουμανιστικών προθέσεων ο Heidegger τους υποτιμά, αφού τους θεωρεί «επιφανειακές διαταράξεις» ίσως «τυχαίους περισπασμούς» από την ουσία και ίσως «εμπόδια» στην κατανόηση αυτού που συμβαίνει πραγματικά και αυτό γιατί σύμφωνα

¹ Άποψη που θεμελιώνει ο Ιταλός φιλόσοφος L. Pareyson ένας από τους σημαντικότερους θεωρητικούς μαζί με τον Abbagnano στην αποκαλούμενη σχολή του Torino. Σ'όλα του τα έργα μιλάει για την «εποχή της κοσμοεικόνας». *La filosofia dell' esistenza e Carlo Jaspers*, Napoli, Loffredo, 1940, Karl Jaspers, Casale, Marietti, 1982, *Studi sull' esistenzialismo*, Firenze, Sansoni 1971, *Esistenza e persona*, Torino, Taylor, 1950, *Verità e interpretazione*, Milano, Mursia 1982

² PAREYSON, L., *Dove va la filosofia Italiana?* Roma – Bari, Laterza σσ 135, 136.

με τον Abbagnano ο Heidegger αρνείται να δει την δυνατότητα ως ενεργητική και εμπράγματη έκφραση της ανθρώπινης δραστηριότητας.³ Αν ο Heidegger αποφεύγει την αναγκαιότητα υπολογισμού των σχετικών μεγεθών ανθρώπινης ευτυχίας ή ουμανιστικών προθέσεων και θεωρεί ότι είναι «επιφανειακές διαταράξεις» ή «τυχαίοι περισπασμοί» αυτό συμβαίνει γιατί αναγνωρίζει μία μόνο δυνατότητα η οποία είναι μη παρακάμψιμη (unüberholbar) την θεωρεί απόλυτα συνδεδεμένη με το ανθρώπινο Είναι και την ξεχωρίζει ως την κατεξοχήν δυνατότητά μας.⁴ Αυτή είναι η δυνατότητα προς το θάνατο (Daseins Zum Tode) και είναι η πιο ανυπέρβατη δυνατότητα⁵, για τον Heidegger, η μόνη αυθεντική δυνατότητα, κατευθυνόμενη σε χρόνο μέλλοντα. Συνεπώς όλες οι δυνατότητες του παρόντος είναι δυνατότητες του αδυνάτου, «αδυνατότητες» και είναι εκείνες της ανώνυμης καθημερινότητας.

Ο Abbagnano θεωρεί ότι η δυνατότητα του θανάτου όχι μόνο δεν αποτελεί μία δική μας δυνατότητα αλλά μας στερεί με τρόπο παράλογο από οποιαδήποτε δική μας

³ ABBAGNANO, N., *Storia della filosofia* σ. 838

⁴ ABBAGNANO, N., Στο ίδιο σ. 839 «La morte e una possibilità» (Ο θάνατος είναι μία δυνατότητα)

⁵ ABBAGNANO, N., Στο ίδιο σ. 839 «l'esistenza autentica come un vivere per la morte» (Η αυθεντική ύπαρξη ως μία ζωή για τον θάνατο). Επίσης ο Abbagnano στο βιβλίο του *esistenzialismo positivo*, σ. 30 για την δυνατότητα του θανάτου στον Heidegger θα γράφει «Spinoza ha detto che l' uomo libero non pensa mai alla morte Heidegger che l' unica liberta possibile per l' uomo e la la liberta per la morte: In realta l' uomo libero non dimentica la morte e non vive per la morte». : «Ο Spinoza ήδη είχε πει ότι ο ελεύθερος άνθρωπος δε σκέφτεται ποτέ το θάνατο, ο Heidegger ότι η μοναδική δυνατή ελευθερία για τον άνθρωπο είναι η ελευθερία προς θάνατο. Στην πραγματικότητα ο ελεύθερος άνθρωπος δε λησμονεί το θάνατο και δε ζει μόνο για το θάνατο». Ο BOCHENSKI στο βιβλίο του *Ιστορία της Ευρωπαϊκής φιλοσοφίας* μετ. Χ. Μαλεβίτσης, Αθήνα, Δωδώνη 1985 σσ. 214-215 θα γράφει για τον θάνατο «Ο θάνατος είναι δυνατότητα υπάρξεως, και μάλιστα η πιο προσωπική, η πιο αδέσμευτη, η πιο ανυπέρβατη δυνατότητα. Το ίδιο το Είναι συνιστά είναι - προς - θάνατον». Ο Ιταλός φιλόσοφος M. Petriola στο βιβλίο του «*La società dei Simularci nuova, casa, editrice, 1983* (Κοινωνία των ομοιωμάτων) σσ. 100, 101. «Το Είναι - προς - το θάνατο είναι προλαβαίνειν (Vorlaufen) το θάνατο. Το ενθάδε Είναι κατά τον Heidegger σημαίνει «Είναι προς το τέλος». Ο θάνατος δεν είναι μία παρεύρεση που δεν έχει ακόμη πραγματοποιηθεί, αλλά ένα επερχόμενο γεγονός που συνιστά υπαρκτικά το ενθάδε Είναι. Είναι η προσδιάζουσα, μη παρακάμψιμη, βέβαιη και ακαθόριστη δυνατότητα του ενθάδε Είναι: Συνεπώς το προλαβαίνειν το θάνατο σημαίνει να βρίσκεται ο άνθρωπος μπρος στη δυνατότητα να είναι ο εαυτός του, δηλαδή μέσα σε μία παθιασμένη, απαλλαγμένη από τις ψευδαισθήσεις των πολλών κατάσταση, σε μία βέβαιη και αγωνιώδη ελευθερία, προς θάνατο». Παράλληλα ο Petriola τονίζει ότι η φιλοσοφία του Heidegger έχει τις υπαρξιακές της ρίζες στη διδασκαλία του Luther γράφει στη σελ. 89. Ο Luther στο κήρυγμά του «περί προετοιμασίας θανάτου» αναφέρει ότι η ζωή του χριστιανού δεν είναι παρά ένας θάνατος από τη στιγμή της βάπτισης ως τον τάφο, μία διαρκής ετοιμότητα για τον θάνατο, μία πορεία ως το αντάμωμα με το θάνατο. Για την αυθεντική δυνατότητα του Heidegger που αναδειχεται σε μέλλοντα χρόνο και τη σχέση αυτής της άποψης με την παραδοσιακή οντολογία ο καθηγητής Γ. Τζαβάρας στο βιβλίο του «*Το βέβαιο του θανάτου*», Αθήνα, Δωδώνη, σ. 55, γράφει: «Ο Heidegger τοποθετεί το στοχασμό του με σκληροτράχηλη επιμονή σε αντίθεση προς την οντολογία της παρούσης (Vorhandenheit, existentia) μέσα σ' αυτή την παραδοσιακή οντολογική θεώρηση νοείται η δυνατότητα ως «αυτό - που - δεν έχει - ακόμα - πραγματοποιηθεί» και του οποίου επίκειται η πραγμάτωση, που θα το μεταβάλει σε πραγματικότητα.

δυνατότητα, ουσιαστικά πρόκειται για κάτι που έρχεται απ'έξω.⁶ Ο Abbagnano είναι κατηγορηματικός, ο θάνατος ισχύει ως στέρηση κάθε μας δυνατότητας και ελευθερίας, είναι η εκμηδένιση των δυνατοτήτων μου και δεν μπορεί να συγκαταλεγεί ανάμεσα στις υπόλοιπες δυνατότητες⁷, γιατί επιβάλλει την απόλυτη αναγκαιότητα, χωρίς να λάβει υπόψη και τις άλλες δυνατότητες.

Όταν ο Heidegger σύμφωνα με τον Abbagnano αρνείται τις δυνατότητες της καθημερινότητας, αρνείται ουσιαστικά την αναμέτρηση της ύπαρξης με τις δυνατότητες της καθημερινής συναναστροφής. Καμία δυνατότητα για τον Abbagnano δεν παραδίνεται μονόπλευρα προς το μέλλον (όπως υποστηρίζει ο Heidegger για την αυθεντική δυνατότητα του θανάτου) αλλά βρίσκονται σφικτά αγκαλιασμένες πρώτα με το παρόν που σημαδεύει την παρουσία του ανθρώπου και δοκιμάζει τα ρήγματά του και τις υπερβατικές του τάσεις χωρίς να χάνει και την μελλοντική της προοπτική.

Abbagnano και Jaspers

Ο Jaspers είναι ο υπαρξιστής φιλόσοφος που αφήνει να νοηθεί η δυνατότητα χωρίς να την αποσαφηνίζει θα τονίσει ο Abbagnano. Είναι ο υπαρξιστής φιλόσοφος που αφήνει ίχνη της δυνατότητας όπως αυτή είναι δομημένη μέσα στην εμπράγματη και ενεργητική κατάσταση του ανθρώπου. Ο Abbagnano θα σταθεί κυρίως σ'ένα «ορισμό» του Jaspers που δίνει για την ύπαρξη «Η ύπαρξη – θα πει ο Jaspers - είναι αυτό που ποτέ δεν γίνεται αντικείμενο είναι η πηγή (Ursprung) της σκέψης μου και της δράσης μου»¹. Αυτή η πηγή για τον Abbagnano είναι η δυνατότητα που δίνει το

---

⁶ ABBAGNANO, N. Esistenzilismo positivo σ. 30

⁷ ABBAGNANO, N. Storia della filosofia, σ. 839

¹ ABBAGNANO, N. Storia della filosofia, σ. 853

νόημα και το μέγεθος της αυτονομίας του ανθρώπου. Πέραν όμως από τον συγκεκριμένο ορισμό του Jaspers, ο Abbagnano για να προσδιορίσει τη δυνατότητα ως συντελεστή της ανθρώπινης παρουσίας αναλύει τις «οριακές καταστάσεις» που αναφέρει ο Jaspers. Η άποψη όχι μόνο του Jaspers αλλά σχεδόν του συνόλου των υπαρξιστών φιλοσόφων (αναλύθηκε η περίπτωση του Kierkegaard) είναι ότι η ύπαρξη τελεί πάντοτε σε κατάσταση.² Με τον όρο κατάσταση ο Jaspers εννοεί την πραγματικότητα για την οποία ο άνθρωπος βιώνει εμπειρικά και η οποία σημαίνει για αυτόν περιορισμό ή χώρο δράσης. Τις καταστάσεις μπορούμε να τις αλλάξουμε ή να τις αποφύγουμε, υπάρχουν όμως και καταστάσεις απόλυτες. Αυτές ο Jaspers τις αποκαλεί οριακές καταστάσεις³, οι οποίες είναι οριστικές και δεν μπορούμε να τις αλλάξουμε. Αυτές οι καταστάσεις δεν επιδέχονται μάθηση, δεν υπάρχει κάποια συγκεκριμένη γνώση για την κατανόηση ή αντιμετώπισή τους, αλλά ο άνθρωπος μπορεί και τις «συναισθάνεται». Είναι οι καταστάσεις που βιώνει ο άνθρωπος κατά τη διάρκεια της ζωής του (ο θάνατος, ο πόνος, ο αγώνας, η ενοχή).⁴ Στις οριακές καταστάσεις ανακαλύπτεται το αυθύπαρκτο γεγονός της δυνατότητας θα τονίσει ο Abbagnano, γινόμαστε οι εαυτοί μας προκειμένου να μπούμε σ' αυτές τις οριακές καταστάσεις με ανοιχτά μάτια. Μόνο μπροστά στην οριακή κατάσταση

² ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 659 "L'identità dell'io e della situazione" (Η αυθεντικότητα του εγώ και της κατάστασης)

³ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 855 "Jaspers chiama situazione limite" (Ο Jaspers τις ονομάζει οριακές καταστάσεις)

⁴ Ο Χρ. Μαλεβίτσης στο βιβλίο του Η εσωτερική διάσταση, Αθήνα, Δωδώνη 1975, σσ. 48, 49 θα γράψει για τις Οριακές καταστάσεις "Αυτές τις καταστάσεις ο Jaspers τις ονόμασε «οριακές». Είναι ο «αγώνας» δεν μπορεί κανείς να αποφύγει τον αγώνα όσο ζει. Είναι το «υποφέρειν» δεν μπορεί κανείς να ασφαλισθεί από τον πόνο όσο ζει. Είναι η «ευθύνη» δεν μπορεί κανείς να ασφαλισθεί αποσείσει από πάνω του την ευθύνη όσο ζει. Τέλος είναι και ο «θάνατος» εμπρός του στέκεται ο θάνατος όσο ζει.

Πέρα από τις οριακές καταστάσεις δεν γνωρίζουμε τι υπάρχει. Είναι ο μυστηριακός λόφος, που κυκλώνει την υπόστασή μας. Δεν μπορώ να πάω πέρα από τις οριακές καταστάσεις, ζω πάντοτε εντεύθεν αυτών, και μάλιστα μπορώ να είμαι τόσο εντεύθεν, ώστε να τις λησμονήσω. Αλλά αυτή η λησμονιά ισοδυναμεί με την απώλεια της ανθρωπότητάς μας, η λησμονιά της ευθύνης, του αγώνα και του θανάτου συμβαίνει μόνο στα ζώα".

«εμπραγματώνεται» το «όλον» της ύπαρξης θα πει ο Jaspers και αυτό συμβαίνει θα τονίσει ο Abbagnano⁵ γιατί η ανθρώπινη ύπαρξη συνειδητοποιεί το αυθύπαρκτο της δυνατότητας. Η δυνατότητα τονίζει ο Abbagnano ανατρέπει τις καταστάσεις που θέλουν να αποσαφηνίσουν τον ίδιον τον άνθρωπο και να τον εντάξουν σ'ένα συγκεκριμένο προσδιορισμό.⁶

Είναι εκείνη που του δίνει το στίγμα της υποκειμενικότητας διότι η «κατάσταση» σύρει τον άνθρωπο και τον αιχμαλωτίζει του στερεί την ελευθερία και τον παντρεύει με την αναγκαιότητα, ενώ αντιθέτως η δυνατότητα υπερβαίνει τους όποιους προσδιορισμούς.

Ο Abbagnano είναι σαφής όταν ζω μέσα στην κατάστασή μου προτού να την αποσαφηνίσω και προτού να αποσαφηνιστώ ο ίδιος αυτό σημαίνει ότι δεν έχω βρει τις δυνατότητές μου. Οι δυνατότητες βοηθούν την ύπαρξη στην εναρμόνιση των υπερβατικών και των επιβεβαιωτικών τάσεών της. Ο Jaspers – θα πει ο Abbagnano – δεν μας αποκαλύπτει μόνο το αυθύπαρκτο γεγονός της δυνατότητας αλλά με τις «οριακές καταστάσεις»⁷ θεμελιώνει την άποψη ότι ο ασφαλέστερος τρόπος να συλλάβεις τον κόσμο και να ανατρέψεις τη δεδομένη προβαλλόμενη εικόνα του είναι να γνωρίσεις τις προσωπικές σου δυνατότητες και τις δυνατότητες του κόσμου.

Abbagnano και Sartre

Τον τρόπο σκέψης του Sartre μπορεί κανείς να τον πλησιάσει με δύο διαφορετικούς δρόμους, ο ένας είναι φιλοσοφικός και εκφράζεται στα έργα του «Το

---

⁵ ABBAGNANO, N. Στο ίδιο σ. 855

⁶ ABBAGNANO, N. Στο ίδιο σ. 856

⁷ ABBAGNANO, N. Στο ίδιο σ. 856

είναι και το μηδέν», «Το φανταστικό», «Οι καταστάσεις» ο άλλος είναι ο λογοτεχνικός δρόμος του Sartre, που βρίσκεται στο μυθιστορηματικό και στο θεατρικό του έργο, «Η Ναυτία», «Οι Μύγες», «Τα Βρώμικα Χέρια». Στον πρώτο δρόμο του Sartre ο Abbagnano¹ εκφράζει τις αντιθέσεις του, αντιθέσεις σε σχέση με την έκφραση της δυνατότητας.

Ο Sartre στη φιλοσοφική του «προβληματική» θεωρεί ότι το «Είναι» που μπορεί να γίνει φορέας δυνατότητας είναι το (etre – pour – soi) «είναι δι'εαυτό», είναι το «Είναι» που κατέχεται από ελευθερία και τοποθετείται σ'ένα φάσμα δυνατοτήτων. Αυτή η δυνατότητα ανήκει μόνο στη ανθρώπινη συνείδηση η οποία όπως γράφει ο Sartre, χαρακτηρίζεται από «συμπίεση του είναι» (decompression d'etre)², όπου η δυνατότητα δεν παγιώνεται, δεν πληρούται και αυτό γιατί το «είναι – δι'εαυτό» καθίσταται η πράξη η οποία εγγράφεται στο χρόνο, είναι δηλαδή χρονικότητα (temporalite)³ – όπως γράφει ο Sartre – κίνηση προς το μέλλον, προς αυτό που «πρόκειται να είναι». Συνεπώς, μία τέτοια δυνατότητα θα υποστηρίξει ο Abbagnano ακυρώνεται. Η δυνατότητα και στον Sartre λαμβάνει μία αναβλητική σημασία σαν κάτι που υπάρχει, αλλά δεν είναι ακόμη, «πρόκειται να είναι», γίνεται κίνηση μελλοντική και χάνει έτσι κάθε αξία μέσα στο παρόν. Η αδιαφορία του «παρόντος», η καταποντισμένη καθημερινότητα δεν είναι σε θέση να δημιουργεί αυθεντικές δυνατότητες. Ο Abbagnano θεωρεί ότι στον Sartre η δυνατότητα ως ενεργητική και εμπράγματη έκφραση της ανθρώπινης δραστηριότητας απουσιάζει από το φιλοσοφικό του έργο αλλά είναι παρούσα στο μυθιστορηματικό και θεατρικό του

¹ ABBAGNANO, N,

Storia della filosofia σ. 863

² SARTRE, J.P,

L'etre et la neat, Paris Gallimard σσ. 31

³ SARTRE, J, P,

Στο ίδιο σ. 33

έργο.⁴ Σ' αυτόν τον δεύτερο δρόμο ο Sartre καθιερώνει τη δυνατότητα ως τη μόνη κίνηση που μπορεί να στρατευθεί ο άνθρωπος σε μία γραμμή ζωής η οποία θα είναι ελεύθερη και γεμάτη νόημα.

Στο μυθιστόρημά του η «Ναυτία»⁵ γραμμένο το 1938 περιγράφει την αναστάτωση που κυριεύει τον σκεπτόμενο άνθρωπο όταν συνειδητοποιεί ότι η ύπαρξή του στον κόσμο αυτό δεν έχει νόημα και κατά συνέπεια βρίσκεται αντιμέτωπος με την απεριόριστη ελευθερία που έχει για την επιλογή των πράξεών του και τον τρόπο της ζωής, που θα διαλέξει, καθώς και τις ευθύνες του. Αυτή η ανακάλυψη συνοδεύεται από μία αζεπέραστη ανησυχία, από ένα βαθύ άγχος ενάντια στο οποίο δεν υπάρχει κανένα καταφύγιο. Παρ' όλα αυτά το καταφύγιο υπάρχει, είναι η δυνατότητα της επιλογής που θα κάνει για να στρατευθεί σε μία γραμμή ζωής. Αυτή η δυνατότητα επιλογής θα δώσει νόημα στη ζωή του. Στα μυθιστορηματικά και θεατρικά έργα του Sartre, εκείνο που έχει σημασία είναι να μπορέσει να βρει ο άνθρωπος τις δυνατότητές του. Αυτό βέβαια απαιτεί πρώτα ένα «ξεκαθάρισμα» σε σχέση με τα πράγματα που τον περιβάλλουν και μία επανάσταση στη σκέψη.

Στο θεατρικό του έργο «οι Μύγες»⁶ γραμμένο το 1942 βρίσκουμε τη δυνατότητα της ελευθερίας, θα πει ο Abbagnano.⁷ Εδώ υπάρχουν τα πρόσωπα του Ευριπίδη. Ο Ορέστης φθάνει στο Άργος την ημέρα που είναι αφιερωμένη στους νεκρούς. Συναντά την αδελφή του Ηλέκτρα που του υπενθυμίζει το καθήκον του. Ο Sartre περιγράφει τον Ορέστη απαλλαγμένο από δεσμούς, χωρίς οικογένεια, χωρίς πατρίδα, χωρίς θρησκεία, αδέσμευτος στη σκέψη, πλήρης από τις δυνατότητές του είναι κατά τον

⁴ ABBAGNANO, N,

Storia della filosofia, σ. 863

⁵ SARTRE, J, P,

Η ναυτία, Μετ. Κ. Μιχαήλ, Θεσσαλονίκη. Εγνατία, 1981, σ. 228

⁶ SARTRE, J, P,

Οι μύγες, Μετ. Μ. Λαέρτη, Αθήνα. Θεατρικές εκδόσεις, 1965 σ. 88

⁷ ABBAGNANO, N,

Στο ίδιο σ. 864

Sartre ένας ελεύθερος άνθρωπος. Ο Δίας δίνει στον Ορέστη πρώτα ενδοιασμούς και ύστερα από το φόνο τύψεις. Όμως ο Ορέστης θα πει στον Δία: «Δεν μπορείς να με κάνεις να μετανιώσω για κάτι που δεν το θεωρώ έγκλημα. Εγώ είμαι η ίδια μου η ελευθερία. Δεν αναγνωρίζω νόμο άλλο τον δικό μου». Κατά τον Sartre ο κάθε άνθρωπος έχει τις δυνατότητες να διαλέγει ο ίδιος τον δρόμο που θ'ακολουθήσει. Η Ηλέκτρα φαίνεται αδύναμη ζητάει βοήθεια από τον Δία αντίθετα ο Ορέστης θα φύγει από το Άργος σέρνοντας πίσω του τις Ερινύες που ο Sartre τις περιγράφει σαν νέφη από μύγες (εξ'ου και ο τίτλος του έργου) αλλά οι μύγες δεν θα μπορέσουν να δώσουν ενοχές στον Ορέστη. Ο Ορέστης διάλεξε την πράξη του και την ολοκλήρωσε. Ο Abbagnano θα πει ότι στο συγκεκριμένο έργο του Sartre η δυνατότητα εκφράζεται ως καθολικά αυθυπόστατο και αυτόνομο πράττειν.⁸

Αλλοτριωμένες και αυθεντικές δυνατότητες

Το θέμα της διάλυσης των δυνατοτήτων της ανθρώπινης παρουσίας από τη μαζική χειραγωγήση ή η διατήρηση των αυθεντικών δυνατοτήτων του ανθρώπου, οι οποίες αναδύονται μέσα από τη διυποκειμενική διαλεκτική, που επιβεβαιώνει ή αρνείται τις δυνατότητες του υποκειμένου, αλλά και μέσα από μία δύναμη, μία ανώνυμη εξουσία που μας κάνει να σκεφτόμαστε και να δρούμε, είναι οι μεγάλες προκλήσεις που ο Heidegger και ο Abbagnano από διαφορετικές διαδρομές αποδέχονται με ακραία συνέπεια και ριζοσπαστικότητα.

Ο Heidegger δέχεται ότι ο άνθρωπος αλλοτριώνεται διαρκώς, απαλείφοντας πολλές δυνατότητές του, αφού δεν κατορθώνει να παραμείνει αυτεξούσιο και ελεύθερο ον, χάνοντας διαρκώς την αυθεντικότητά του και το σημείο αναφοράς του.

---

⁸ ABBAGNANO, N. Στο ίδιο σ. 864

Αποδίδει στη δυνατότητα την έννοια της κατανόησης, που σημαίνει ότι για να κατανοήσω κάτι πρέπει να είναι δικό μου. Γράφει χαρακτηριστικά ο Heidegger στο βιβλίο του «Sein und Zeit»: «Η προβολή της κατανόησης αποκαλύπτει το ον με τις δυνατότητές του».¹ Στη γενικότερη όμως αποπροσωποποίηση και ανωνυμία τι μένει δικό μας; Ποιές μπορεί να είναι οι δικές μας δυνατότητες, έτσι όπως είμαστε παγιδευμένοι μέσα στη μη αυθεντικότητα των πολλών; Είναι ερωτήματα που θέτει ο Heidegger και παράλληλα τεκμηριώνει τις συνθήκες που δεσμεύουν την ύπαρξη: την καθημερινή φλυαρία, τα πλείστα καθημερινά συμβάντα που μας χαρακτηρίζουν, όλα εκείνα που εγκαθιδρύουν τη δικτατορία τους επάνω μας και μας αποξενώνουν. Όλα εκείνα ο Heidegger τα αποκαλεί με μία λέξη (der Man) ο «κάποιος». Θα γράψει με διάθεση απογοητευτική ο Heidegger για τον άνθρωπο ο οποίος είναι πνιγμένος από τα συμβάντα της καθημερινότητας: «βρίσκεται στην υποτέλεια των Άλλων. Δεν είναι αυτό τούτο το Είναι του, το έχουν αρπάξει οι Άλλοι. Οι καθημερινές δυνατότητες του Είναι του υπόκεινται στα γούστα των Άλλων» - και συνεχίζει - «Οι πολλοί εγκαθιδρύουν τη χαρακτηριστική τους δικτατορία. Απολαμβάνουμε και διασκεδάζουμε όπως πολλοί διασκεδάζουν, διαβάζουμε, βλέπουμε και κριτικάρουμε λογοτεχνία και τέχνη, όπως πολλοί βλέπουν και κριτικάρουν αλλά και αποτραβιόμαστε από τον «πολύ σωρό», όπως πολλοί αποτραβιούνται».²

Συνεπώς οι προσωπικές αυθεντικές δυνατότητες δεν υπάρχουν, αφού τα πάντα έχουν αντικατασταθεί από το «κοινό γούστο», την «κοινή άποψη», το «κοινώς

¹ HEIDEGGER, M,

² HEIDEGGER M.

Sein und Zeit, σ. 151

Είναι και χρόνος

Πρόλογος - Μετάφραση - Σχόλια

Γιάννη Τζαβάρα

Δωδώνη, 1978, σ. 213-214 και Γερμανική Έκδοση, σ. 121, 126

παραδεκτό». Αν αναρωτηθώ ποιος είμαι; ποιες είναι οι δυνατότητές μου; θα καταλάβω πως είμαι το απρόσωπο των πολλών, οι δυνατότητες των άλλων, οι πολλές αλλότριες δυνατότητες.

Μπορεί άραγε ο άνθρωπος να ανακαλύψει το κάλεσμα των αυθεντικών δυνατοτήτων του; Ο Heidegger δεν τοποθετείται ευθέως, μιλάει για τη διάδοση των ανώνυμων μηχανισμών που μας κάνουν να ζούμε ανάμεσα σε ψευδοπράγματα και ψευδοανθρώπους. Ο Abbagnano θα πει ότι αν μείνουμε πιστοί στη σκέψη του Heidegger ακόμη και όταν περιγράφει το κάλεσμα της αυθεντικότητας - που είναι σύμφωνα με την άποψή του - ο κόσμος της σιωπής, ακόμα και τότε αυτό το κάλεσμα είναι η φωνή της απελπισίας του Είναι, που "πετάχτηκε" σε αυτόν τον κόσμο. Είναι η φωνή του μηδενός. Ο Heidegger, σημειώνει ο Abbagnano, οδηγείται στην ακραία καταστροφή κάθε δυνατότητας της ανθρώπινης υπόστασης, δεν ορθώνει τη δυνατότητα στην πληρότητα του Είναι, αλλά ούτε και στις εκκρεμότητες και τις ταλαντώσεις του, απογυμνώνει την ανθρώπινη παρουσία από τις δυνατότητες και την περιθωριοποιεί στο γίνεσθαι.³

Ο Ιταλός φιλόσοφος Mario Pemiola στο βιβλίο του «La societa dei simulacri» (Η κοινωνία των ομοιωμάτων) υποστηρίζει ότι η «υπαρκτική αναλυτική» του Heidegger, που στηρίζεται στη διάκριση ανάμεσα στο αυθεντικό (eigentlich) και το μη αυθεντικό (uneigentlich), παρουσιάζεται με την ίδια αξιολογική κρίση στην Ιησουϊτική - μαρκόκ παράδοση. Παρατηρεί ότι αυτή η τέλεια ισοδυναμία όλων των δυνατοτήτων ή η

---

³ N. ABBAGNANO

Esistenzialismo positivo, σελ. 21

Introduzione all'esistenzialismo, Torino, Paravia, 1942 σ. 49-52

La struttura dell'esistenza, Torino, Paravia, 1939, σ. 12

αλλοτριώση των δυνατοτήτων στον Heidegger, η υποβάθμιση των δυνατοτήτων της καθημερινής ζωής παραπέμπει ρητά στο Luther.⁴

Ο Abbagnano ξεκινάει με μία συμφωνία με το Heidegger για να διαφωνήσει στη συνέχεια. Συμφωνεί με την άποψη του Heidegger όταν γράφει στο βιβλίο του «Sein und Zeit» ότι «η δυνατότητα ως υπαρκτικό γνώρισμα είναι ο πρωτογενής και ο θεμελιώδης οντολογικός και θετικός προσδιορισμός του «Ενθάδε Είναι - Dasein»⁵. Εδώ θα σταθεί ο Abbagnano με ξεχωριστή σημασία στο γεγονός δηλαδή ότι ο άνθρωπος ως υπόσταση δεν είναι μία πραγματικότητα αλλά μία δυνατότητα.

Κι αυτό επειδή για τον Abbagnano η δυνατότητα είναι εκείνη που ρυθμίζει τη βαθύτερη σχέση με τα πράγματα και τους άλλους, κυρίως όμως με τον εαυτό μας. Ακόμη και μέσα στο καταθλιπτικό καθημερινό πλαίσιο ζωής μπορούμε να αντλήσουμε εκείνες τις δυνατότητες που θα μας δώσουν μία άλλη απάντηση, ένα λόγο ύπαρξης, μία άλλη εμπειρία εξέλιξης, μία νύξη για την απελευθέρωση της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο N. Abbagnano θεωρεί ότι οι πολυάριθμες δυνατότητες που υπάρχουν στη ζωή μπορούν να αποκαταστήσουν μία σχέση, μία συσχέτιση.

Η δυνατότητα παίρνει τη μορφή της ελπίδας. Αν επιδίωξη του ανθρώπου είναι να απελευθερώνει την ελπίδα από την καθημερινή συνηθισμένη εμπειρία, τότε οι δυνατότητες συμπυκνώνουν αυτή την προσπάθεια δημιουργίας. Ο Abbagnano αποδέχεται ότι η εξωτερική πραγματικότητα, έτσι όπως εκφράζεται στον κόσμο η αμεσότητά της, γεννά αισθήματα φόβου, αναπτύσσει δύσκολες συνθήκες,

---

⁴ PERNIOLA M. Στο ίδιο σ. 100, 101

⁵ HEIDEGGER M. Sein und Zeit σ. 134

τρομοκρατεί πολλές φορές την ανθρώπινη παρουσία. Η δυνατότητα όμως, η οποία τροφοδοτεί την αλλαγή στον εκφρασμένο τρόπο ζωής, μπορεί να συμβάλλει δημιουργικά στη διαμόρφωση των όρων της ζωής μας. Η δυνατότητα για τον Abbagnano δε μετατίθεται στο μακρινό μέλλον, όπως συμβαίνει με τους άλλους υπαρξιστές, αλλά επιβεβαιώνει τον ευδιάκριτο οριστικό χαρακτήρα της στο παρόν. Εκτιμά ο Abbagnano ότι ο άνθρωπος χάνει τις αυθεντικές του δυνατότητες «αλλοτριώνεται», διασκορπίζεται, αποπροσωποποιείται⁶, διαθέτει όμως ανεξάντλητες δυνατότητες που μπορούν να τον καταστήσουν ελεύθερο και αυτεξούσιο. Η εκτίμησή του είναι ότι η φύση έκρυψε περίτεχνα πολλαπλές δυνατότητες ικανές να απελευθερώνουν τον άνθρωπο από το αδιέξοδο της ιστορικής τύρβης.

Ένα από τα δεδομένα που αναγνωρίζει και εκτιμά ο Abbagnano και το οποίο μπορεί να ανατρέψει τους μηχανισμούς αλλοτρίωσης είναι η δυνατότητα της ελεύθερης βούλησης, η οποία ως ατομική δυνατότητα επιλογής και αποφάσεων είναι a priori οντολογικό κατηγορήμα του ανθρώπου και με το οποίο μπορούμε να διαμορφώνουμε το κοινωνικό και ιστορικό μας Είναι. Το ιστορικό και κοινωνικό μας Είναι επιβεβαιώνεται στο πεδίο των επιλογών μας και των αποφάσεων και λειτουργεί ευεργετικά στην ακηδία της υπάρξεως, η οποία ρίχτηκε στον κόσμο της θνητότητας ανυπεράσπιστα.⁷

Σ' αυτό το σημείο θεμελιώνει ο Abbagnano το φιλοσοφικό του οικοδόμημα και καθ' όσον δίδει ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός της δυνατότητας της επιλογής και δράσης του ανθρώπου τονίζει παράλληλα και την ανάγκη της οντολογικής

---

⁶ ABBAGNANO N.

La struttura dell'esistenza, Torino, Paravia, 1939 σ. 97

⁷ ABBAGNANO N.

Il principio della metafisica, Napoli, Morano, 1936 σ. 27

αυθεντικότητας, που πρέπει να χαρακτηρίζει τις ελεύθερες επιλεγμένες δυνατότητες και τις πραξολογικές πρωτοβουλίες του.

Ο Abbagnano θεωρεί ότι ο άνθρωπος κατευθύνεται από την αυθεντικότητα μέσα στον κρημνό της ύπαρξης, μέσα στην κραυγή της στέρησης, στη σιωπή της εγκατάλειψης, στην αδικία της ύπαρξης, στα κουρέλια της ανημπόριας εκεί θεμελιώνει τις αυθεντικές του δυνατότητες. Οι αυθεντικές δυνατότητες για τον Abbagnano και σε αντίθεση με τον Heidegger είναι εφικτές.

Εδώ ο Abbagnano φθάνει στην ουσία προσπερνώντας την επιφάνεια και σημειώνει: «Η υπαρξιακή δυνατότητα μπορεί να έχει ποικίλα χαρακτηριστικά, αλλά το περιεχόμενό της είναι εκείνο που την εξαιρεί σε αυθεντική».⁸

Το περιεχόμενο της υπαρξιακής δυνατότητας αποκαλύπτει την αυτόβουλη παρουσία της, διασφαλίζει την οντολογική αξιοσύνη της, τη διάσταση του βάθους της. Πώς θεμελιώνεται και πώς αναιρείται η αυθεντική δυνατότητα; Σ' αυτό το ερώτημα ο Abbagnano προβαίνει στην εξής διαπίστωση: «Μια δυνατότητα που παρουσιάζεται με χρώματα λαμπερά (colori più smaglianti) σε μία συγκεκριμένη στιγμή, η οποία όμως διαλύεται, ανατρέπεται μέσα στα χέρια του ανθρώπου αφαιρώντας ή ακυρώνοντας εκείνο που του υποσχόταν, δεν μπορεί να αποτελεί αυθεντική δυνατότητα αλλά μη δυνατότητα (impossibilità) (αδυνατότητα)».⁹

Η αυθεντική δυνατότητα για τον Abbagnano σημαίνει πίστη και δικαίωση¹⁰ της

⁸ ABBAGNANO N.

Στο ίδιο σς. 30-35

⁹ ABBAGNANO N.

Esistenzialismo positivo σ. 37

«Una possibilità esistenziale può avere i caratteri più diversi, ma il carattere proprio e fondamentale è indubbiamente quello che fa di essa una possibilità autentica».

¹⁰ ABBAGNANO N.

Esistenzialismo positivo σ. 37

ύπαρξης στο σύνολό της, δηλαδή δικαίωση στις εκλογές, στις αποφάσεις, στους σχεδιασμούς της, που ανοίγουν νέους ορίζοντες και αίρουν το πεπερασμένο, την «κλειστότητα» του υπάρχειν.

Ο Abbagnano περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον υπαρξιστή φιλόσοφο είναι εκείνος που πιστεύει ότι «Η αυθεντική δυνατότητα σταθεροποιείται μέσα στο Είναι της ώστε να αποδίδει εκ νέου και πάντα την εκλογή και την απόφαση».¹¹

Το Είναι της αυθεντικής δυνατότητας σύμφωνα με τον Abbagnano καθορίζεται από την επιτυχή έκβαση των εκλογών και των αποφάσεων του ανθρώπου. Τα όρια της ανθρώπινης ύπαρξης αναμετρώνται από το βάρος της υπευθυνότητας που ενέχουν οι εκλογές και οι αποφάσεις της. Η αυθεντική δυνατότητα διατηρεί την κυριαρχία της όταν επιτευχθούν οι αποφάσεις, όταν αναγνωριστούν οι αξίες που φέρνουν αυτές οι αποφάσεις μέσα στις προοπτικές της κοινωνικής ζωής, όταν το δυνατό και υποσχόμενο των αποφάσεων αποκρυσταλλωθεί στη ζωή.

Η αυθεντική δυνατότητα ειδικότερα

Η αυθεντική δυνατότητα είναι "υπερβατική δυνατότητα" για τον Abbagnano. Είναι η κεντρομόλος δύναμη που εκφράζεται ως αναζήτηση του ανθρώπινου Είναι.

Ο όρος «υπερβατική δυνατότητα» που χρησιμοποιεί ο Abbagnano (*possibilità trascendentale*) δεν έχει καμία συνάφεια με την έννοια του "υπερβατικού" που συνήθως κατανοούμε στον Kant, δηλαδή αυτό που ξεπερνά όχι απλώς τα όρια της εμπειρίας, αλλά και τα όρια της *a priori* δυνατότητας της εμπειρίας. Η "υπερβατική

---

¹¹ ABBAGNANO N.

Στο ίδιο σ. 37

δυνατότητα", για τον Abbagnano, είναι ο προσανατολισμός (προθετικότητα) προς τον κόσμο, είναι η τάση του ανθρώπου να παράγει το πραγματικό. Ο ορίζοντας της υπερβατικής δυνατότητας είναι επομένως η πλευρά της αλήθειας του Είναι που στρέφεται άμεσα προς τον άνθρωπο. Γράφει: «Η υπέρβαση ως ιδρυτικό (costitutivo) ενέργημα (atto) του όντος είναι ιδρυτικό ενέργημα το κόσμου (del mondo)».¹

Με αυτόν το φιλοσοφικό συλλογισμό θεμελιώνει την υπέρβαση ως σχέση ανάμεσα στην ύπαρξη και τον κόσμο. Η ανθρώπινη παρουσία καθορίζεται στο «κοσμικό γίγνεσθαι» από μία σειρά ενεργητικών σχέσεων και το κέντρο σύνδεσης αυτών των σχέσεων είναι η υπερβατική δυνατότητα. Η δυνατότητα της υπέρβασης φανερώνει το μεγαλείο της στη συνύπαρξη, θα πει ο Abbagnano, της συνύπαρξης της ανθρώπινης παρουσίας με τον κόσμο, της συνύπαρξης του Εγώ που συγκροτείται από το Εσύ (αυτή τη διαπίδυση των ψυχών).

Ο Abbagnano δίνει μία ξεχωριστή σημασία στην υπέρβαση, σαφέστατα διαφορετική από τους άλλους υπαρξιστές, γι' αυτό αξίζει να την παρακολουθήσουμε. Συμπληρώνει: «Η έσχατη σημασία της υπέρβασης αποκαλύπτεται μόνο μέσα στη συνύπαρξη».²

Με τον όρο "υπέρβαση" ο Abbagnano επιδιώκει να γνωρίσει την πλευρά της αλήθειας του Είναι που στρέφεται άμεσα προς τον άνθρωπο και εύκολα μπορεί να τεθεί υπό την κυριαρχία του. Η "υπερβατική δυνατότητα" θεωρείται ως βασική προϋπόθεση για την οντολογική έγκυρη δράση του ανθρώπου.

---

¹ ABBAGNANO N.

La struttura dell'esistenza. Torino, Paravia 1939 σ. 42

² ABBAGNANO N.

Esistenzialismo positivo σ. 36

Εδώ είναι προφανής η επίδραση των θεωρήσεων του Abbagnano από τον «πραγματισμό». Γράφει: «Η υπερβατική δυνατότητα είναι εκείνη η οποία δικαιολογεί και «ιδρύει» κάθε συγκεκριμένη ανθρώπινη στάση, κάθε εκλογή και απόφαση»³. Η εκλογή και απόφαση μπορεί να αναφερθεί και πάλι σύμφωνα με την άποψή του και να ξαναπραγματοποιηθεί σ'έναν άλλο χρόνο ως ενεργούμενη δυνατότητα με μεγαλύτερη ανταπόκριση.

Ο καθηγητής φιλοσοφίας Antonio Quarta, από τους καλύτερους γνώστες της φιλοσοφίας του Abbagnano, στο βιβλίο του «Esistenza, Scienza, Società nella filosofia di Nicola Abbagnano» (Υπαρξη, Επιστήμη, Κοινωνία στη φιλοσοφία του Nicola Abbagnano) σημειώνει για την υπερβατικότητα στο έργο του Abbagnano: «Υπέρβαση για τον Abbagnano σημαίνει να εξελίσσομαι από μία προβληματική κατάσταση (situazione problematica) προς την υπερβατική κατάσταση, η οποία δεν αρνείται αυτή την κατάσταση, αλλά μπορεί και τη σταθεροποιεί. Με την υπερβατικότητα ο άνθρωπος πορεύεται πιο πέρα από εκείνο το σημείο (va così al di là) της αρχικής του κατάστασης, με την ίδια πάντα αοριστία (stessa indeterminazione). Είναι γεγονός ότι ο άνθρωπος πλησιάζει και συμμετέχει στα προβλήματά του, στη συνέχεια προσανατολίζεται σε κάποια λύση τους. Αλλά αυτή η αποφασιστικότητά του να επιλύσει τα προβλήματά του δεν θα πρέπει να τον παγώνει (non lo irrigidisce), γιατί έτσι και πάλι θα διασκορπιστεί στο προβληματικό του Είναι (essere problematico). Η υπερβατική δυνατότητα καθιστά τον άνθρωπο γρηγορούσα ετοιμότητα, αυτή είναι η

---

³ ABBAGNANO N.

Esistenzialismo positivo σ. 23

«La possibilità trascendentale é allora ciò che giustifica e fonda ogni concerto atteggiamento umano ogni scelta e decisione»

διαπίστωση του Abbagnano».⁴

Ο άνθρωπος δεν θα πρέπει να κερδίζει την πρόσκαιρη περιπέτεια (επίλυση των προβλημάτων του) και να αφομοιωθεί στα αποτελέσματα που θα του δώσει αυτή η περιπέτεια, αλλά θα πρέπει να συμμετέχει στο πανηγύρι της ζωής, που είναι σύμφωνα με τον Abbagnano η αναζήτηση. Γιατί η αναζήτηση λειτουργεί ως κεντρομόλος δύναμη, ως απόλυτη στάση μέσα στην αοριστία.

Η "υπερβατικότητα της ύπαρξης" φαίνεται ξεκάθαρα στο εγώ του ανθρώπου. Το ίδιο το εγώ έτσι όπως λαμπαδιάζει στις ρωγμές και στην πληρότητα του Είναι είναι υπερβατικό, θα πει ο Abbagnano και συμπληρώνει «Το εγώ δεν αποτελεί απλά ένα ψυχολογικό ανθρωπολογικό δεδομένο, αλλά είναι η βασικότερη ανάγκη (esigenza) με την οποία ο άνθρωπος κινείται μέσα στην αναζήτηση του Είναι, είναι η αρχή που κινεί, κατασκευάζει και θεμελιώνει τη σχέση της ύπαρξης με το Είναι».⁵

Βέβαια ο Abbagnano, αν και ορίζει το εγώ υπερβατικό (trascendente), έτσι όπως εκείνος ερμηνεύει τον όρο υπέρβαση, και τις σχέσεις που καθορίζουν την πραγματικότητα υπερβατικές, δεν αναφέρει την πράξη υπερβατική, η οποία αποτελεί και την έκφραση των σχέσεων με την πραγματικότητα. Αναμφισβήτητα η δυνατότητα της πράξης διαμορφώνει το «κοσμικό σχέδιο», αλλά δεν είναι σύμφωνα με τον Abbagnano υπερβατική.

---

⁴ QUARTA A. Esistenza, Scienza, Società, nella filosofia di Nicola Abbagnano, Ed. Glauk, 1971 σ. 45

⁵ ABBAGNANO, N., Esistenzialismo positivo, σ. 15
«L'io non é un dato psicologico o antropologico, non é un fatto oggettivamente osservabile, e l'esigenza fondamentale verso cui l'uomo muove nella sua ricerca dell'essere, il termine che egli tende a costituire, e fondare nel suo rapporto con l'essere»

Απεναντίας ο J. P. Sartre σε μία συνομιλία του με τον συνεργάτη του φιλόσοφο B. Levy, που δημοσιεύθηκε στο εβδομαδιαίο γαλλικό περιοδικό «Nouvel Observateur»⁶ στις 25-1-1980 και ήταν η τελευταία συνέντευξη του γάλλου υπαρξιστή, θα πει για την ανθρώπινη πράξη: «Η ανθρώπινη πράξη είναι υπερβατική, αποβλέπει σ'ένα μελλοντικό στόχο με αφετηρία το παρόν, όπου τη συλλαμβάνουμε και προσπαθούμε να την πραγματοποιήσουμε. Η ανθρώπινη πράξη τοποθετεί το σκοπό της, την πραγματοποίησή της στο μέλλον και στον τρόπο που ενεργούμε υπάρχει πάντα η ελπίδα, δηλαδή αυτό καθεαυτό το γεγονός ότι θέτουμε ένα σκοπό ως δεδομένο να πραγματοποιηθεί».

Η δυνατότητα της πράξης

Η δυνατότητα της πράξης αποτέλεσε τη διαφωνία των υπαρξιστών. Ο Heidegger αμφισβήτησε τη δυνατότητα της πράξης, γιατί ο άνθρωπος είναι «ερριμμένος» στην αναγκαιότητα, που σημαίνει ότι δεν μπορεί να ρυθμίσει τη συμπεριφορά του στο επίπεδο της ορθολογικά επινοημένης πράξης, όπως αναφέρει ο Merleau - Ponty στην ανάλυση που κάνει για τον Heidegger στο βιβλίο του «Les aventures de la dialectique», ώστε να φτάσει να γράψει ότι «όλα όσα είναι πραγματικά είναι πράξη και όλα όσα είναι πράξη είναι πραγματικά»¹.

Ο Abbagnano δέχεται την αυθυπόστατη και αυτόνομη δυνατότητα του πράττειν. Η πράξη για τον Abbagnano είναι θεμελιωτική των τρόπων δραστηριότητας και παράλληλα είναι αναλογική και αξιολογική, δεν είναι μονοσήμαντη, διαφοροποιείται

---

⁶ LEVY, B.,

Nouvel Observateur 25-1-1980, σ. 7

¹ MARLEAU – PONTY

- Phenomenologie de la perception, Gallimard, 1945, σ. 410

και επενδύεται σε ποικίλες πραγματώσεις. Η δυνατότητα της πράξης έχει όλα τα χαρακτηριστικά της αυθεντικής δυνατότητας, δεν διαθέτει όμως την ιδιότητα της υπερβατικής δυνατότητας.

Η σκέψη του Abbagnano δηλώνει ότι η πράξη μπορεί να είναι θεμελιωτική στην έκβαση των πραγμάτων, αλλά δεν θα πρέπει να δοθεί σ'αυτήν απόλυτη προτεραιότητα. Επειδή έτσι φθάνουμε σε μία ολοκληρωτική πρωταρχικότητα του πράττειν, στο Είμαι και η οποία οδηγεί έτσι σ'ένα είδος σολιψιστικού ακτιβισμού (θεωρητική τοποθέτηση του Giovanni Gentile για την προτεραιότητα της πράξης)² που καθιστά την ίδια την πραγματικότητα και τα υποκείμενα απλά αντικείμενα της επέκτασης του Εγώ. Εκείνο που θέλει να δείξει ο Abbagnano είναι ότι η δυνατότητα δεν μετασταθμεύει στην πράξη, αλλά κρατά την αυτονομία της. Βρίσκεται σε συμμετρία μ'ό,τι καλύπτει το φάσμα της ανθρώπινης ύπαρξης και του κόσμου.

Η δυνατότητα δεν είναι μόνο πράξη, αποκαλύπτεται στην επικοινωνία, τη λογική, στα όρια της ανθρώπινης παρουσίας, στις αυτοϋπερβατικές και αυτοεπιβεβαιωτικές τάσεις της, στις ριπές ψύχους που μαργώνουν την εσωτερικότητά της, γιατί η δυνατότητα σύμφωνα με τον Abbagnano υφαίνει το ντύμα του «υπάρχειν».

Η δυνατότητα στον υπαρξισμό του Abbagnano δεν αποτελεί αφηρημένη έννοια ούτε βρίσκεται εν δυνάμει όπως ίσως συμβαίνει με τους άλλους υπαρξιστές, αλλά λειτουργεί και πραγματώνει την «ουσία» της μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις. Η δυνατότητα βιώνεται μέσα στις αντιθέσεις του ανθρώπου, στα συμφέροντα, στις

---

² LO SCHIAVO, A.

Introduzione a Gentile, Bari Laterza, 1971, σ. 95

φιλίες, στους φόβους, στις συναισθηματικές εξάρσεις. Η ζωή μπορεί να γίνει αξία
καθεαυτή, όταν ο άνθρωπος αναγνωρίσει τις δυνατότητες και αποδώσει σ'αυτές το
νόημά τους. Είναι γεγονός ότι η κοινωνική φύση του ανθρώπου περνά μέσα από
στάδια που τον συντρίβουν και στάδια που την καθιστούν αυτόνομη προσωπικότητα.
Η ευτυχία και η δυστυχία, οι ασθένειες και ο θάνατος, η πληρότητα της ζωής και η
αίσθηση του κενού, η ευφορία και το άγχος είναι καταστάσεις που δοκιμάζουν τις
ανθρώπινες δυνατότητες. Αλλά και ο περιορισμός των ελευθεριών, η φρίκη των
σύγχρονων μεγαλουπόλεων, η ανισότητα, η αποξένωση από την παραγωγική εργασία
αποτελούν για τον Abbagnano επίσης δοκιμασία δυνατοτήτων. Ο άνθρωπος λοιπόν θα
πρέπει να αναζητήσει την ευφυή εκμετάλλευση των δυνατοτήτων που ανοίγονται σε
μία δοσμένη στιγμή, για να καταστεί έτσι αυτόνομο υποκείμενο. Οι απελευθερωτικές
δυνατότητες για τον Abbagnano είναι ιστορικά καθορισμένες και πραγματώνονται από
το σύνολο των ενεργειών και των σχέσεων του ανθρώπου για να διαμορφώσει την
ελευθερία του. Γιατί ζωή δεν είναι κάποια ίσως αναμενόμενη ευτυχία, αλλά το σύνολο
των δυνατοτήτων και των σχέσεων του ανθρώπου. Ο Abbagnano είναι έξω από την
θρηνωδία των υπαρξιστών, που βλέπουν τον άνθρωπο εξωϊστορικά ως αμετάλλαχτη
πραγματικότητα, αλλά είναι έξω και από την καθολικευμένη αισιοδοξία των
αγωνιστών που ακυρώνουν τα υπαρξιακά προβλήματα. Υπερασπίζεται την άποψη ότι
μέσα από το πλήθος των ατομικών και κοινωνικών δυνατοτήτων επιβάλλεται κάποια
δεσπόζουσα τάση, η οποία δεν είναι μηχανικά καθορισμένη και απ'όπου οι αδυναμίες,
οι συγκρούσεις, οι προσωπικές αποτυχίες, το κοινωνικό αδιέξοδο, ανατρέπονται. Η
αποτυχία θα είναι πάντα μία δυνατότητα όπως και η επιτυχία, η ανθρώπινη ύπαρξη
όμως καλείται να είναι στραμμένη στις δυνατότητες που της εξασφαλίζουν ένα

αληθινό νόημα ζωής. Ο Abbagnano θέλησε με τη φιλοσοφία του να απαλλάξει τον υπαρξισμό από τον «ατομισμό», το «μυστικισμό» αλλά και από το «μηδενισμό» και την αγωνιώδη αναζήτηση του Είναι που γίνεται ίσως ατελέσφορη και εντάσσει τον άνθρωπο στο σύνολο των δυνατοτήτων και των κοινωνικών καθορισμών του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΩΣ ΓΕΓΟΝΟΣ ΠΟΛΥΤΡΟΠΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ

Η ιστορία ως βιωμένη πραγματικότητα

Ο Abbagnano προσεγγίζει την ιστορία στην προοπτική των αρχών που ενεργοποιούν την ανθρώπινη ύπαρξη και την καθιστούν αυτοβελτιωτική δυνατότητα. Είναι γεγονός ότι η ιστορία αποτελεί τη ζωντανή και πολύτροπη εμπειρία του ανθρώπου που καταγράφει στο πεδίο των πραγματοποιήσεων τις δυνατότητες απόφασης και εκλογής. Υπάρχει μία αδιάκοπη επιστροφή από τους ανθρώπους στο παρελθόν τους, καθώς και μία προβολή στο αύριο για να ερμηνευθούν οι κατευθύνσεις και οι δυνατότητες της ιστορικής συγκυρίας. Η «προβληματική» της ιστορίας σύμφωνα με τον Abbagnano, είναι η ίδια η «προβληματική» της ύπαρξης, όπου ακατάπαυτα επανέρχεται στον ίδιο τον εαυτό της και ψάχνει να αναγνωρίσει και να στερεώσει τις αυθεντικές της δυνατότητες.¹ Η ιστορία είναι ένα «πλάσμα» του παρόντος με βάση τις απαιτήσεις του μέλλοντος που αναφέρεται απλώς στο παρελθόν, θεωρώντας πως είναι τελικά ένα «εκ των υστέρων» κατασκεύασμα του ανθρώπου, που παρουσιάζει τη βιωμένη πραγματικότητα διαπλαστικά, όπως το έργο τέχνης και δεν την αποτυπώνει αντικειμενικά, όπως η απλή φωτογραφία. Ενώνει τις ανθρώπινες υπάρξεις ως μία κοινή μνήμη και παράδοση, στην οποία ανήκουν, γι' αυτό και οι ανθρώπινες υπάρξεις έχουν ανάμεσά τους μία οικειότητα και μία ρίζα υπάρξεως, που προηγείται και υπερβαίνει τον προσωπικό τους βίο. Είναι το βάθος, που τους δίνει στερεότητα και διάρκεια και τους χαρίζει τη συνοχή της συνύπαρξης. Έτσι η ιστορία

---

¹ ABBAGNANO, N., Esistenzialismo positivo, σ. 45

για τον Abbagnano καταγράφει το σφυγμό, το ήθος και το ύφος της ζωής «υποσχετικά» και «διαπλαστικά». Η φιλοσοφική άποψη του Abbagnano θυμίζει έντονα εκείνη του B. Croce², όταν έλεγε ότι η ιστορία πέραν των άλλων κατηγοριών της είναι πάντα ένα πράττειν που ειδοποιείται (specificato) ποιοτικά δηλαδή το γεγονός ότι η Ιστορία κλείνει μέσα της τα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Η επίδραση που έχει δεχθεί από τον B. Croce είναι προφανής. Στην Ιστορία θα πει ο Abbagnano ο άνθρωπος «πραγματώνεται» σ'όλα τα επιμέρους ατομικά χαρακτηριστικά του, ως πυρήνας δυνατοτήτων, δίκτυο διαστάσεων και προοπτικών που συνυφαίνονται με την ίδια την φύση του, και θεμελιώνει έτσι τη δυνατότητα της αυτοπραγμάτωσης και της αυτοσυνειδησίας του.

Έτσι η Ιστορία, σύμφωνα με τον Abbagnano, δεν επιβεβαιώνει μόνο πρόσωπα και γεγονότα, αλλά συμπληρώνει και μία σχέση με το συναίσθημα, με τη θετική γνώση, με τον τρόπο της ζωής. Μπορεί να μην αποτελεί μία «ακέραιη διατήρηση»³ (conservazione integrale) του παρελθόντος με την έννοια της κοινής συνείδησης (coscienza universale), ξεπροβάλλει όμως μέσα από το στέρεο βάθρο της τις αυθεντικές στιγμές μίας χρονικής εξέλιξης του παρελθόντος και οριοθετεί τις δυνατότητες εκλογής ελέγχοντας τα κριτήρια αλήθειας όπως βιώνονται μέσα στη ροή του γίνεσθαι.

² CROCE, B.,

La storia come pensiero e come azione» Bari. Laterza 1966. σ. 69

³ ABBAGNANO, N.,

Esistenzialismo positivo, σ. 45

“La storia non é la conservazione integrale, e per così dire automatica, del passato, nel seno di una esperienza o di una coscienza universale o comune a tutto il genere umano”. (Η Ιστορία δεν είναι μία ακεραία διατήρηση του παρελθόντος, με την έννοια της κοινής εμπειρίας ή μίας παγκόσμιας συνείδησης όλου του ανθρωπίνου γένους).

Η μορφή του καθήκοντος στην ιστορία

Αλλά για να υφαρπάσει η ανθρώπινη ύπαρξη τις δυνατότητες της, να ωριμάσει, να γνωρίσει την καίρια στιγμή, θα πρέπει η Ιστορία σύμφωνα με τον Abbagnano να προσλάβει τη μορφή ενός καθήκοντος (dovere)¹. Η ανθρώπινη στάση κρίνεται ή θα κριθεί στο μέλλον, αναδεικνύεται, δικαιώνεται ή αποδοκιμάζεται τόσο όταν περάσει στο παρελθόν, αλλά και κατά τη διάρκεια της επικαιροποίησής της. Η ιστορία ενέχει για τον Abbagnano ένα χρέος και μία πρόκληση και είναι η καταξίωση. Το «καθήκον» για το οποίο μιλάει ο Abbagnano είναι ότι η ανθρώπινη παρουσία υφαίνεται στην αποστολή της. Γράφει χαρακτηριστικά: «Η ανθρώπινη ύπαρξη πρέπει να προετοιμάζεται στην αναγνώριση του δικού της παρελθόντος, χωρίς αυταπάτες, ώστε να εκτιμηθεί με τον καλύτερο τρόπο, όταν περάσει στο επίπεδο της ανάμνησης».² Το «καθήκον» λοιπόν συνυφαίνεται αρμονικά με τον πόθο της ύπαρξης, ο οποίος δεν είναι υλικός, να αποδείξει δηλαδή ότι η ύπαρξη απλά υφίσταται, αλλά έχει σκοπό να ενεργοποιεί τις αρχές που την καθιστούν αυτοβεβαιωτική δυνατότητα μέσα στο γίνεσθαι. Ο ιστορικός χρόνος με την ανυσματική του φορά από το παρελθόν προς το μέλλον έχει μία χρονική προοπτική τόσο αναπόλησης, όσο και προσδοκίας. «Κάθε αναγνώριση και κρίση του παρελθόντος είναι και μία δέσμευση για το μέλλον, κρίνοντας το παρελθόν αναγνωρίζεις τις ελλείψεις και τα λάθη και ταυτόχρονα το πλαίσιο των σχεδίων που έρχονται»³. Είναι η αλληλουχία του γίνεσθαι που βιώνεται στο επίπεδο της σκέψης και του συναισθήματος και οργανώνει την έννοια του

¹ ABBAGNANO, N., Esistenzialismo positivo, σ. 45

² ABBAGNANO, N., Esistenzialismo positivo, σ. 46

³ ABBAGNANO, N., Στο ίδιο σσ. 46, 47

προορισμού, της προσδοκίας, της εξέλιξης, της πρόβλεψης.

Το παρελθόν για τον Abbagnano όχι μόνο εντάσσεται δημιουργικά στο παρόν, αλλά προαναγγέλλει αυτό που έρχεται. Το παρελθόν, το παρόν, το μέλλον, αφορά την οντολογική σύσταση στον προσδιορισμό. Με αυτές τις σκέψεις ο Abbagnano βρίσκεται κοντά στις απόψεις του K. Popper όταν στο έργο του «Poverty of historicism» τεκμηριώνει την άποψη ότι η ιστορικότητα είναι η έκφραση στη δυνατότητα της πρόβλεψης. Αλλά ο στοχασμός του Abbagnano βρίσκεται επίσης κοντά με εκείνον του Gracian y Morales Baltasar⁴ (1601-1658) που θεωρεί ότι ο ιστορικός κόσμος και η εκλογή δεν είναι καθόλου αντίθετοι, απεναντίας ο ιστορικός κόσμος συνιστά το κριτήριο της εκλογής, άποψη απόλυτα σύμφωνη με εκείνη του Abbagnano που θεωρεί ότι η εκλογή εγκαθιδρύει μία χρονικότητα διακεκριμένη από την Ιστορία. Αν θελήσουμε να προσεγγίσουμε για παράδειγμα το Βατερλώ και την Ιστορία της Αυτοκρατορίας του Ναπολέοντος με τον ίδιο τρόπο του τότε γίνεσθαι, σίγουρα μας ξεφεύγει, αφού η ιστορική εξέλιξη διαγραφόταν πάνω σ'ένα διαφορούμενο ορίζοντα ενδεχομένων δυνατοτήτων. Εκ των υστέρων εμείς οι ίδιοι με αφετηρία ένα παρατηρητήριο ιστορικό αποκαθιστούμε τις δυνατότητες εκλογής και αντλούμε τις δυνατότητες πρόβλεψης. Έτσι οι δυνατότητες εκλογής και πρόβλεψης εγγράφονται πάνω στο αύριο και εγκαθιδρύουν τους σκοπούς και τις αξίες στη ροή του γίνεσθαι. Οι αξίες μέσα στη ροή του γίνεσθαι δεν γίνονται ένα κλειστό σύστημα

---

⁴ Baltasar Gracian y Morales (1601 – 1658) έξοχος Ισπανός πεζογράφος με ιδιότυπο φιλοσοφικό πνεύμα, που βρήκε την ανώτερη έκφραση του στο αλληγορικό αφηγηματικό έργο “El Criticon, 1651-1657” (Ο Μεγάλος Κριτικός), έργο με μεγάλη επιρροή σε πολλούς φιλοσόφους όπως στον A. Schopenhauer και στον F. Nietzsche. Έξοχο έργο ήταν επίσης και το “Oraculo manuale yarte de prudencia 1647” (εγχειρίδιο χρησμών τέχνης και περίσκεψης) με εναφορές στην πολιτική, ηθική, και αισθητική.

GACIAN, B.,

Oraculo manuale yarte de prudencia.

Orbas Completas, Madrid. Aguilar 1967, σ. 89

υποχρεώσεων, συμβατισμού, συνήθειας και καταναγκασμού, αλλά αποκτούν ένα «προτρεπτικό» συναίσθημα, ξυπνούν συνειδήσεις. Τροφοδοτούν το νόημα και το μέγεθος της εσωτερικής αυτονομίας του ανθρώπου, τη σημασία που έχει για τη ζωή του να κατευθύνει υπεύθυνα τις πράξεις του (με βάση σταθερές αρχές που προκύπτουν από το ιστορικό γίνεσθαι) ή και τη σημασία να ερμηνεύσει τα γεγονότα ως προς την ουσία τους. Οι αξίες για τον Abbagnano δεν δημιουργούνται ελεύθερα από τη συνείδηση, ούτε υπάρχουν μέσα στα πράγματα ως αυθύπαρκτες ιεραρχημένες ποιότητες αλλά αποτελούν συνάρτηση της σχέσης με τον Ιστορικό χρόνο. Πραγματώνονται μέσα στο ιστορικό γίνεσθαι με συγκεκριμένο περιεχόμενο γιατί δεν είναι μορφές γενικών κρίσεων, αλλά ιστορικά «αιτήματα» που σκοπεύουν να «φρονηματίσουν» τη συνείδηση, τη νόηση, την προαίρεση και την αυτονομία του ανθρώπου.

Η κριτική του Abbagnano για την έννοια της ιστορίας στους υπαρξιστές φιλοσόφους και η ιστορία ως κριτήριο αληθείας και γνώσης στην φιλοσοφία του

Η φιλοσοφία του υπαρξισμού, όταν διατυπώνει τις απόψεις της για την Ιστορία, δεν προβαίνει σε ανάλυση της εσκεμμένης δράσης του ανθρώπου, δεν αποσκοπεί να κατανοήσει τη νοηματοδοτημένη αρμονία των συντελούμενων, τον προορισμό και τη «νομοτέλεια» των δρωμένων, αλλά τη μοναδικότητα - εκεί όπου υπάρχει - των τελουμένων. Δεν αξιολογεί την Ιστορία, το υπάρχον, έτσι όπως διεκτείνεται στο χρόνο, αλλά τη μοναδικότητα των εκάστοτε τελουμένων τη «μία φορά», αυτή τη μοναδική φορά η οποία εκφράζεται σε έναν συγκεκριμένο χρόνο ιστορικοποίησης. Σύμφωνα με την υπαρξιακή άποψη, μία φορά μόνο γίνεται μία πράξη, μία φορά μόνο

έγινε ο κόσμος, έτσι όπως έγινε, μία φορά μόνο εμφανίζεται ένα πρόσωπο, το οποίο πράττει μία φορά ό,τι πράττει. Η ύπαρξη μόνο ως «ατομικό Είναι» μπορεί να βιώσει τις καταστάσεις της ιστορικότητας για τον Heidegger, ή να ταυτιστεί με το πεπρωμένο (Geschick) της “κοινότητας” ή του “λαού”.¹ Ο Heidegger – θα πει ο Abbagnano – υποστηρίζει ότι η ιστορική έκβαση του ανθρώπου είναι η κληρονομιά των δυνατοτήτων του λαού του.² Ο Heidegger δέχεται την έννοια του «amor fati» του Nietzsche,³ δηλαδή ότι έχει συμβεί αναποφεύκτα θα γινόταν. Το πεπρωμένο είναι η κληρονομιά της παράδοσης. Το πεπρωμένο για τον Jaspers – θα πει ο Abbagnano – είναι οι «καταστάσεις» που ζει ο άνθρωπος και περιορίζει τις δυνατότητές του.⁴ Η Ιστορία είναι περιορισμένη μέσα στις καταστάσεις, όσο και αν θέλει να δώσει το έναυσμα για αλλαγές πάντα θα βρίσκεται κάτω από το βάρος των καταστάσεων.

Η Ιστορία για τον Abbagnano είναι καταγραφή καθήκοντος που συναρτάται με αυτό που πρέπει να γίνει και έτσι δημιουργείται η αξία. Ο άνθρωπος, θα πει, αξιώθηκε να γνωρίσει την ηθική χαρά, την ηθική οδύνη, επειδή καταγράφει στη μνήμη και την ιστορία του την αξία αλλά και την αποτυχία των γεγονότων, εμπλουτίζοντας έτσι ολόκληρη την υπόστασή του. Η ζωή μπορεί να φειδωλεύεται τα αγαθά της, να

¹ ABBAGNANO, N, Storia della filosofia, Torino, Utet, 1950 σ. 842 “L’esistenza autentica conferisce all’uomo la possibilità di rimanere fedele al destino della comunità o del popolo a cui appartiene”. (Η αυθεντική ύπαρξη συμβάλλει ώστε ο άνθρωπος να παραμείνει πιστός στο πεπρωμένο της κοινότητάς του ή στον λαό του, εκεί δηλαδή όπου ανήκει)

² ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 842 «La storicità dell’Uomo, è precisamente questo ereditare le proprie possibilità» (Η ιστορικότητα του ανθρώπου είναι ακριβώς ότι κληρονομεί από τις δυνατότητές του).

³ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 843 «Heidegger accetta da Nietzsche il concetto dell’amor fati come Volontà di ciò che è già accaduto e inevitabilmente accadrà» (Ο Heidegger δέχεται από τον Nietzsche την έννοια του “amor fati” (πεπρωμένου) σαν θέληση εκείνου που έχει ήδη συμβεί και αναμφίβολα θα γίνει εκ νέου).

⁴ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 853 «Quello che Nietzsche chiamava l’amor fati, quello che Heidegger chiama il destino e, anche per Jaspers, la necessità della situazione» (Αυτό που στον Nietzsche ονομάζεται πεπρωμένο, εκείνο που ο Heidegger αποκαλεί μοίρα, είναι στον Jaspers η αναγκαιότητα της κατάστασης)

διαψεύδει τις υποσχέσεις της, να βάζει σε δοκιμασία τη φιλοσοφία της, τα καθήκοντα, την υπομονή, ό,τι μας χαρίζει. Τα λιγοστά όμως αυτά που αντλούμε, μπορούμε να τα πολλαπλασιάσουμε, όταν σαν τιμαλφή τα αποθησαυρίζουμε στην ιστορία μας και τα αναπολούμε. Αλλά και όταν μέσα μας υπάρχει το «καθήκον» (dovere) να βελτιώνουμε διαρκώς τη ζωή μας, αυτό είναι το πρόταγμα του Abbagnano. Οι αξίες, οι διδαχές, οι αξιολογήσεις των δυνατοτήτων στην Ιστορία κατακτώνται, οικοδομούνται στη συλλογική μνήμη, δεν είναι ξεχωριστές για κάθε υποκείμενο, τροφοδοτούν με νόημα κάθε υποκείμενο, αλλά αυτό το νόημα είναι «κοινή» συλλογικής αποδοχής.

Κυρίως εκείνο που θέλει να τονίσει περισσότερο ο Abbagnano είναι το γεγονός ότι η ιστορία έχει μία υποστασιακή διάσταση βάθους, δηλαδή είναι αποκάλυψη οντολογικών βεβαιοτήτων, τα γεγονότα γίνονται βιώματα, στάσεις υποκειμενικές και η αναπόληση έντονη παρούσα βίωση. Έτσι η ιστορία κατακτάται ως γνώση και κριτήριο αλήθειας. Ίσως ο Jean-Paul Sartre είναι εκείνος που αναφέρεται στην σημασιοδότηση των ιστορικών δρωμένων και η σκέψη του είναι κοντά με τη σκέψη του Abbagnano. Ο Sartre στο έργο του «Ο διάβολος και ο καλός θεός» ιστορικοποιεί την ανθρώπινη παρουσία στο πεδίο της δράσης. Ο ήρωάς του αποφασίζει ο ίδιος με τη δράση του και δίνει νόημα στην Ιστορία. Ο ήρωας στο συγκεκριμένο έργο του Sartre είναι ο Γκετς, ένα άτομο που επιθυμεί να είναι διαφορετικός από όλους τους άλλους. Είναι άνθρωπος της δράσης, θεληματικός και εμπαθής· διαθέτει φαντασία, και την χρησιμοποιεί επινοώντας αυθαίρετες εικόνες του κόσμου του. Ο Γκετς είναι ένα “εγώ” που δεν είναι σε θέση να υπάρξει ως γνήσιο “εμείς”. Σ’ αυτή την προσωπική του περιπέτεια αναζητά τις δυνατότητές του τις βρίσκει μέσα στην ηθική της «ελεύθερης στράτευσης». Είναι το αποτέλεσμα της προσπάθειας να καταστεί ένα «καθ-εαυτό-

δι'εαυτό»⁵, ανήκοντας σ'ένα χώρο κοινωνικό και διατηρώντας παράλληλα την προσωπική του ελευθερία. Ο Sartre αντιλαμβάνεται την Ιστορία ως εσωτερική συγχώνευση των κοινωνικών στοιχείων που προσανατολίζουν την ανθρώπινη ύπαρξη και διαμορφώνουν την πράξη της. Στο έργο του ο ήρώας του επιλέγει την «ελεύθερη ένταξη» (engagement libre) στη σχέση του, στην τριβή του με τον κόσμο και επιθυμεί να καταστεί αποτελεσματικός. Για τον Sartre ο κόσμος είναι τελείως ενεργούμενο της Ιστορίας και κατόπιν τούτου η Ιστορία δεν είναι μόνο αρχή εξήγησης, αλλά και μία αρχή δράσης.

Αυτές οι σκέψεις του Sartre συμπλέουν με εκείνες του Abbagnano, γιατί και οι δύο προσεγγίζουν την Ιστορία στην προοπτική των αρχών που ενεργοποιούν την ανθρώπινη ύπαρξη και την καθιστούν αυτοβεβαιωτική δυνατότητα. Έτσι η Ιστορία δεν «εξατομικεύεται» στον Sartre, γίνεται δράση, δύναμη ανατρεπτική, στάση ζωής και στον Abbagnano εμπειρία, ένταση, υποστασιακό βάθος, παρούσα βίωση, αποκάλυψη οντολογικών βεβαιοτήτων, κάτι σαν την πλατωνική «ανάμνηση».

Εκείνο που καθορίζει αποφασιστικά τη φυσιογνωμία της σκέψης του Abbagnano για την Ιστορία δεν είναι μόνο ο υπαρξισμός, αλλά και ο φιλοσοφικός στοχασμός της Ιταλίας. Εμπνέεται από τον Giambattista Vico⁶ που θεωρεί την ιστορία ως μοναδικό

⁵ Ένα γίνεσθαι που σπεύδει προς το Είναί, μία κίνηση που αξιώνει να είναι και στάση.

CAMPELL, R. Jean Paul Sartre Sartre ou Une Litterature philosophique, Paris, Pierre Ardent, 1947, σ.79

⁶ Giovanni Battista – Giambattista – Vico (1668-1744) Ιταλός φιλόσοφος για τον οποίο η ιστορία και η πράξη αποτελούν το μοναδικό κριτήριο της γνώσης και της αλήθειας. Υπήρξε ο δημιουργός της φιλοσοφίας της τέχνης. Τα σημαντικότερα φιλοσοφικά του έργα ήταν το (Βιβλίο Μεταφυσικής, 1710), το (Παγκόσμιο Δίκαιο 1720-22) και κυρίως η (Καινούργια Επιστήμη 1725-44). Ο Vico υπήρξε ο ιδρυτής της «μοντέρνας» φιλοσοφίας της Ιστορίας, που μετά τη βασισμένη σε θεολογικά κριτήρια φιλοσοφική ανασκόπηση της Ιστορίας (A. Bosseut) άνοιξε το δρόμο για κάθε είδους θεωρητικές γενικεύσεις του ιστορικού γίνεσθαι. Ανέπτυξε πρώτος τη θεωρία για ένα γενικό «ricorso storico», για μία γενική επανάληψη με ανανεωτική φορά του ρου της Ιστορίας. Την ιδέα αυτή υποστήριξαν μετά τον Vico, με διαφορετικά ο καθένας κριτήρια αρκετοί νεώτεροι ερευνητές της Ιστορίας (Giuseppe Ferrari, «Teoria dei periodi politici», Karl Joël, «Wandlungen der Weltanschauung», Oswald Spengler, «Der Untergang des Abendlandes»)

firmitum et mansurum, «ως στέρεο και σταθερό σημείο», όπου ιστορία και πράξη αποτελούν το μοναδικό κριτήριο της γνώσης και της αλήθειας.

Ο Abbagnano επηρεασμένος από την ιταλική φιλοσοφία θεωρεί ότι η Ιστορία καταυγάζει το νόημα των «κορυφογραμμών» του υπάρχοντος, δηλαδή τις πραγματοποιούμενες δυνατότητες της ανθρώπινης ύπαρξης. Οι απόψεις του έχουν επιρροές από τη φιλοσοφία του «πραγματισμού». Αλλά και πέραν τούτου, ο υπαρξισμός στην Ιταλία, έτσι όπως εισήχθη από τον Pietro Chiodi⁷ ως φιλοσοφία της συγκεκριμένης μεμονωμένης ενικής ύπαρξης που βρίσκεται «ερριμένη» μέσα σε μία κοινωνική κατάσταση που ίδια δεν έχει επιλέξει και επιθυμεί να διαμορφώσει τα όριά της, θέτει την Ιστορία στην πρώτη γραμμή γιατί γίνεται το πεδίο που προσλαμβάνει τις εμπειρίες και τα καθήκοντα.

Ο Abbagnano δε θα σταθεί στην ανακάλυψη της αυθεντικής στιγμής, στην αυθεντικότητα της ιστορικότητας όπως συμβαίνει με τους άλλους υπαρξιστές, αλλά στη συνεχιζόμενη δημιουργία που εκφράζει η Ιστορία καθώς περνά μεσ'από τη συνείδηση.

Η ιστορία σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Abbagnano είτε την κατανοούμε κυκλικά σαν μία περιοδική επανάληψη είτε γραμμικά σαν μία μοναδική κίνηση προς ένα τέλος είτε παραδειγματικά σαν μία διαφορετική κάθε φορά άνθηση μιας ιδιαιτερότητας, παρουσιάζει μία καθολικότητα. Είναι το γεγονός ότι καθίσταται παρούσα μέσα στη συνείδηση και γινόμαστε φορείς της, αλλά ταυτόχρονα απλώνεται περ'από εμάς και γίνεται οικουμενική. Ο Abbagnano διαφωνεί με τη φιλοσοφική

---

⁷ CHIODI, P.,

Il pensiero esistenzialismo. Milano, Garzanti, 1960 σ. 42

άποψη του B. Croce που βλέπει την Ιστορία ως αισθητική παράσταση του πραγματικού, μόνο αισθητική αναπαράσταση του πραγματικού δεν μπορεί να είναι.

Οι πράξεις της ανθρώπινης παρουσίας, τα έργα που συνθέτει (*res gestae*), οι ενατενίσεις της δεν είναι δυνάμεις αναπαράστασης ικανότητας αλλά δυνατότητες του «καθήκοντος» (*dovere*), δυνατότητες που συνθέτουν την φυσιογνωμική ιδιαιτερότητα, το χαρακτηριστικό ύφος, τη συνέχεια της ανθρώπινης παρουσίας. Η ανθρώπινη παρουσία δεν ανήκει μόνο στην Ιστορία, δεν κατέχεται από ένα μεγάλο γεγονός, αλλά γίνεται εκφραστής της ιστορίας και η ιστορία προβάλλει μέσα από την ατομική της προοπτική.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΣΤΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ ΕΡΓΟ

ΤΟΥ Ν. ABBAGNANO

Ο χρόνος ως συνισταμένη της προσωπικής αυτογνωσίας

Ο Abbagnano δίνει τη δική του φιλοσοφική ερμηνεία στο χρόνο η οποία είναι σαφώς διαφορετική από εκείνη των άλλων υπαρχιστών. Αντιθέτως θα λέγαμε παρουσιάζει στενή συνάφεια με εκείνη του G. Vico.¹

Ο χρόνος για τον Abbagnano είναι διάρκεια που καταγράφει τα γεγονότα, είναι μία διαδοχή του «τώρα», μια σειρά από πεπερασμένες στιγμές, που διακατέχει η μία την άλλη. Είναι το «τώρα» σε μία διαρκούσα φυγή ή μία φεύγουσα διάρκεια. Όσο το «τώρα» διαρκεί, άλλο τόσο φεύγει από τον εαυτό του, διολισθαίνει προς τον πριν και εκτείνεται προς το ύστερα. Τώρα είναι που είμαι παρών μαζί με τους παρόντες, τώρα είναι που χαίρομαι, θαυμάζω, πονώ, αγαπώ, απορώ. Τώρα είναι, που συγκλίνει και συλλέγεται μέσα μου το παρελθόν και το μέλλον, όλες οι στιγμές του κόσμου φωτίζονται και τα απόντα γίνονται παρόντα μέσα σ'ένα «νυν».²

Το πλήρωμα του «τώρα» καταγράφει τη διάρκεια, την εμφάνιση των γεγονότων που διαστέλλονται ή συστέλλονται ανάλογα με την ψυχολογική διαθεσιμότητα του

¹ Η πρωτοτυπία του Vico έγκειται στο γεγονός ότι τοποθέτησε την Ιστορία και τον χρόνο υπό την μορφή της ιστορίας και του χρόνου του ανθρώπου, στο κέντρο του φιλοσοφικού του στοχασμού. Με αυτό τον τρόπο επανασυνδέεται με το κλίμα που επηρεάζεται σε βάθος από τα ιστορικά ενδιαφέροντα της εποχής του, και την ίδια στιγμή αποσπάζεται από αυτό: γι' αυτόν η Ιστορία και κατ' επέκταση ο χρόνος δεν είναι μία απλή συλλογή λεπτομερειακών δεδομένων, ή χρονικών εμπειριών, που έχουν την πρόθεση να ευνοήσουν μία επιφανειακή γνώση των φαινομένων του παρελθόντος. Γι' αυτόν η ιστορία είναι μάλλον η συγκεκριμένη, χρονική ζωντανή εμπειρία του ανθρώπινου πολιτισμού. Βλ. ROSSI R, "G. B. Vico" στο Cercchi - Sapegno, IV, σσ. 7-52, VICO G. B., *Opere filosofiche*, Firenze, Sansoni, 1971

² ABBAGNANO, N., *Esistenzialismo positivo*, σ. 42.

ανθρώπου (ο έρωτας, ο θάνατος κ.λπ. γίνεται ένα επιτεινόμενο βίωμα και ο χρόνος εγγράφεται ως διάρκεια μεγαλύτερη της κανονικής ροής).³

Συνεπώς ο χρόνος καθίσταται υποστασιακή αυτογνωσία, συνισταμένη της προσωπικής εμπειρίας, ενσάρκωση του αισθήματος και της σκέψης. Ο χρόνος για τον Abbagnano είναι υπαρξιακό γεγονός προορισμού που συντίθεται από στιγμές· ο ίδιος μιλάει για «τεμάχια» (prezzi) διάρκειας⁴, είναι πεπερασμένες διάρκειες που διαδέχονται η μία την άλλη. Είναι οι καταστάσεις του ανθρώπινου βίου, οι στιγμές της γέννησης, της αλλαγής, της ανάπτυξης, της πτώσης. Αλλά είναι και εκείνες που εκφράζουν την πνοή του υπαρξιακού βάθους που συνέχουν το πριν μέσα στο τώρα και το καταλαβαίνουμε όταν τις επαναφέρουμε στη συνείδησή μας. Οι στιγμές της αγάπης, της οδύνης, του χωρισμού, του θανάτου, της εκστατικής χαράς, αυτές οι στιγμές υπήρξαν μία μόνο φορά μέσα σ'όλο τον ανεξάντλητο χρόνο και μένουν εκεί με τη σφραγίδα της προσωπικής εμπειρίας, γι'αυτό και είναι ανεπανάληπτες, θα λέγαμε μεταφορικά, είναι ίσως η στιγμή ενός δειλινού στους αγρούς της Προβηγκίας που σταμάτησε μια για πάντα μέσα στη ζωγραφιά του V. Van Gogh συλλέγοντας μέσα της όλες τις στιγμές, όλο τον κόσμο σε μία στιγμή.

Για τον Abbagnano ο χρόνος υπάρχει στη διάρκειά του και στη συνάντηση των στιγμών του. Απεναντίας η υπαρξιακή φιλοσοφία δεν ερμηνεύει το χρόνο με την παραδοσιακή έννοια της χρονικότητας, δηλαδή ως παρελθόν, παρόν και μέλλον. Αναγνωρίζεται η ενιαία αρχέγονη πηγή των τριών εκστάσεων και επίσης το γεγονός ότι η μία έκσταση δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την άλλη, αλλά ανάμεσά τους δεν

³ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 43

⁴ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 44

υπεισέρχονται παράγοντες, όπως συμβαίνει στη φιλοσοφία του Abbagnano, της διαδοχής ή της συγχρονικότητας που υπάρχουν επίσης και στην παραδοσιακή αντίληψη του χρόνου.

Ο Kierkegaard και ο Jaspers στέκονται στον ίλιγγο της αιωνιότητας, ατενίζουν το χρόνο όχι ως γίνεσθαι αλλά ως αναλλοίωτο αιώνιο Είναι.⁵ Η αιωνιότητα για τους δύο φιλοσόφους βιώνεται στην έκσταση, βιώνεται στη μεγαλύτερη δυνατή στον άνθρωπο γνησιότητα και πληρότητα. Αλλά βιώνεται ακόμη και σε κάποιους απόηχους σε κάποιους αντίκτυπους μέσα στην διαίσθησή μας σε κάποιες μεγάλες ιερές στιγμές. Στην κατάνυξη της προσευχής, στο λατρευτικό θαυμασμό, στη λατρευτική πληρότητα του έρωτα. Τότε συνειδητοποιούμε την άμεση διαισθητική βίωση της αιωνιότητας. Μία τέτοια λοιπόν ακολουθία ιερών στιγμών είναι όταν προσεγγίζουμε στο όριο της ολοκλήρωσης, στο θάνατο. Σε τέτοιες καταστάσεις διαβρώνεται η εμπειρική, η χρονική μας συνειδητότητα και εισχωρεί, διαποτίζοντάς την και κάπως μεταστοιχειώνοντάς την, η αιωνιότητα.

Αυτός ο φιλοσοφικός στοχασμός για την αντίληψη του χρόνου, σύμφωνα με τον Abbagnano, έχει περισσότερη συνάφεια με το θρησκευτικό βίωμα που αντιλαμβάνεται έτσι τον χρόνο, παρά με μία πραγματική απεικόνιση του χρόνου. Σε μία πιο πραγματιστική εκδοχή που έχει ο Abbagnano, ο χρόνος απαρτίζεται από πεπερασμένες διάρκειες που συντίθεται σε στιγμές οι οποίες διαθέτουν μία συγχρονικότητα και διαχρονικότητα μεταξύ τους, μοιάζουν με εστίες, μέσα στις οποίες φωλιάζει η ύπαρξή μας, εστίες οι οποίες έχουν φύγει και όμως μένουν μέσα στο «νυν».⁶ Είναι η διαδοχή

⁵ ABBAGNANO, N., Storia della filosofia, σσ. 195, 851

⁶ ABBAGNANO, N., Esistenzialismo positivo, σ. 44. «Il passato si trova nel presente e il presente nel futuro» (Το παρελθόν βρίσκεται στο παρόν και το παρόν στο μέλλον)

των στιγμών που ενδεχομένως παρά τον ασήμαντο χρόνο κλείνουν μέσα τους το νόημα του χρόνου, την αξία του χρόνου, στη φεύγουσα διάρκεια.

Η στιγμή έχει όλη τη δόνηση του παρόντος που ανασαίνει μέσα στο πριν αλλά και στο ύστερα, δεν αιωρείται στην πραγμάτωσή της ή το θάνατό της σαν ένας γοητευτικός «κατοπτρισμός», δε ζει ως παρουσία της απουσίας όπως συμβαίνει στον M. Proust ούτε γίνεται άσκοπη αναμονή όπως συμβαίνει στο S. Beckett.⁷ Για τον Abbagnano ο χρόνος ως στιγμή συμφιλιώνει τη νοσταλγία του χθες με την περίσκεψη του σήμερα και την επιθυμία του αύριο.

Γι' αυτό είναι αντίθετος με τη φιλοσοφική θέση του Heidegger ο οποίος επιμένει στο στοιχείο του έρχεσθαι (Kommen) στο μέλλον, στη μελλοντικότητα υποβιβάζοντας το (παρέρχεσθαι) παρελθόν, αλλά και το παρόν.

Η διαφωνία μεταξύ των δύο φιλοσόφων στηρίζεται στην άποψη του Heidegger που θεωρεί την παροντικότητα να έχει λιγότερη έως καθόλου αξία σε σχέση με το μέλλον (το έρχεσθαι Kommen), και αυτό γιατί η παροντικότητα υπηρετεί δευτερεύουσες δυνατότητες και εκφράζει τη μη αυθεντικότητα⁸ (uneigentlichkeit), ενώ ο Abbagnano υποστηρίζει ότι ο χρόνος ως αδιάψευστη πραγματικότητα

⁷ ZANBIE, Λ,

⁸ ABBAGNANO, N,

ΜΠΕΚΕΤ, Αθήνα, Θεμέλιο σσ. 104, 105

Storia della filosofia, σ. 841. Γράφει για το Παρελθόν στον Heidegger «Il passato, che é strettamente connesso alla situazione emotiva... Il passato dell' esistenza autentica é invece evidentemente l'angoscia, che taglia ogni rapporto dell'uomo col mondo e fa precipitare il mondo nell' insignificanza» (Το παρελθόν είναι στενά συνδεδεμένο με μία συγκινησιακή κατάσταση... Το παρελθόν της αυθεντικής ύπαρξης είναι φανερά η αγωνία που τεμαχίζει κάθε προσπάθεια του ανθρώπου με τον κόσμο και καταγκρεμίζει τον κόσμο μέσα στην ασημαντότητα).

Για το παρόν στον Heidegger θα γράψει: «Nel presente vive l'esistenza quotidiana, nelle routine insignificante di giorni (στο παρόν ζει η καθημερινή ύπαρξη στις ασήμαντες καθημερινές επαναλήψεις). Η στιγμή στον Heidegger θα πει ο Abbagnano (εκμηδενίζεται στο τώρα) «l'istante é la nullificazione dell' ora» και το μέλλον σημαίνει για τον Heidegger – θα γράψει ο Abbagnano (η έξοδος του ανθρώπου (Il futuro significa la uscita dell'uomo)).

καταγράφει την ιστορική παρουσία του ανθρώπου στο παρελθόν, στο παρόν, αλλά αποτελεί και προκείμενη δυνατότητα στο μέλλον.

Αντίθετα στη φιλοσοφία του Heidegger ο χρόνος της καθημερινότητας (το παρόν) οδηγεί την ύπαρξη στη «διαπόρευση», στο κενό των μη αυθεντικών στιγμών.

Κοντά με την φιλοσοφική τοποθέτηση του Heidegger βρίσκεται και η σκέψη του J. P. Sartre. Το παρελθόν μας κρατάει δέσμιους, θα γράψει ο Sartre όταν θα αναλύσει τις υπαρξιακές δυνατότητες της αρχαίας τραγωδίας, επειδή προδιαγράφει ένα μέλλον. Ο Ορέστης στην Ευριπίδεια μυθολογία απαρνείται το παρελθόν, γιατί τον κρατάει δέσμιος, και δέχεται ένα μέλλον πλήρες δυνατοτήτων.⁹

Αλλά και το παρόν για τον Sartre παύει να υπάρχει γιατί το παρόν δεν είναι αυτό που είναι, γίνεται παρελθόν και το μέλλον δεν υπάρχει ακόμη, δεν έχει πραγματοποιηθεί γιατί είναι κάτι που διαρκώς φεύγει. Το μέλλον έχει μεγάλη σημασία για τον Sartre γιατί είναι εκείνο που διανοίγει τη φορά του, τη δύναμή του, στις δημιουργικές διαφυγές της ελευθερίας, από τις θανάσιμες περιπτώσεις της αναγκαιότητας.

Ο Heidegger και ο Sartre θεωρούν ότι ο αυθεντικός χρόνος όπου θα ολοκληρώσει η ύπαρξη τον «αυθεντικό εαυτό της» και όπου θα μπορέσει να βιώσει τις προνομιακές στιγμές της αποτελεί προκείμενη δυνατότητα και είναι ο χρόνος της μελλοντικότητας.

Για τον Abbagnano ο χρόνος ως διαδοχή, ως μεταβολή αποτελεί δυνατότητα (δυνατότητα διάταξης, σειράς, αιτιοκρατικής αλληλουχίας αλλά και δυνατότητα εξέλιξης, ταραχής, σύγχυσης, ακαταστασίας, διατήρησης αλλά και καταστροφής).

---

⁹ ABBAGNANO, N,

Στο ίδιο σσ. 860, 861, 862

Ο χρόνος ιχνηλατείται στη διαδρομή των χρονολογικών ανυσμάτων της δράσης, δηλαδή στην ενδοκοσμική πραγματικότητά του. Οι διαστάσεις του χρόνου ως παρελθόν, παρόν και μέλλον δένονται και με την δυνατότητα αποκτούν ενότητα. Ο Abbagnano δε θα αναζητήσει την αυθεντική δυνατότητα στο μέλλον όπως συμβαίνει με τους Heidegger και Sartre, γιατί καθώς υποστηρίζουν οι δύο φιλόσοφοι το παρόν και το παρελθόν θα αποτρυγήσει το βάθος της αυθεντικής δυνατότητας. Για τον Abbagnano η παρουσίαση της δυνατότητας στο χρόνο μπορεί να είναι μελλοντική, αλλά ριζώνει στο παρόν και στο παρελθόν.

Το σχήμα που δέχεται ότι η παροντικότητα και η «παρελθοντικότητα» υπηρετεί δευτερεύουσες δυνατότητες και κυρίως τη μη αυθεντικότητα, ενώ η μελλοντικότητα κινείται σε ριζικούς σκοπούς και οδηγεί σ'ένα αυθεντικό μέλλον, για τον Abbagnano παύει να ισχύει.

Ο χρόνος ως δυνατότητα της αξίας

Ο Abbagnano δέχεται ότι ο χρόνος μπορεί να είναι μακρύς, άπειρος μπορεί να γίνει ελάχιστος, μία στιγμή ή ολόκληρη αιωνιότητα (έτσι όπως τον αντιλαμβάνεται η ανθρώπινη συνείδηση), κατανοείται όμως στο επίπεδο της αξίας (valore) που φέρνει κάθε στιγμή του, κάθε εξέλιξή του και που μπορεί να οδηγεί από την κοσμική δυσπραγία προς την κοσμική ευπραγία, από την έκπτωση στην αποκατάσταση.

Ο χρόνος λοιπόν είναι υπεύθυνος για κάθε μορφή μεταβολής, και κατά συνέπεια εκφράζει τη δυνατότητα της αλληλουχίας. Μέσα σ'αυτή την αλληλουχία έρχεται και η διαδοχή, η εναλλαγή, η αντικατάσταση. Αντικατάσταση των αξιών που λειτούργησαν

πολλές φορές ως «φωτάγειες» στη δραστική νοηματοδοσία¹ της ύπαρξης και άλλοτε πάλι γίνονται ανίκανες ώστε να προσφέρουν κάποια υπηρεσία στον άνθρωπο. Στην αντικατάστασή τους όμως μέσα στη ροή του χρόνου θα πρέπει να διατηρείται η ποιότητα και το ουσιαστικό τους βάθος, στοιχεία που εκφράζονται και μπορούμε να τα ανιχνεύσουμε.

Πολλές φορές το θεμέλιο της αξίας στο χρόνο χάνεται, εξαφανίζεται, διασκορπίζεται ή απλώς δεν εκφράζεται. Δηλαδή ο χρόνος δεν είναι ικανός να μας πλουτίσει πνευματικά, ψυχικά. Δεν είναι ικανός να μας συμβουλευθεί, γίνεται μία ροή που δεν αφήνει πίσω του κανένα κέρδος.

Τι συμβαίνει λοιπόν όταν η δυνατότητα της αξίας «παρακμάζει» (decade) μέσα στο χρόνο και δεν αναγνωρίζεται (si conosce) ως ισχυρή και αυθεντική έτσι ώστε να μπορεί να συγκεκριμενοποιείται και να σταθεροποιείται (si concreta, e si consolida)². Τότε σύμφωνα με τον Abbagnano λειτουργεί η «δυνατότητα της προστασίας» (possibilità di salvaguardare)³, η οποία φροντίζει να διατηρεί τη δυνατότητα της αξίας μέσα στο χρόνο. Η αξία στο χρόνο δεν χάνεται αλλά αποθηκεύεται, σύμφωνα με τον Abbagnano, ίσως με την ιστορία, ή την προφορική αφήγηση και έρχεται πάντα με ακμή.

¹ ABBAGNANO, N,

Esistenzialismo positivo, σ. 44. «La considerazione del tempo implica così la considerazione del Valore. Là dove manca l'impegno e la fede nell'esistenza, la temporalità appare come successione, là dove l'impegno e la fede prevalgono, la temporalità si rivela come possibilità di arricchimento» (Η εξέταση του χρόνου ενέχει και την εξέταση της αξίας. Εκεί όπου αποσιάζει η υποχρέωση και το καθήκον στην ύπαρξη, η χρονικότητα φαίνεται ως διαδοχή, εκεί όπου το καθήκον και η πίστη επικρατούν η χρονικότητα γίνεται δυνατότητα πλουτισμού).

² ABBAGNANO, N,

Possibilità e libertà, Torino, Taylor, 1955, σ. 95

³ ABBAGNANO, N,

Στο ίδιο σ. 97

Με άλλα λόγια ο χρόνος για τον Abbagnano λειτουργεί ως σωρευμένη εμπειρία που αξιοποιεί περαιτέρω τις υπαρξιακές δυνατότητες του παρελθόντος και τις αξίες του. Αξίες που εμπλούτισαν απροσμέτρητα την ανθρώπινη εμπειρία.

Ο χρόνος σκυλεύει ανήλεα ότι είναι αποδυναμωμένο από τη δυνατότητα της αξίας, ότι έχει αρνηθεί τη δέσμευση (*impegno*) την πίστη στην ύπαρξη (*la fede nell'esistenza*)⁴ χάνεται στον καταποτήρα χρόνο.

Σ' αυτή τη περίπτωση ο χρόνος λειτουργεί ως γενική φυσική ροή σαν διαδοχή. Ο χρόνος δεν μπορεί να είναι το «πλαίσιο» μέσα στο οποίο ταξιθετούνται τα γεγονότα, η δράση, οι εξελίξεις, αλλά είναι το σύνολο εμπειριών και τα συγκεκριμένα βιώματα που προέρχονται από αυτή τη διαδρομή. Μέσα στη χρονική συμπαγή κοσμική ροή που διαγράφεται το εγκόσμιο πεπρωμένο του ανθρώπου ο χρόνος δεν είναι ένα εξωτερικό ενδεχόμενο, μία φυσική τυχαιότητα, αλλά εμπειρία υποστάσεως που «εσωτερικοποιείται» και αποκτά ουσιώδη νοηματοδοσία.

Η ζωή μας είναι μία διαρκής δράση μεταβολής, γι' αυτό θα ήταν σωστό να λέγαμε πως από την πρώτη στιγμή της ύπαρξής μας ως τη στιγμή του θανάτου μας δεν είμαστε τίποτ' άλλο παρά μία εξέλιξη πολλαπλών δυνατοτήτων ενταγμένων στη χρονικότητα. Γι' αυτό η ζωή μας ζει τις συνέπειες των εκλογών και αποφάσεών της στην ακατάσχετη ροή του γίνεσθαι.

Ο χρόνος λοιπόν κατανοείται από τον Abbagnano ως πλέγμα αναγωγών σ' ένα σύστημα αξιών της κοινής υπαρξιακής μας βίωσης και αποκτά υποστασιακή βαρύτητα με τις δεσμεύσεις μας. Εκεί όπου η δέσμευση και η πίστη υπερισχύουν (*prevalgono*) ο χρόνος καθίσταται δυνατότητα εμπλουτισμού (*possibilità di arricchimento*). Η

---

⁴ ABBAGNANO, N. Στο ίδιο σ. 98

δέσμευση όμως μπορεί να μην κυοφορεί πάντα την επιτυχία (*riuscita*) αλλά και τη χρεοκοπία (*fallimento*). Σε κάθε περίπτωση, όμως, εκφράζει την εναλλακτικότητα (*alternatività*)⁵ και όχι τη ρυθμικότητα της σταθερής μεταλλαγής.

Ο χρόνος για τον Abbagnano είναι η αξία των μορφών μεταβολής των δυνατοτήτων της ανθρώπινης ύπαρξης, η οποία προσπαθεί να προσδιορίσει τον εαυτό της με τη δέσμευσή της, την πίστη της, την εκλογή της δίνοντας νόημα στην παρουσία της.

Ο Abbagnano υποστηρίζει ότι το τώρα συγκλίνει και συλλέγει τις διαστάσεις του χρόνου (το παρελθόν και το μέλλον). Το πριν δεν είναι μόνο η στιγμή, που μόλις τώρα έπαυσε να είναι παρούσα, εκτείνεται στο παρόν και προσδιορίζει και το μέλλον. Το παρόν δεν είναι κάτι το κλειστό, υπερβαίνεται κατευθυνόμενο προς ένα αύριο και ένα χθες, το «τώρα» μου δεν είναι ποτέ, μία επιμονή, ένα «είναι» που εμπεριέχεται σ'έναν κόσμο, αλλά μία ύπαρξη ή ακόμα «έκσταση». Η ύπαρξη είναι μία χρονικότητα δηλαδή μία ανοικτή προθετικότητα. Έτσι κατανοείται η ανθρώπινη παρουσία από τον Abbagnano. Αυτή η άποψή του είναι πολύ κοντά με την άποψη του Merleau-Ponty⁶ όταν αυτός υποστηρίζει ότι η ύπαρξη «χρονικοποιείται» ως μέλλον, που κατευθύνεται στο παρελθόν, ερχόμενη στο παρόν. Ο χρόνος για τον Abbagnano είναι υποκειμενικός, γιατί έχει κάποιο νόημα και αυτό αποδεικνύεται από το ότι εμείς οι ίδιοι είμαστε χρόνος, ακριβώς όπως ο κόσμος για μας έχει κάποιο νόημα, επειδή είμαστε κόσμος με το ίδιο μας το σώμα. Ταυτόχρονα ο χρόνος είναι αντικειμενικός

⁵ ABBAGNANO, N,

Esistenzialismo positivo, σ.44. «Il tempo come una alternativa di riuscita o di fallimento» (Ο χρόνος ως εναλλακτικότητα της επιτυχίας ή της χρεωκοπίας)
Phénoménologie de la perception, Paris, Gallimard, 1945, σ. 481

⁶ MERLAU – PONTY,

αφού δεν τον συγκροτούμε με μία πράξη. Ο χρόνος για τον Abbagnano έχει μία προσωπική ποιότητα, είναι χρόνος εγρήγορσης, μνήμης, καθήκοντος.

Έτσι όταν θέλουμε να εξερευνήσουμε τον κόσμο, τις προθέσεις, τους σκοπούς, τις δεσμεύσεις, τις αποτυχίες, και τις επιτυχίες, έργο μας είναι να «διατρέξουμε» τον χρόνο, όπου μέσα στην ανεξάντλητή του πληρότητα μας προσηλώνει στην αξία των πραγμάτων, στις προσδοκίες ουσίας, στην ενότητα της ύπαρξής μας ως μία «συνόραση» της γέννησης και του θανάτου μας.

Ο κόσμος και ο χρόνος για τον Abbagnano δεν είναι διάφανοι, δεν έχουν νόημα που θα μπορούσε να οριστεί μια για πάντα, αλλά έχουν ένα νόημα που εξελίσσεται. Έτσι βαδίζουμε προς το αύριο έχοντας όμως κρατήσει τις αξίες του τώρα και του χθες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΥ

(Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΒΙΩΜΕΝΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ)

Ο «εαυτός» μας και ο «άλλος»

Είναι γεγονός ότι η φιλοσοφία του υπαρξισμού αν και έθεσε λεπτά και ουσιαστικά ανθρωπολογικά προβλήματα, δεν εξέτασε σε βάθος το πεδίο των προβλημάτων του ανθρώπου δηλαδή το κεφάλαιο της επικοινωνίας. Ο Abbagnano έσκυψε με μεγάλο ενδιαφέρον επάνω στα προβλήματα της επικοινωνίας και κατ'έπέκταση στην κοινωνική ζωή. Αν ο υπαρξισμός του χαρακτηρίζεται «θετικός υπαρξισμός», αυτό συμβαίνει γιατί είναι ο υπαρξιστής που δε βλέπει τον άνθρωπο απομονωμένη μονάδα σε μία αμετάλλαχτη πραγματικότητα, αλλά ως προσωπικότητα που μπορεί να επεμβαίνει και με τη συνεργασία των άλλων προσωπικοτήτων να διαμορφώνει τις εξελίξεις της ζωής.

Για τον Abbagnano ο άνθρωπος βρίσκεται στην αναγκαιότητα της συνύπαρξης. Αναφέρει σχετικά: «ο άνθρωπος γεννιέται από τον άνθρωπο, αυτό εκφράζει και τυπικά την αναγκαιότητα της συνύπαρξης».¹ Η συνύπαρξη αποτελεί τη σύσταση της κοινωνίας, υπάρχω μέσα από την παρουσία του άλλου. Ο άνθρωπος σύμφωνα μ'αυτή την άποψη προάγεται μέσα στις διυποκειμενικές πραγματικότητες, στις «διατομικές» και «διομαδικές» σχέσεις. «Να γνωρίζω ότι γεννήθηκα σημαίνει για μένα, θα πει ο

---

¹ ABBAGNANO, N., Esistenzialismo positivo, σ. 39 «L'uomo nasce dall'Uomo. Questo esprime tipicante la necessità della coesistenza per l'esistenza»

Abbagnano, ότι η ύπαρξή μου είναι δεμένη μέσα στην καταγωγή της ύπαρξης των άλλων: και αυτό σημαίνει ότι αναγνωρίζω την κοινότητα μέσα στην οποία συνυπάρχω και από την οποία κατάγομαι».² Σ'αυτές τις σκέψεις κλείνεται η ουσία της επικοινωνίας και της συνεργασίας ως απαραίτητη προϋπόθεση για να μην καταστεί ο άνθρωπος ένα τίποτε, μία άδεια αυτοαναφορά. Όταν συνυπάρχουμε με τους άλλους, υφαίνουμε αυτό που είμαστε. Τρανή απόδειξη είναι η γλώσσα, η οποία δεν είναι μόνο δομημένο σύνολο συμβόλων ή μόνο μέσον για την οργάνωση της παραγωγής και της κοινωνικής ζωής, είναι ταυτόχρονα έκφραση του ψυχικού κόσμου του ανθρώπου και το βασικό μέσον της προσωπικής επικοινωνίας. Η γλώσσα μορφώνει το κοσμοείδωλο και μορφώνεται η ίδια μέσα στην προσπάθεια αυτή. Το ίδιο συμβαίνει και με την τέχνη, αποτελεί και αυτή έκφραση επικοινωνίας, έκφραση αναφοράς, δηλώνει την ανάγκη να εκφραστώ προς τον άλλον.³

Ο «άλλος» συναντάται ως ανάγκη όχι μόνον στη φυσική μου εξέλιξη, αλλά και στη συναισθηματική μου εξέλιξη. Το άτομο νοιώθει να έλκεται ακαταμάχητα προς το άλλο άτομο, τα αισθήματα που εκφράζει είναι απόδειξη αυτής της έλξης. Ο Abbagnano με απόλυτα σαφή τρόπο περιγράφει αυτή τη στάση της ανθρώπινης σχέσης ως εξής: «Η υπαρξιακή σχέση αποκαλύπτει τη σπουδαιότητα της αλληλεγγύης, η οποία απαγκιστρώνει τον άνθρωπο από την αδυναμία του και την ανικανότητά του και τον υποχρεώνει να αποδώσει στους άλλους εκείνο το οποίο θεωρεί ως δεδομένη

² ABBAGNANO, N.,

Esistenzialismo positivo, σ. 10 «Riconoscere che di nasce significa per me riconoscere che la mia esistenza non é tutta l'esistenza, che essa é legata, quanto alla sua stessa origine, all'esistenza degli altri: e significa perciò riconoscere la comunità con la quale coesisto e che mi ha dato origine».

³ ABBAGNANO, N.,

Problemi di sociologia, Torino, Taylor, 1967, σ. 21 «la lingua, la arte sono espresioni della comunicazione» (Η γλώσσα, η τέχνη είναι εκφράσεις της επικοινωνίας)

αξία για τον εαυτό του. Η ύπαρξη αναγνωρίζεται και παρουσιάζεται αναφορικά προς την άλλη ύπαρξη. Ο έρωτας είναι η τυπική μορφή αναγνώρισης του άλλου, όταν ο άλλος γίνομαι εγώ ο ίδιος. Αυτό βέβαια προϋποθέτει τη διαφάνεια της σχέσης του ενός προς τον άλλον, διαφάνεια ικανή να τους ταυτίσει και οι δύο να γίνουν ένας. Η φιλία πολλαπλασιάζει τη δυναμική της στάση όταν πραγματοποιείται η συνάντηση του ενός με τον άλλον και, όπως γράφει ο Αριστοτέλης, μέσα σ' αυτό το πλαίσιο δημιουργείται μία κοινότητα συμφερόντων και κοινών προσανατολισμών».⁴

Εδώ ο Abbagnano αξιολογεί τον άνθρωπο στα υπαρξιακά δεδομένα. Ο άνθρωπος δεν εκφράζεται μόνο με αισθήματα αλληλεγγύης και αγάπης αλλά και με αισθήματα εγωισμού, ματαιοδοξίας, μίσους που παρεμποδίζουν την ανάπτυξη μιας ουσιαστικής επικοινωνίας ανάμεσα στους ανθρώπους. Η επικοινωνία μπορεί να προσκρούει σε πλήθος αποτυχίες, αλλά θα πρέπει να γίνεται κοινότητα συμφερόντων και συνεργασίας και αυτό συντελείται όταν ο «άλλος» αποτελεί εστία αλληλεγγύης. Για τον Abbagnano η αμοιβαιότητα αποτελεί κατά κύριο λόγο υπόθεση διανθρώπινων σχέσεων και καθορίζει το κοινωνικό γεγονός. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να ενδιαφέρεται μόνο για τον εαυτό του, για τη «μοναδικότητά» του, την «προσωπικότητά» του, γιατί έτσι συρρικνώνεται, ακυρώνεται. Η βαθύτερή του

⁴ ABBAGNANO, N.,

Esistenzialismo positivo, σ. 11 «Il rapporto esistenziale si rivela come un vincolo di solidarietà che sorregge l'uomo nella sua debolezza e nella sua insufficienza e lo obbliga a rendere agli altri ciò che a lui è stesso dato. L'esigenza del singolo e riconosciuta così poterne stare senza l'amore è la forma tipica del riconoscimento dell'altro da non poterne, come di un altro se stesso. Esso suppone la trasparenza evidente dell'uomo all'altro, trasparenza per la quale l'uno è per l'altro proprio ciò che è per se stesso. L'amicizia moltiplica a sua volta le possibilità di intesa e di incontro fra l'uomo e l'uomo e come già vide Aristotele è costituita da una comunità fondamentale di interesse e di divettive». Η αναφορά του Abbagnano στον Αριστοτέλη είναι από τα Πολιτικά Α₂, 1253 α 20-21, όπου ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι ένας άνθρωπος μπορεί να ολοκληρωθεί μόνο μέσα στα πλαίσια της κοινωνίας, διότι ως άτομο είναι μέρος της κοινωνικής ολότητας.

επιθυμία είναι να πλουτίσει την προσωπικότητά του, να την ολοκληρώσει και ως εκ τούτου έχει ανάγκη από δημιουργικές σχέσεις επικοινωνίας. Η κύρια αγωνία του ανθρώπου, θα πει ο Abbagnano, φαίνεται να είναι ο αυτοπροσδιορισμός του μέσω της αναγνώρισης από έναν «άλλο». Ο «άλλος» μας προσδιορίζει, ο «άλλος» είναι η σχέση μας με την ίδια την ύπαρξή μας, είναι ο δεσμός που μας κάνει να υπάρχουμε, γιατί ύπαρξη δίχως δεσμούς ούτε νοείται ούτε είναι δυνατή.⁵ Σε κάθε περίπτωση όλοι είμαστε «άλλοι», ακόμη κι όταν γαντζωνόμαστε πίσω από ακραίες θεωρίες περί μοναδικότητας του καθενός και ελεύθερης επιλογής ιδεών και πρακτικής.

Για τον Abbagnano ο άνθρωπος πριν από κάθε επιλογή του, απόφασή του, σκέψη του, έχει προ-ιδρυμένη τη δυνατότητα της συνύπαρξης. Ο άνθρωπος συνανήκει, η παρουσία του συνίσταται σ'ένα καθορισμένο σύστημα σχέσεων στις οποίες ενσωματώνεται. Αναγνωρίζω τον εαυτό μου, επιβεβαιώνομαι, ακυρώνομαι μέσα απ'αυτό το καθορισμένο σύστημα σχέσεων. Γι'αυτή την προϋδρυμένη δυνατότητα επικοινωνίας ο Abbagnano αναφέρει⁶: «Όλες οι μορφές συνύπαρξης δημιουργούνται μέσα στην περατότητα του ανθρώπου ως δυνατότητες της σχέσης με το Είναι. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να ερευνήσει το Είναι ή να αναφερθεί προς αυτό αν δεν συνυπάρχει, δεν μπορεί να βρει τον εαυτό του ή να τον ολοκληρώσει ως εγώ, έτσι ώστε να αναγνωρίζεται στην πραγματικότητα και στη διάταξη του κόσμου, αν δεν συναλλάσσεται με τους άλλους αναγνωρίζοντας τη γνησιότητα και την υπαρκτικότητα

---

⁵ ABBAGNANO, N, Esistenzialismo positivo, σ.38 «Pensieri, sentimenti, azioni, e tutte le altre determinazioni sotto le quali si sogliano classificare le possibilita. concernono gli altri Uomini» (Σκέψεις, αισθήματα, πράξεις και όλοι οι άλλοι προσδιορισμοί κάτω από τους οποίους αρχίζουν και ταξινομούνται οι δυνατότητες ανήκουν στους άλλους ανθρώπους)

⁶ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 38

της διυποκειμενικής πραγματικότητας, έχοντας εκ των προτέρων αποφασίσει με μεγάλη συνέπεια να δείξει αφοσίωση προς την κοινότητα στην οποία ανήκει».

Εδώ ο Abbagnano θέλει να δείξει ότι ο άνθρωπος είναι το γεγονός της κοινωνικής σχέσης, της συνεργασίας, της αλληλεγγύης. Η υπευθυνότητα και η αξία μας αντανakλώνται μέσα σ' αυτές τις σχέσεις, εκεί για τον Abbagnano επιβεβαιώνεται η αυθεντική μας ύπαρξη. Η ανάγκη μας για επικοινωνία, σύμφωνα με τον Abbagnano, δημιουργεί τις συνθήκες για τη δημιουργία κοινωνικού συμβολαίου και την προσδοκία κάποιας μελλοντικής ευτυχίας. Η ευδαιμονία είναι το αποτέλεσμα της επικοινωνίας των ανθρώπων, της ανάγκης τους να ρυθμίσουν τη ζωή τους. Έτσι η συνειδητοποίηση της ανάγκης για επικοινωνία μετατρέπεται σε «υλική» δύναμη. Είναι η δύναμη να βρει ο άνθρωπος τους όρους με τους οποίους θα συνυπάρξει με τους συνανθρώπους του, και αυτή η δύναμη είναι η προέκταση της βασικότερης ίσως ανάγκης για επικοινωνία. Τεκμηριώνει ο Abbagnano για άλλη μία φορά την αρχική του διαπίστωση ότι η επικοινωνία είναι γεγονός αναγκαιότητας. Παράλληλα η έννοια της επικοινωνίας, επειδή δεν μπορεί να θεωρηθεί έξω από τις συνθήκες της ύπαρξης, είναι έννοια συγκεκριμένη, πολύμορφη, ίσως και αντιφατική και προπαντός ιστορική.

Είναι έννοια ιστορική, γιατί απελευθερώνει την ανθρώπινη υπόσταση από την απομόνωση και της επιτρέπει να συνδεθεί με τις δυνατότητες των άλλων υποστάσεων,⁷ των πολλών, με τις δυνατότητες της ολότητας ούτως ώστε να κορυφωθεί η στάθμη μίας δυνατής επικοινωνίας που προοδευτικά θα γεφυρώνει τις αντιθέσεις στη βάση των κοινών συμφερόντων της κοινής αμοιβαιότητας.

---

⁷ ABBAGNANO, N,

Στο ίδιο σ. 11 «L'Uomo non può ricercare l'essere, se non coesistendo» (Ο άνθρωπος δεν μπορεί να διατρέξει το Είναι ή να αναφερθεί προς αυτό αν δεν συνυπάρχει)

Οι σκέψεις αυτές του Abbagnano βρίσκουν έδαφος στη φιλοσοφία του G. Gentile που θεωρεί το Εγώ να διαπλάθεται στις διυποκειμενικές του διαδικασίες και ν'αποκτά έτσι όλο το ιστορικό του βάθος. Ο άνθρωπος σύμφωνα με τον Gentile δεν ταυτίζεται πια με έναν μοναδικό ρόλο, σε έναν συγκεκριμένο (μοναδικό) χώρο αλλά με έναν μεγάλο αριθμό ρόλων που αντιστοιχεί και σε ισάριθμες απόψεις, σε ισάριθμες πλευρές της ύπαρξής του που προκύπτουν από την καθημερινή επαφή του.

Η σύγχρονη όμως κοινωνία θα υποστηρίξει ο Abbagnano ενώ προάγει τον ατομικισμό παγιδεύει την ατομικότητα και παραγνωρίζει την κοινωνικότητα και ιστορικότητά της και αυτό γιατί οι κοινωνικοί μηχανισμοί, το οικονομικό σύστημα, ο τεχνοοικονομικός κόσμος στηρίζεται ακόμα στη λειτουργική εξιδανίκευση των ρόλων, και το «ατομικό» εγκλωβίζεται σε εξαρτήσεις που ανατρέπουν την σχέση με τις άλλες ατομικότητες.

Η ατομικότητα υποστηρίζει ο Abbagnano υπάρχει από τη στιγμή, που αρχίζει μία σχέση με τις άλλες ατομικότητες σχέση που την καθιστούν ικανή να σκέφτεται, να αναπαριστάνει και να απευθύνεται, αυτή όμως η σχέση διαμεσολαβείται από επιταγές⁸ και θεσμούς μιας οικονομίας και ενός συστήματος που περιορίζει και χειραφετεί τη λειτουργία μιας ανοιχτής και ελεύθερης «πραγμάτωσης». Αυτό το σύστημα είναι αντιφατικό, παραπλανητικό και βυθίζει τις κοινωνικές σχέσεις στη μαζοποίηση στη ρήξη, στους ανταγωνισμούς που παγιδεύουν τη σχέση μεταξύ «εγώ» και ο «άλλος». Είναι αντιφατικό το γεγονός ότι ενώ η κουλτούρα της κοινωνίας δοξάζει το «αυθεντικό» άτομο και την αυτοπραγμάτωσή του στη συνεργασία, στη

---

⁸ ABBAGNANO, N, L'uomo proteggo 2000, Roma, Editoriale Nuova, 1980 σ. 211. «Le istituzioni economiche, sociali, politiche, giuridiche appaiono oggi in un condizione di squilibrio rispetto (Οι θεσμοί οικονομικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί, νομοθετικοί εξισώσουν σήμερα μία κατάσταση ανισοροπίας, διαφοράς).

συμμετοχή, οι κοινωνικοί μηχανισμοί σταματούν την όποια σχέση. Υπάρχει δηλαδή θα πει ο Abbagnano μία απόκλιση ανάμεσα στην κεντρική αξία για συμμετοχή και συνεργασία και στη προοπτική για εξέλιξη και ανάπτυξη που στηρίζεται στον ανταγωνισμό και στην υποβάθμιση των κοινωνικών σχέσεων. Εδώ συντελείται η μη αυθεντικότητα της επικοινωνίας για τον Abbagnano η «αποπραγματοποίηση» του βιωμένου κόσμου και της «επικοινωνιακής δράσης».⁹

Η κριτική του Abbagnano για το «πρόβλημα» της επικοινωνίας στους υπαρξιστές φιλοσόφους

Το πρόβλημα της επικοινωνίας με τον «άλλον» στις φιλοσοφίες του υπαρξισμού κατέχει μεγάλη θέση, οι απόψεις διαφοροποιούνται, ξεκινούν όμως από τη σκέψη, ότι η κοινωνία δεν είναι κάτι στο οποίο ο άνθρωπος οδηγείται εκ των υστέρων, αλλά είναι ένα αρχέγονο φαινόμενο. Για τη φιλοσοφία του υπαρξισμού ο άνθρωπος δεν γεννιέται ως άτομο ώστε να κοινωνικοποιηθεί αργότερα (μέσο ενός κοινωνικού συμβολαίου όπως υποστηρίζει για παράδειγμα ο Rousseau) αλλά έρχεται μέσω της γέννησης μέσα σε μία συγκεκριμένη κοινωνία και μόνο μέσα σ' αυτήν κατανοεί τον εαυτό του ως άτομο.

Ο Abbagnano τονίζει ακριβώς αυτήν την «υπαρξιακή συνθήκη»¹ υπερασπιζόμενος την άποψη ότι η κοινωνία νοείται ως ενότητα της ανθρώπινης συμβίωσης, η οποία εξασφαλίζεται από ορισμένους κανόνες, με τους οποίους

---

⁹ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 8 «Gli Uomini disorientati e delusi del nostro tempo tradito» (Οι άνθρωποι αποπροσανατολισμένοι και απογοητευμένοι στο χρόνο της εξαπάτησής τους)

¹ ABBAGNANO, N, Esistenzialismo positivo, σ. 10 «L' uomo nasce dall' Uomo, questo esprime tipicamente la necessità della coesistenza» (ο άνθρωπος γεννιέται από τον άνθρωπο, αυτό εκφράζει και τυπικά την αναγκαιότητα της συνύπαρξης).

οργανώνονται οι ανθρώπινες σχέσεις (ενότητα στα ήθη, στο δίκαιο, στη συμπεριφορά στις συνήθειες, στην τέχνη, στον τρόπο παραγωγής, στη μορφή της οικογένειας κ.λπ.). Με γνώμονα αυτή τη θέση θα ασκήσει κριτική στους Jaspers, Heidegger, Sartre κατά πόσο δηλαδή θεωρούν την ένταξη του ατόμου στην κοινωνία μία γόνιμη δυνατότητα ή μία αναπόφευκτη καταδίκη.

Ο Jaspers – θα τονίσει ο Abbagnano – δεν βρίσκει καμία ενότητα, καμία εκφραση κοινής αλήθειας² στην «επικοινωνιακή δράση», γιατί προσκρούει στα ανέκφραστα συναισθήματα στα κατακερματισμένα βιώματα, στους απόλυτους εγωϊσμούς.³ Ο Heidegger θεωρεί, ότι όπως δεν μπορεί να υπάρξει «ένα αντικείμενο χωρίς κόσμο» έτσι δεν μπορεί να υπάρξει και «ένα εγώ χωρίς άλλους»⁴ και αυτό γιατί ο άνθρωπος δεν είναι «το πνεύμα ως σύνθεση ψυχής και σώματος»⁵ αλλά η ύπαρξη αναφορικά προς τον κόσμο, αναφορικά προς τους άλλους. Εκείνο όμως που αποτελεί θεμέλιο των επικοινωνιακών σχέσεων στον Heidegger – θα πει ο Abbagnano – είναι η μέριμνα⁶ που συντηρεί και αναπαράγει την αυθεντική μορφή της συνύπαρξης. Χάνει όμως την όποια σημασία της όταν βρίσκεται στο απολιθωμένο επίπεδο του μη αυθεντικού, όταν δηλαδή ο άνθρωπος βιώνει τη κατάσταση της ανωνυμίας. Όταν του επιβάλλει το κοινωνικό σύνολο κάποιο είδος εξουσίας και του φτωχαίνει την

² ABBAGNANO, N, Storia della filosofia, σ. 857, «Nella comunicazione crescono insieme non soltanto le esistenze diverse ma anche le diverse verità» (Στην επικοινωνία δεν πολλαπλασιάζονται μόνο οι διαφορετικές υπάρξεις αλλά και οι διαφορετικές αλήθειες)

³ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 857

⁴ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 835 (Come non c'è «un soggetto senza mondo», così non c'è «un Io isolato senza gli altri»)

⁵ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 835 (Lo spirito come sintesi di anima e corpo)

⁶ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 835 (l'aver cura costituisce la struttura fondamentale di tutti i possibili rapporti tra gli Uomini) «η μέριμνα αποτελεί τη θεμελιώδη δομή των δυνατών σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων».

«αυτοσυνείδηση». Τα όρια της επικοινωνίας στενεύουν εξαιτίας του γεγονότος ότι ο άνθρωπος «παρευρίσκεται» μαζί με τους «πολλούς», οι οποίοι τον υποβάλλουν σε κατάσταση διαρκούς πτώσης.⁸

Στον Sartre θα τονίσει ο Abbagnano κυριαρχεί η απόλυτη αλλοτρίωση που προκύπτει από τη δυναμική του χωρισμού, από την ένταση της αντίθεσης. Στον Sartre το βλέμμα του «άλλου» γίνεται η πιο επιτακτική μαρτυρία της ύπαρξης. Γράφει (Το βλέμμα του «άλλου» διαμορφώνει το σώμα μου, το μορφοποιεί, το κάνει να γεννηθεί, το παράγει, το βλέπει έτσι όπως δεν το δω εγώ ποτέ. Ο «άλλος» κατέχει ένα μυστικό: το μυστικό αυτού που εγώ είμαι. Με κάνει να είμαι και ως εκ τούτου με κατέχει).⁹

Το βλέμμα του «άλλου» σύμφωνα με τον Sartre μας κρίνει και κρίνοντάς μας μετατρέπει σε αντικείμενο.¹⁰ Το βλέμμα για τον Sartre είναι η έκφραση του εγωισμού, είναι η στάση μας να υποτάζουμε, να υποδουλώσουμε τον «άλλον» γι' αυτό η επικοινωνία γίνεται ανέφικτη. Όσο προσπαθώ εγώ να υποτάξω τον «άλλον», επιδιώκει και ο άλλος να με υποτάξει. Ο άνθρωπος θα πει ο Sartre γίνεται «παρακολουθούμενη

⁷ ABBAGNANO, N., Στο ίδιο σ. 836 «L'esistenza anonima é quella di tutti e di nessuno» (η ανώνυμη ύπαρξη είναι όλων και κανενός)

⁸ Ο καθηγητής Γ. Τζαβάρας στο βιβλίο του Εγχειρίδιο φιλοσοφίας, Αθήνα, 1995, σ. 45. Συσχετίζει την άποψη του Heidegger σύμφωνα με την οποία το ανθρώπινο άτομο μέσα στην καθημερινή του διαβίωση «βρίσκεται στην υποτέλεια των Άλλων» και την άποψη του Nietzsche για τη συναναστροφή. Heidegger, M. Είναι και χρόνος. Πρόλογος – Μεταφρ. – Σχόλια Γ. Τζαβάρας. Τόμος Πρώτος. Αθήνα, Δωδώνη, 1978. σ. 412. Γράφει: «Ο άνθρωπος βρίσκεται στην υποτέλεια των Άλλων. Δεν είναι αυτό τούτο το Είναι που το έχουν αρπάξει οι Άλλοι. Οι καθημερινές δυνατότητες του Είναι του υπόκεινται στα γούστα των Άλλων. [...] Οι πολλοί εγκαθιδρύουν τη χαρακτηριστική τους δικατορία. Απολαμβάνουμε και διασκεδάζουμε όπως πολλοί διασκεδάζουν διαβάζουμε, βλέπουμε και κριτικάρουμε λογοτεχνία και τέχνη, όπως πολλοί βλέπουν και κριτικάρουν, αλλά και αποτραβιόμαστε από τον «πολύ σωρό», όπως πολλοί αποτραβιούνται». Ο F. Nietzsche, στο βιβλίο του Πέραν του καλού και του κακού, Μεταφ. Μ. Ζωγράφου – Κ. Μεραναίος, Αθήνα, Μαρής 1953, σ. 237. Γράφει: «Η μοναξιά είναι για εμάς αρετή, είναι μία υπέροχη κλίση και μία ανάγκη για καθαριότητα. Αυτή η ανάγκη μαντεύει τι σημαίνει η επαφή με τους ανθρώπους (η «συντροφιά»): μια επαφή αναπόφευκτα ακάθαρτη. Κάθε συναναστροφή [Gemeinschaft] κατά κάποιον τρόπο, σε ένα κάποιο σημείο και σε μία κάποια στιγμή – μας κάνει χυδαίους [“gemain”]»

⁹ SARTRE, J.P., L'etre et le néant, Paris, Gallimard tel, 1986, σσ. 315, 323 γράφει «Autrui est par principe, celui que me regarde» και στη σ. 313 «disintegration de mon univers»

¹⁰ ABBAGNANO, N., Στο ίδιο σσ. 868, 869

φυγή και παρακολουθούμενος¹¹ παρακολουθών» δηλαδή μία φυγή που την κυνηγάει από πίσω, ενώ ο ίδιος καταδιώκεται στην καταδίωξη. Ωστόσο το ξένο βλέμμα δεν μας κρίνει μόνο, όπως θα ισχυρισθεί ο Abbagnano, παρόλο που κάποτε νιώθουμε απέναντί του εκτεθειμένοι, έχοντας την αίσθηση ότι μας επιβλέπει θέτοντας υπό έλεγχο τις δυνατότητές μας, αλλά το βλέμμα του «άλλου» κάποτε μας προσπερνά αδιάφορα, μας παραβλέπει ή στρέφεται αλλού, γιατί ίσως μας αποστρέφεται. Αλλά πολλές φορές προσβλέπει μ'εμπιστοσύνη στην παρουσία μας ή απευθύνει μια κλήση προς εμάς. Έτσι το ανθρώπινο βλέμμα παίζει με τις δυνατότητες της ανθρώπινης σχέσης.¹²

Για τον Abbagnano η αποτυχία της επικοινωνίας είναι το αποτέλεσμα του ανταγωνισμού, της ματαιοδοξίας που καλλιεργείται από την καταναλωτική κοινωνία, την ανασφάλεια η οποία είναι συνέπεια της υλικής ενδείας, την αποπροσωποποίηση που είναι αποτέλεσμα των ανταλλακτικών αξιών.

Η εκμετάλλευση των δυνατοτήτων μας στη σύσταση του οικουμενικού πραγματισμού¹

Ο Abbagnano είναι ο υπαρξιστής που διαφοροποιείται από τους άλλους υπαρξιστές. Η άποψή του είναι ότι η ύπαρξή μας συντίθεται και συναίρεται με τις άλλες υπάρξεις. Όταν λέμε σύμφωνα με τον Abbagnano ότι «Είμαι», «υπάρχω», δηλαδή αισθάνομαι, σκέπτομαι, συγκινούμαι, επιθυμώ, προσδοκώ, ενεργώ κ.λπ., σημαίνει είμαι ενταγμένος, συνυφασμένος, «στρατευμένος» μέσα στον κόσμο. Το

¹¹ SARTRE, J. P., Στο ίδιο σ. 413 «fuir poursuivant et poursuivant poursuivre»

¹² ABBAGNANO, N., Στο ίδιο 874

¹ Ο Οικουμενικός Πραγματισμός στον Abbagnano αξιώνει έγκυρες κρίσεις που ξεκινούν από αρχές της επιχειρηματολογίας και του ορθολογικού διαλόγου καθώς και από την ανάλυση του «συγκεκριμένου» στη διαδικασία της κοινωνικής προοπτικής και οδηγείται στην επικοινωνιακή συμφωνία η οποία αναπόφευκτα και κατ'ανάγκη επιτάσσει το υποκείμενο.

«συν-είναι» (coesistenza) για τον Abbagnano είναι συστατικό στοιχείο του «Είναι»² (Essere). Δεν αρκεί ίσως να πω: δεν υπάρχω χωρίς αυτόν τον κόσμο, χωρίς τις άλλες υπάρξεις ή δεν «αποκτώ συνείδηση» του εαυτού μου, του εγώ μου δίχως τους «άλλους»· πρέπει να διατυπωθεί το φαινόμενο πολύ ισχυρότερα: «υπάρχω» ή «δεν υπάρχω» μόνο μαζί με τους άλλους. Έτσι ο άνθρωπος πραγματώνει την «ουσία» του μέσα από τις κοινωνικές του σχέσεις.³

Η δυσκολία της επικοινωνίας δεν μπορεί να θεωρηθεί έξω από τις συνθήκες ζωής· είναι συνέπεια της φοράς των πραγμάτων. Η έλλειψη επικοινωνίας δεν παγιώνεται σταθερά από τον «άλλο». Ο «άλλος» δεν λειτουργεί πάντα «παραμορφωτικά», «αλλοτριωτικά», δεν καταφέρνει πάντα να ισοπεδώνει τις κρίσεις μας και τις επιλογές μας, γιατί ο κόσμος μας τότε θα ζούσε τη σκυθρωπή αταραξία της διάλυσης και του κατακερματισμού και κανένα μεταφυσικό ή ιστορικό κέντρο δεν θα επρόκειτο να μας σώσει.⁴

Ο Abbagnano προβάλλει την δυνατότητα της εσωτερικής αντίστασης του ανθρώπου που απορρέει από τα ευγενικά του αισθήματα, τη στοργή, την αγάπη, την αλληλεγγύη, τη συνεργασία για την επίτευξη της κοινωνικής ευδαιμονίας. Η δυνατότητα εσωτερικής αντίστασης είναι η αψευδής φανέρωση και λειτουργία των πολλών δυνατοτήτων της συνείδησης που κατορθώνει να εξευγενίζει, να

² ABBAGNANO, N,

Esistenzialismo positivo σ. 10

³ ABBAGNANO, N,

Στο ίδιο σ. 10 «La comunità con la quale coesisto mi ha dato origine» (Η κοινότητα με την οποία συνυπάρχω μου έδωσε τις αρχές).

⁴ ABBAGNANO, N,

Στο ίδιο σ. 11 «L'uomo non può trovare se stesso e costituirsi come io ne riconoscere la realtà e l'ordine del mondo, se non nell'atto di rapportarsi agli altri» (Ο άνθρωπος δεν μπορεί να βρει τον εαυτό του και να οικοδομηθεί ως εγώ ούτε να αναφερθεί στην πραγματικότητα και στη διάταξη του κόσμου, αν με τη δραστηριότητά του δεν αναφέρεται στους άλλους)

εξανθρωπίζει, και να οραματίζεται, ακόμη και όταν βυθίζεται στο μηδενισμό, στην απογοήτευση, στην ερήμωση παρά στην επικοινωνία.⁵

Η ταυτότητά μας, προσωπική και ιστορική, υπάρχει και γεννιέται ως μία επικοινωνία ανάμεσα σ' αυτό που είμαστε και σ' αυτό που δεν είμαστε, σ' αυτό που μας παραδίδουν οι άλλοι, και σ' αυτό που εμείς διεργαζόμαστε μεταποιώντας το σε προσωπική έκφραση.⁶

Ακόμη και η καθημερινή συναλληλία που για τον Heidegger αποτελεί μορφή αλλοτρίωσης, αφού καταργεί την «αυτοπραγμάτωση», για τον Abbagnano ανοίγει απεριόριστες προοπτικές μπορεί να θριαμβεύει το ταυτόσημο, το επαναληπτικό, αλλά υπάρχει και η συναισθηματική στιγμή, που έχει και αυτή την ξεχωριστή σημασία της. Είναι ίσως η στιγμή της χαράς και της γνώσης που βιώνεται παράλληλα με την ελπίδα και τη σκέψη για τη μεταμόρφωση της καθημερινής δράσης.⁷

Η ανθρώπινη ύπαρξη, η οποία καθορίζεται από την αναγκαία επικοινωνιακή της δράση ως καθημερινή σχέση, βαθαίνει το χαρακτήρα των πράξεων και κατ' επέκταση την εσωτερική διάρκεια του βιώματος, συνεπώς ενδυναμώνει την υπαρξιακή πληρότητα. Υπάρχουν όμως και φορές που οι δυνατότητες των σχέσεων επικοινωνίας (ο ιστός των διυποκειμενικών σχέσεων «εγώ» και ο «άλλος»), μέσα στην τυχειότητα και τη συνθετότητα των εξαιρετικά περίπλοκων κοινωνιών δεν οδηγούνται στη συναλληλία. Είναι όταν ο «άλλος» παραμένει ξένος, «σκιάχτρο» που προκαλεί τον χλευασμό μας, το σαρκασμό μας, και απορροφά την επιθετικότητά μας. Τότε οι

---

⁵ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 11

⁶ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 11

⁷ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 11

δυνατότητες των σχέσεων, θα τονίσει ο Abbagnano, είναι ψευδείς⁸, είναι οι δυνατότητες που δεν μπορούν να οδηγήσουν τον άνθρωπο σ'ένα ουσιαστικό υπαρκτικό σχέδιο ζωής. Τότε καλλιεργείται ο «ατομισμός» η υποβάθμιση της ποιότητας ζωής, η απανθρωπιά που τροφοδοτεί το μηδενισμό, η ματαιότητα.

Επειδή ο κόσμος δεν είναι ένα αντικείμενο, του οποίου έχουμε στην κατοχή μας το νόμο της σύστασης, αλλά είναι το φυσικό περιβάλλον και το πεδίο όλων μας των δυνατοτήτων⁹, γι'αυτό ο Abbagnano προτείνει την ευφυή εκμετάλλευση των δυνατοτήτων οι οποίες οδηγούν προς ένα σχέδιο ελευθερίας. Συνεπώς, σύμφωνα με τον Abbagnano, θα πρέπει να καταστέλλονται όλες εκείνες οι δυνατότητες που ακυρώνουν την επικοινωνία.

Ο Abbagnano, χωρίς να έχει επιδράσεις από την υπαρξιακή θεολογία του Martin Buber¹⁰, διατηρεί τον ίδιο φιλοσοφικό στοχασμό όταν αναλύει τη βαρύτητα των κοινωνικών σχέσεων, τη σύλληψη της πρωταρχικής «δοσοληψίας» με το συνάνθρωπο ως σχέση δομημένη. Αλλά ο Abbagnano δεν παραμένει εκεί, δηλαδή στην ουσιώδη σχέση της συνύπαρξης, όπου αποκτά ο ίδιος ο άνθρωπος την οντότητά του. Η θεωρία του Abbagnano δεν αποτελεί μόνο μία θεωρία που θεμελιώνει τον υπαρκτικό χαρακτήρα της κοινωνίας, αλλά αναζητά και τις οικουμενικές προϋποθέσεις που θα διαμορφώσουν ένα οικουμενικό πραγματισμό· εδώ έγκειται η διαφορά του από τους

⁸ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 38

⁹ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 39 «L'uomo, é vero, é costituito unicamente di possibilità e non ha nulla di più solido e di più stabile a cui affermarsi» (Ο άνθρωπος είναι αυθεντικός, είναι θεμελιωμένος ενωτικά στις δυνατότητες και δεν έχει τίποτε πιο μοναδικό, τίποτε πιο σταθερό από εκείνο στο οποίο αναφέρεται).

¹⁰ Σχετικά με το «πρόβλημα» της επικοινωνίας στον Martin Buber, το βιβλίο του Χ. Αποστολόπουλου «Ο Μ. Buber και το πρόβλημα του ανθρώπου», Gutenberg 1989.

άλλους υπαρξιστές. Ο οικουμενικός πραγματισμός του Abbagnano αναφέρεται στην κοινωνική οργάνωση και τάξη η οποία καθίσταται δυνατή, επειδή μπορούν τα άτομα ως πολίτες να θεμελιώσουν ένα πραγματολογικό πλαίσιο θεωρητικής και πρακτικής αλήθειας, πράγμα που σημαίνει ότι η ίδια η πραγματικότητα ως συνθήκη συνυπάρξεως των ανθρώπων περιλαμβάνει «συνεννοητικό» και «συναινετικό» στοιχεία, τα οποία προέρχονται από το ορθολογικό πλαίσιο των θεωρητικών και κατηγορικών επιταγών, αλλά και από το ιστορικό και κοινωνικό γίγνεσθαι.¹¹

Ο οικουμενικός πραγματισμός που αναζητά αναλαμβάνει να ανακατασκευάσει τις συνθήκες της δυνατότητας επικοινωνίας. Για να επιτελεστεί το εγχείρημα αυτό θα πρέπει να επαναθεμελιωθεί ο τρόπος επικοινωνίας και κυρίως ο τρόπος της διυποκειμενικής κατανόησης, προσανατολιζόμενος στις ανεξέλεκτες δυνατότητες που ενυπάρχουν στις πηγές του βιωμένου κόσμου. Οι πηγές του βιωμένου κόσμου, για τον Abbagnano, θεματοποιούνται στο περιβάλλον μας, στην καθημερινή μας ζωή, στην ανάπτυξη των σχέσεών μας, στις επείγουσες εκκρεμότητές μας εκεί που αυξάνονται και περιορίζονται οι δυνατότητές μας, οι οποίες προσδιορίζουν την πραγματολογική θεμελίωσή μας.

Η επικοινωνία είναι συνθήκη του βιωμένου κόσμου, είναι το αποτέλεσμα και η θεμελίωση αυτού του κόσμου. Γι'αυτό εκφράζει την πολλαπλότητα, εκείνη την πολλαπλότητα που υπάρχει στο βιωμένο κόσμο, και είναι η πολλαπλότητα των κοινωνικών σχέσεων, που διαλύονται και αναπαράγονται μέσα στο Είναι. Η ανάγκη του διακανονισμού και η επιδίωξη και η διασφάλιση των ευφών συλλογικών δυνατοτήτων μπορούν να μας εξασφαλίσουν τα συλλογικά αγαθά. Αυτός είναι

---

¹¹ ABBAGNANO, N., L'Uomo proteggo 2000. Roma Dino Editori. 1980. σ. 211

ουσιαστικά ο οικουμενικός πραγματισμός του Abbagnano, που θεμελιώνεται στην άποψή του για την επικοινωνία. Ο καθένας από εμάς καταλήγει να φιλοξενεί μέσα του έναν τεράστιο αριθμό κρυμμένων δυνατοτήτων. Βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση και προβάλλουν στην επιφάνεια κάτω από τις κατάλληλες συνθήκες.¹²

Το ότι ο καθένας από εμάς γίνεται «άλλος» αποτελεί ένα πεδίο δυνατοτήτων, δηλαδή το γεγονός ότι οι «εαυτοί» εποικίζονται όλο και περισσότερο με το χαρακτήρα των άλλων, αυτό δεν αποτελεί πάντα αλλοτρίωση, αλλά συμβάλλει στο γεγονός να γνωρίσουμε τον «άλλο». Φιλοξενούμε πολλές φορές τις δυνατότητες των άλλων, πρότυπα ζωής άλλων ανθρώπων, συμπεριφορές άλλων ανθρώπων, δεν είμαστε ένας αλλά περιέχουμε πλήθη. Ο αποικισμός αυτός του εαυτού μας ανοίγει νέα πεδία δυνατοτήτων αλλά και μία νέα συναίνεση για έναν οικουμενικό πραγματισμό.¹³

Οι απόψεις αυτές του Abbagnano είναι θεμελιωμένες στο «αξίωμα» της δυνατότητας να κατανοείται ο άνθρωπος από τον άνθρωπο. Το «εγώ» και το «άλλο» στον Abbagnano εκφράζουν την πρωταρχική κοινωνικότητα, το μέτρο που αποτελεί τη βάση της επικοινωνίας¹⁴. Οι σχέσεις μας δεν ανήκουν στο πεδίο της σύγκρουσης, η παρουσία του «άλλου» δεν εκφράζεται από το φόβο μας, όπως συμβαίνει στον Heidegger και στον Sartre, το βλέμμα του «άλλου» δεν εκφράζει μόνο την αδιαφορία,

¹² ABBAGNANO, N, Esistenzialismo positivo, σ. 35

¹³ ABBAGNANO, N, L'Uomo proteggo 2000 σ. 210

¹⁴ Τη λογική των επιχειρημάτων του Abbagnano για την προϋδρυμένη δυνατότητα της συνύπαρξης συμμερίζονται στην Ιταλία οι περισσότεροι στοχαστές, αρκεί να θυμηθεί κανείς τις απόψεις του Ιταλού ψυχιάτρου F. Basaglia ή του φιλοσόφου E. Paci. Στις σκέψεις του F. Basaglia βρίσκουμε απόπειρες συγχώνευσης του προβληματισμού του Abbagnano. Εδώ η δυνατότητα της συναλληλίας υπακούει στη σύνταξη των αρχών και των συμπερασμάτων της ψυχιατρικής «αναλυτικής» συγκεκριμένα ο F. Bassaglia γράφει στο βιβλίο του «Il corpo nella ipocondria o nella depersonalizzazione» R.S.F. 1956 σελ. 80 «Ο άνθρωπος σαν αντικείμενο ενός «αντικειμενότροπου» κόσμου είναι ταυτόχρονα υποκείμενο των δυνατοτήτων του». Αλλά και ο φιλόσοφος E. Paci, που θα οριοθετήσει τις «νεωτερίζουσες» σκέψεις της θεωρίας της επικοινωνίας, θα γράψει μετά από λίγα χρόνια σαφέστατα επηρεασμένος από τον Abbagnano: «Με την καθημερινή συναλληλία ο κόσμος γίνεται ένα σύνολο δικών μου αισθητηρίων ιδιοτήτων και άρα γίνεται ο δικός μου κόσμος, ο κόσμος που βιώνω και μέσα στον οποίο βρίσκω τους άλλους κόσμους που έχω βιώσει». Περιοδικό «Aut-Aut» Ιούλιος 1961 τίτλος του άρθρου «Per una fenomenologia dell'Eros».

το πάθος, το μίσος. Ο Abbagnano συμφωνεί με τον Merleau Ponty¹⁵ όταν αυτός γράφει στο βιβλίο του «Phenomenologie de la perception (Φαινομενολογία της αντίληψης): «Στην πραγματικότητα το βλέμμα του άλλου μας μετατρέπει σε αντικείμενο μονάχα όταν και ο ένας και ο άλλος αποτραβιόμαστε στο βάθος της σκεπτόμενης φύσης μας, όπου μετατρέπομαστε και οι δύο σ' απάνθρωπο βλέμμα, όταν ο καθένας νιώθει πως οι πράξεις του δεν αναθεωρούνται ούτε και κατανοούνται, αλλά παρατηρούνται όπως εκείνες ενός εντόμου».

Για τον Abbagnano πριν από κάθε χωρισμό είναι απαραίτητο να ανακαλύψουμε τις δυνατότητες της συνύπαρξης του «εγώ» και του «άλλου», να δώσουμε δυνατότητες σ' ένα «διυποκειμενικό» κόσμο, όπου το ίδιο το κοινωνικό στοιχείο αποκτά το νόημά του.

---

¹⁵ MERLEAU, P.,

Phenomenologie de la perception. Paris. Gallimard 1945, σ. 414

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΥΠΑΡΞΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΑΒΒΑΓΝΑΝΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ - ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟ ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΗΣ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗΣ ΚΑΙ ΓΟΝΙΜΩΝ ΣΥΝΘΕΣΕΩΝ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΥΠΑΡΞΙΣΜΟΥ

Η «κοινωνικοποίηση του βιώματος» ως ιδέα του πολιτικού ανθρωπισμού

Οι άξονες της πολιτικής φιλοσοφίας του Abbagnano είναι ουσιαστικά δύο: Ο πρώτος είναι να δείξει το θεμελιακό πρόβλημα αντινομίας της ιδιότητας του ανθρώπου και του πολίτη και ο δεύτερος είναι η περιγραφή του πλεονάσματος εξουσίας, του οποίου η κτήση και η χρήση, η συγκέντρωση και η διασπορά δεν είναι μόνο προνόμιο πολιτικών αποφάσεων της εξουσίας αλλά και ομάδων που καρπούνται το πλεόνασμα εξουσίας που παράγεται στις κοινωνικές δομές.

Οι πολιτικές απόψεις του Abbagnano γίνονται γνωστές στη δεκαετία '60-'70, όταν ο ίδιο είναι επιφυλλιδογράφος στην εφημερίδα «La Stampa». Εκείνη την περίοδο η Ιταλία συνδέεται με τη ρήξη κάποιων παλιών κοινωνικών ισορροπιών αλλά και την νέα άνθηση των πολιτικών απόψεων και κυρίως του μαρξισμού. Ενός μαρξισμού που

για κάποιους (Ennio Flaiano, Carlo Cassola, L. Geymonant)¹ στάθηκε απαίτηση για μία πεισματικά σωστή εκ νέου ανάγνωση (σε σημείο που γίνεται σχολαστική) των κειμένων του Marx, ενώ για άλλους (R. Mondolfo, L. Colletti)² ήταν ο σωστός και ιστορικά θεμελιωμένος τρόπος για να μπει κανείς στο δρόμο που οδηγεί, πέρα και από τις πιο προχωρημένες διατυπώσεις του K. Marx, στην αυτόνομη κατανόηση των φαινομένων που καθορίζουν τη λειτουργία των ώριμων καπιταλιστικών κοινωνιών, και από εδώ, τη λειτουργία ολόκληρου του συστήματος των κοινωνικών σχέσεων που υπάρχουν. Αυτό το φαινόμενο ήταν πράγματι πρόσκαιρα δεμένο με τις ιδιαίτερες συνθήκες κοινωνικής και πολιτικής έντασης εκείνης ακριβώς της Ιστορικής στιγμής της χώρας και που προοριζόταν ή να μαραθεί ή να αφήσει τη θέση του σε πρωτότυπες και σύγχρονες συγκροτημένες ερμηνείες της πραγματικότητας, που με τον μαρξισμό έχουν κάποια μόνο ιστορική σχέση, όχι απαραίτητα άμεση εξάρτηση.

Ο Abbagnano, αυτήν ακριβώς την περίοδο μέσα από τις επιφυλλίδες της εφημερίδας «La Stampa», υπερασπίζεται έναν κριτικό πολιτικό ανθρωπισμό. Σε μία εποχή όπου τα νοήματα και οι δεσμεύσεις άρχισαν να αποσυναρμολογούνται, θα πρέπει να εξετάζουμε από ποιες αξίες δεν μπορούμε να παραιτηθούμε και ποιά είναι η

---

¹ Ο καθηγητής L. Geymonant σπούδασε μαθηματικά και φιλοσοφία. Στην περίοδο του φασισμού δεν μπόρεσε να διδάξει σε ιταλικό πανεπιστήμιο, επειδή αρνήθηκε να ορκισθεί πίστη στο φασισμό του Μουσολίνι. Το 1934 θα βρεθεί στη Βιέννη συνεργάτης με τον Moritz Schlick, ηγετική μορφή του Κύκλου της Βιέννης. Από το 1928-29 ενταγμένος στην αντιφασιστική κίνηση "Δικαιοσύνη και Ελευθερία". Το 1940 έγινε μέλος του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος και πήρε μέρος στην Αντίσταση σαν κομισάριος των γαριβαλδινών σχηματισμών. Το 1944 είναι οργανωτής των κομμουνιστών διανοουμένων στο Τορίνο. Το 1956 εκλέγεται στην Έδρα Φιλοσοφίας των Επιστημών του Πανεπιστημίου του Μιλάνου. Έδρα που δημιουργήθηκε ειδικά γι' αυτόν. Το 1965 αποχωρεί από το κομμουνιστικό κόμμα, επειδή διαφώνησε με την "αβασάνιστη καταδίκη της Κίνας". Το έργο του στο χώρο της φιλοσοφίας, της ιστορίας των επιστημών και της φιλοσοφίας των επιστημών είναι τεράστιο και έχει αναγνωρισθεί διεθνώς. Θεωρήθηκε κλασικός της μαρξιστικής επιστημολογίας.

² Ο L. Colletti καθηγητής φιλοσοφίας αποδέχεται την αρχή σύμφωνα με την οποία κάθε στοχασμός πρέπει να ασκεί κριτική στις τρέχουσες θεωρίες και να εκθέτει τις δικές του στην κριτική. Αυτό θα πρέπει να συμβεί και με τον μαρξισμό. Έργα του *Il marxismo e Hegel*, Laterza, Bari, *Tra marxismo e no*, Laterza, Bari, *Tramonto dell'ideologia*, Laterza, Bari κ.ά.

σημασία αυτών των αξιών, τόνιζε με έμφαση ο Abbagnano.³ Μια τέτοια αξία που υπερασπίστηκε ήταν η ιδέα του ανθρώπου ως υπόσταση, ως πρόσωπο, πιστεύοντας ότι η «ριζοσπαστική» αντίληψη για τον άνθρωπο, και τον ανθρωπισμό, που αναπτύχθηκε από έναν πολιτικό στοχασμό με γνώμονα την πρόοδο και την ανάπτυξη, αν δεν οδηγεί, τουλάχιστον ευνοεί την παραίτηση από την ιδέα του ανθρώπου ως υπαρξιακής παρουσίας ως προσώπου.

Το θεμελιακό πρόβλημα της αντινομίας του ανθρώπου και του πολίτη αποτέλεσε μία μεγάλη ενότητα των πολιτικών του στοχασμών. Το ερώτημα αν ο άνθρωπος μπορεί να αγνοεί τον πολίτη και αντιστρόφως ο πολίτης αν είναι κάτι το διαφορετικό από τη γενική έννοια του ανθρώπου ήταν ένα ερώτημα που είχε ήδη τοποθετηθεί από το 18^ο αιώνα.⁴ Ο Abbagnano θεωρεί ότι η τελείωση του ανθρώπου ως ελεύθερη και υπεύθυνη ύπαρξη δεν πραγματοποιείται δια της αναγωγής του σε πολίτη, δηλαδή σε μία δικαιοκρατούμενη πολιτεία που ενσαρκώνεται από τους θεωρητικούς της φιλελεύθερης πολιτικής σκέψης και τους οπαδούς του νομικού θετικισμού.⁵ Σύμφωνα με τον Abbagnano και οι δύο αντιλήψεις είδαν τον άνθρωπο να αποκτά την ελευθερία του στο πλαίσιο προστασίας που του προσφέρουν οι νομικές ρυθμίσεις. Κάτω από το κάλυμμα της τυπικής νομικής ισότητας ο άνθρωπος, απογυμνούμενος από τις πολλαπλές ανθρώπινες ιδιότητες που τον συνθέτουν, εμφανίζεται ως μία αφηρημένη, ισοδύναμη μονάδα.⁶ Έτσι η αναγνώριση της προσωπικότητας του ανθρώπου πηγάζει

³ ABBAGNANO, N,

L'Uomo proteggo 2000, σ. 211

⁴ ABBAGNANO, N,

Στο ίδιο σ. 25. Ο Abbagnano εκτιμά ότι αυτό το ερώτημα τοποθετείται στην Αναγέννηση και βρίσκει το ουσιαστικό περιεχόμενό του στον Διαφωτισμό. Βλ. ΚΟΝΔΥΛΗΣ Π., εκδ. Θεμέλιο Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, 1985.

⁵ ABBAGNANO, N,

Στο ίδιο σ. 80

⁶ ABBAGNANO, N,

Στο ίδιο σ. 82 «L'Uomo non è più il centro di un mondo» (Ο άνθρωπος δεν είναι πια στο κέντρο του κόσμου)

από τα αφηρημένα δικαιώματα της τυπικής νομικής ισότητας. Αυτή ακριβώς η τυπική ισότητα αφαιρεί από τον άνθρωπο τη δημιουργική πρωτοτυπία, την κοινωνική του αναφορά και τον απογυμνώνει από συγκεκριμένη ουσιαστική οντότητα που είναι, κάνοντάς τον επαίτη περισσότερων και γενικά αφηρημένων δικαιωμάτων.⁷

Μέσα σ' αυτή την προοπτική ενισχύεται αποφασιστικά το κράτος, η «εξουσία», γιατί καθίσταται σύμφωνα με τον Abbagnano ο μηχανισμός που παραχωρεί δικαιώματα και καταξιώνει τον πολίτη ως ενεργό μέλος της κρατικής και διεθνούς κοινωνίας.

Αν στην αρχαιότητα θεωρήθηκε ως περιεχόμενο της αξιοπρέπειας και της αρετής του πολίτη η συμμετοχή του στη ρύθμιση των κοινών υποθέσεων, η σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία η οποία έχει χαρακτηριστεί ως «δημοκρατία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» αναγνωρίζει την αξιοπρέπεια του ανθρώπινου προσώπου από τη συμμετοχή του στο πλέγμα των νομικών ελευθεριών και εξαρτήσεων. Αυτή η απεικόνιση του ανθρώπου, θα πει ο Abbagnano, δημιουργεί τις συγκρούσεις που αναπτύσσονται γιατί ακριβώς δεν μπορεί να γεφυρωθεί η αντινομία μεταξύ πολίτη και ανθρώπου.⁸

Εκεί για τον Abbagnano στηρίζεται και η «προβληματική» των κοινωνικών κινήματων. Τα κοινωνικά κινήματα έχουν σαν βάση τους τον άνθρωπο με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, με τις ξεχωριστές εσωτερικευμένες αξίες του και σε καμία περίπτωση τον πολίτη της τυπικής νομικής ισότητας.

---

⁷ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 232 «L' Uomo così vive con diritti astratti» (Ο άνθρωπος ζει με αφηρημένα δικαιώματα)

⁸ QUARTA, A. Esistenza. Scienza. Società nella filosofia di Nicola Abbagnano. Napoli. Claux. 1971 σσ. 73-74

Τα περισσότερα κοινωνικά κινήματα από τους αριστεριστές (gauchistes) έως τους pronos (προκλητικούς) και τους Austeigger (κατερχόμενους), καθώς επίσης και τις ομάδες λαϊκής πρωτοβουλίας (citizens initiatives) εκφράζουν την ανάγκη να αναπτυχθεί μία άλλη κοινωνική σχέση μεταξύ των πολιτών, όχι εκείνη των υπηκόων που επέβαλε μία δικαιοκρατούμενη πολιτεία.⁹ Στα κοινωνικά κινήματα η ανάγκη να αναγνωρίζεται ο άνθρωπος με την υπαρξιακή του σημασία είναι έκδηλη, θα τονίσει ο Abbagnano.¹⁰ Αν θέλουμε να δούμε τον "πολίτη" στις αναγκαίες εντάσεις που θα επέτρεπαν τη δημιουργία νέων μορφών και διαθέσεων, τότε θα πρέπει να αναγνωριστεί η υπαρξιακή του δυνατότητα. Διαφορετικά, με την ανερχόμενη ενσωμάτωση στο απρόσωπο πολιτικό σύστημα, θα έχουμε «άτομα» ή κατ'ευφημισμό «πολίτες» που θα καλύπτονται από ένα πλήθος νόμων και ρυθμίσεων που θα εκπορεύονται από παντοδύναμες εξουσίες, οι οποίες θα υπερβαίνουν τους ορίζοντες των προσωπικών βιωμάτων.

Ο δεύτερος άξονας της πολιτικής φιλοσοφίας του Abbagnano είναι το πλεόνασμα εξουσίας που υπάρχει στην κοινωνία και πως αυτό διαχέεται σε κοινωνικές τάσεις και ομάδες καταργώντας ίσως την κεντρική εξουσία. Οι απόψεις αυτές του Abbagnano δημιούργησαν ενδιαφέρον και πολλές θέσεις του συζητήθηκαν και θεωρήθηκαν πρωτοποριακές. Ο πολιτικός του προβληματισμός δεν αποτέλεσε ξεχωριστό εγχειρίδιο, που ενδεχομένως θα συμπλήρωνε το φιλοσοφικό και

⁹ ABBAGNANO, N,

¹⁰ ABBAGNANO, N,

L'Uomo proteggo 2000, σ. 86

Στο ίδιο σ. 210 "L'Uomo ha dignità solo quando può scegliere il suo modo d'essere e i movimenti sociali danno questa prospettiva" (Ο άνθρωπος έχει αξιοπρέπεια μόνο όταν μπορεί να διαλέξει το δικό του τρόπο του «είναι» και τα κοινωνικά κινήματα δίνουν αυτή την προοπτική)

κοινωνιολογικό έργο του, αλλά θέλησε ο ίδιος να δημοσιεύσει τις σκέψεις του στην εφημερίδα «La stampa», όπου επί σειρά ετών αρθρογραφούσε.¹¹

Ο Abbagnano εκτιμά ότι πολλές φορές οι κυβερνήσεις είναι υποχείριες της γραφειοκρατίας και των τεχνοκρατών, υπακούουν σε κομματικές αξιώσεις ή σε μεγάλα συμφέροντα και χάνονται μέσα στη μικροπολιτική ικανοποίηση μερικών συμφερόντων αντί να ασχολούνται με τα μεγάλα προβλήματα.¹² Η διοίκηση εξάλλου είναι γραφειοκρατική πίεση στον πολίτη επηρεασμένη και ελεγχόμενη, εκφράζει τα συμφέροντα και κινείται αθόρυβα αλλά σταθερά στο δρόμο που την οδηγεί να νομοθετεί και να κυβερνά χωρίς ευθύνη. Η αναπτυσσόμενη γραφειοκρατική και τεχνοκρατική εξουσία συνθλίβει το ανθρώπινο πρόσωπο, θα πει ο Abbagnano, και με τους παντοδύναμους μηχανισμούς επιβολής απογυμνώνει τις προσωπικές ελευθερίες και υποτάσσει το ανθρώπινο πρόσωπο στο αγελαίο πνεύμα της μεταβαλλόμενης μάζας χωρίς συγκεκριμένη μορφή.

Παράλληλα, θα πει ο Abbagnano, η εξατομίκευση η περιχαράκωση των εγωισμών¹³ και ο διαχωρισμός του ατομικού από το κοινωνικό συμφέρον δημιουργεί μια κοινωνική συνθήκη που ανατρέπει κάθε σύμβαση που στήριζε το πλαίσιο «κοινωνικών αξιών». Η άποψή του είναι ότι η καθολική μορφή κυριαρχία και εξουσίας φαίνεται πολλές φορές να μην είναι αυτή της κυβέρνησης, αλλά αυτή που δομείται μέσα στην καθημερινή τριβή συμφερόντων και που ο σκοπός της δεν είναι να υπερασπιστεί μία δημοκρατικά οργανωμένη κοινωνία, αλλά να την εκμεταλλευθεί,

¹¹ Πολλά κείμενα του Abbagnano από την εφημερίδα «La stampa» είναι δημοσιευμένα στο βιβλίο του L'Uomo proteggo 2000

¹² ABBAGNANO N, Problemi di Sociologia, Torino, Taylor 1959 σ. 29

¹³ ABBAGNANO, N, L'Uomo proteggo 2000 σ. 12 "L'Uomo così inteso, nella sua signolarità e nei suoi ineliminabili rapporti con gli altri" (Ο άνθρωπος έτσι εννοούμενος μέσα στην μοναδικότητά του και στις χωρίς όρια σχέσεις με τους άλλους).

εάν αυτό είναι δυνατό.¹⁴ Αλλά δεν είναι η μόνη εξουσία που παράγεται εκτός κέντρου. Μακριά από την κεντρική εξουσία, ισχύς παράγεται και στις αφανείς κλίμακες της υπαλληλίας που εποπτεύει και διοικεί αλλά και στις ομάδες πίεσης και συμφερόντων που προτείνουν μία νέα διανομή του πλούτου (συνδικαλιστικοί φορείς). Ο Abbagnano θεωρεί ότι με την εκ νέου διανομή του πλούτου δημιουργούνται νέες κατηγορίες προνομιούχων στρωμάτων με ισχύ. Όσο η κοινωνία εξισώνεται με τάξεις συμφερόντων και επιθυμίες εξουσίας δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί ηθική κρίση.¹⁵

Η συνεύρεση και συνεργασία των ατόμων προϋποθέτει την αναγνώριση των υπαρξιακών δυνατοτήτων τους, δηλαδή την κατανόηση της ανάγκης ότι ο άνθρωπος είναι πολύ περισσότερο από προγράμματα και θεσμούς.

Ο Abbagnano χωρίς να καταφεύγει στη νοσταλγία ενός μυθοποιημένου παρελθόντος, αλλά και χωρίς να αγνοεί τα κενά του παρόντος, θα υποστηρίξει ότι η πολιτική δραστηριότητα θα πρέπει να έχει ως αφετηρία την «οικειοποίηση του βιώματος» (la appropriazione del vissuto)¹⁶. Η «οικειοποίηση του βιώματος» είναι το «συγκεκριμένο» και «υπαρξιακό» στοιχείο που αναπλάθεται και αναμορφώνεται διευρύνοντας την αντίληψη περί ανθρώπου, ελευθερίας, ισότητας. Είναι η αλλαγή του κόσμου μέσω της αυτοπραγμάτωσης. Οι συγκρούσεις, οι κλυδωνισμοί οι συγχύσεις που προέρχονται από τις πολλαπλές εγγραφές σε διαφορετικές εμπειρίες, και τα διαφορετικά συμφέροντα, για παράδειγμα η ιδιότητα του πολίτη, «η εθνοτική

¹⁴ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 234

¹⁵ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 81

¹⁶ ABBAGNANO, N, Scritti scelti, Torino, Taylor 1967, σσ. 50, 51 "La appropriazione del vissuto e un elemento della esistenza che può riformare la idea per l'uomo, per la liberta, per l'uguaglianza" (Η κοινωνικοποίηση του βιώματος είναι ένα στοιχείο της ύπαρξης που μπορεί να αναμορφώσει την ιδέα για τον άνθρωπο, για την ελευθερία και την ισότητα).

ένταξη», η θρησκευτική ευαισθησία, το επαγγελματικό καθεστώς κ.ο.κ. μπορούν να γεφυρωθούν όταν ακουμπούν σ' αυτό που ο Abbagnano αποκαλεί «οικειοποίηση του βιώματος» (*appropriazione del vissuto*), γιατί ακριβώς διευρύνεται η αντίληψη και λειτουργεί ο ορίζοντας της πολιτικής ενοποίησης.

Ο Abbagnano δεν έβλεπε άλλα συμβολικά συστήματα ικανά να υποκαταστήσουν την πολιτική ούτε τα κινήματα υπεράσπισης ταυτοτήτων ούτε κάποιον άλλο κοινωνικό χώρο, αλλά τόνιζε ότι η πολιτική θα πρέπει να προτάξει τις υπαρξιακές δυνατότητες που θα συμβιώσουν διαφορετικές ευαισθησίες και ιδεώδη ζωής.¹⁷

Αν θέλουμε να διασώσουμε τους υποκειμενικούς κόσμους και μαζί το πολιτικό μας πρόσωπο, να διαφυλάξουμε την ανθρωπιά μας μαζί με τους θεσμικούς όρους που της δίνουν σχήμα και συγκεκριμένο ορίζοντα, τότε σύμφωνα με τον Abbagnano θα πρέπει η ιδεολογικά προσδιορισμένη πολιτική να καταστεί εμπειρικά κατανοούμενη πολιτική, δηλαδή πολιτική του «οικειοποιημένου βιώματος». Οι ατομικές επιλογές «εκπλήρωσης» του εαυτού μας και η διάπλαση του δημοσίου χώρου είναι καταδικασμένες να συναντώνται και να συνανήκουν, αλλά για να γίνουν ζωτικές απαιτείται η βιωματική εμπειρία.¹⁸

Βιωμένη και επιθυμητή πραγματικότητα

Όπως σημειώνουν οι μελετητές του έργου του Abbagnano τα πολιτικά κείμενά του δεν βρίσκονται στο ύψος των φιλοσοφικών και κοινωνιολογικών του κειμένων¹, δεν έχουν την τεκμηρίωση των απόψεων που έχουν τα φιλοσοφικά του κείμενα,

¹⁷ ABBAGNANO, N. Στο ίδιο σ. 54

¹⁸ ABBAGNANO, N. *L'Uomo proteggo* 2000 σ. 210

¹ MODIN, B, *Fragilità di un proteggo* – Uomo στο *L'Osservato Romano*, 1981. σσ. 97-99

αξιοποιούν όμως πολυδύναμους προβληματισμούς και ψηλαφούν τη διαλεκτική ανάπτυξη της ανθρώπινης δράσης.² Κάτι που είναι ορατό και στα φιλοσοφικά του κείμενα και συνεχίζει να φαίνεται περισσότερο έντονα στα πολιτικά του κείμενα είναι ότι η ανθρώπινη δράση αποκαλύπτει το υπαρξιακό βάθος, τον υπαρξιακό προορισμό του ανθρώπου.

Ο Abbagnano μειώνει σε αξία ή σχεδόν αρνείται την ιδιότητα του «πολίτη» γιατί, καθώς παρατηρεί, καθορίζεται από ένα πλήθος νόμων και ρυθμίσεων που εκπορεύονται από παντοδύναμες εξουσίες, οι οποίες υπερβαίνουν τους ορίζοντες των προσωπικών μας βιωμάτων. Έτσι η ιδιότητα του «πολίτη» (cittadino) ισοδυναμεί με μία νομική αφαίρεση ένα «νομικιστικό» κενό. Πιστεύει ότι η ανθρώπινη υπόσταση στην πολιτική της έκφραση πάει πολύ πιο μακριά από αυτούς τους στενούς ορίζοντες που επέβαλε ο παραδοσιακός πολιτικός στοχασμός (και εννοεί τη μακρά ιστορική περίοδο από το διαφωτισμό έως και τις μέρες μας) που με δογματική απολυτοποίηση επέβαλε, τον όρο «πολίτης».³ Ο όρος πολίτης φθάνει να σημαίνει ίσως και άρνηση της “ατομικότητας” παίρνει τη συγκεκριμένη μορφή της θεαματικής επιβεβαίωσης του “ατομικισμού” όπου το άτομο καμαρώνει στη θέα του εαυτού του μέσα στον καθρέπτη της ιδιοτέλειας, της εξουσίας, της ευζωίας, και αδειάζει από κάθε υπαρξιακό και πολιτιστικό προσδιορισμό το κοινωνικό Είναι.

Η «ζωή» για τον Abbagnano είναι η αντίθεση μεταξύ «Είναι» και «δυνάμει Είναι». Ο άνθρωπος σύμφωνα με αυτή την άποψη για να πραγματωθεί υπαρξιακά δεν προσδένεται στο «Είναι», (πραγματικότητα) δηλαδή δεν αποδέχεται την

---

² FORNERO, G. Sull'esistenzialismo positivo: Abbagnano e Gentile, *Rivista critica della filosofia*, XXXV, 1980 σσ. 416-37

³ ABBAGNANO, N. Scritti scelti, σ. 63 “La qualità dell' cittadino proviene dall' illuminismo” (η Ιδιότητα του πολίτη προέρχεται από το διαφωτισμό)

πραγματικότητα ως συγκεκριμένη δομή, ως σταθερή μορφή, ως σταθερό σύνολο γνωρισμάτων, αλλά επεκτείνει τη ζωή και στη σφαίρα των επιθυμιών, σχεδιάζει δηλαδή την επιθυμητή πραγματικότητα.⁴

Η ολοκλήρωση της προσωπικότητας «πραγματώνεται» και πέρα από τα όρια τα τοποθετούμενα από την οργάνωση του συνόλου της κοινωνίας, που την επιμέλεια αυτής της οργάνωσης έχει η πολιτική εξουσία. Η παραδεκτή έννοια του «πολίτη» βρίσκεται σε αυτά τα στενά όρια τα τοποθετούμενα από την πολιτική εξουσία που προσδένονται αποκλειστικά στο «Είναι» χωρίς τη φυγή προς το «δυνάμει Είναι».

Μέσα στις διαδικασίες εξέλιξης και προοπτικής του «κοινωνικού κόσμου» το «υπαρκτό», δηλαδή η εκφρασμένη πραγματικότητα, συγκρούεται με το «δυνατό»⁵ που εκφράζει όχι μόνο τη συγκεκριμένη ενεργητική αλληλόδραση του παρόντος αλλά κυρίως την επιθυμητή πραγματικότητα. Η ισορροπία της βιωμένης και επιθυμητής πραγματικότητας, εκτιμά ο Abbagnano, είναι ίσως μη πραγματοποιήσιμη όσο πολιτική δραστηριότητα και εξουσία δεν επενδύουν στις δυνατότητες που θεμελιώνουν τη συνεργασία τους.⁶

Έτσι η πολιτική γίνεται αμήχανη διαχείριση της βιωμένης πραγματικότητας και υποτάσσεται στη βούληση της «διευθυντικής» εξουσίας, στερημένη από τον οραματισμό που είναι προϊόν της επιθυμητής πραγματικότητας χειραγωγεί και καταδολιεύει τα δικαιώματα. Ο Abbagnano πιστεύει ότι η ανάγκη του ανθρώπου να ζήσει αρμονικά σ'ένα περιβάλλον άξιο και δημιουργικό συντελείται με την αποδοχή

⁴ ABBAGNANO, N. Στο ίδιο σ. 64

⁵ ABBAGNANO, N. Στο ίδιο σ. 79 "l'urto fra realtà e possibilità" (η σύγκρουση μεταξύ πραγματικότητας και δυνατότητας)

τόσο των πολιτών όσο και της εξουσίας μίας κατάστασης. Αυτή η κατάσταση είναι το γεγονός ότι ο άνθρωπος αποτελεί μία σχετικά αυτόνομη ολότητα⁷ με αλλοτριωμένα και μη αλλοτριωμένα χαρακτηριστικά και ο οποίος μπορεί να επιλέγει «ελεύθερα» και να έχει πάντα αυτή τη δυνατότητα ανάμεσα σε πολλαπλές δυνατότητες, δηλαδή την ελεύθερη δυνατότητα που θα θεμελιώνει τη σχέση «Είναι» (βιωμένη πραγματικότητα) και «δυνάμει Είναι» (επιθυμητή πραγματικότητα).⁸

Η ζωή όμως - καθώς παρατηρεί ο Abbagnano στην πλήρη έννοια συνεχώς αναβάλλεται, ως ένα πρόγραμμα προς πραγμάτωση⁹, πράγμα που σημαίνει ότι ζούμε μία ζωή η οποία δεν είναι δική μας, και κατ'επέκταση δεν μπορούμε όχι μόνο να σχεδιάσουμε το «δυνάμει Είναι» αλλά ούτε και να το οραματισθούμε. Στο βιβλίο του «ο άνθρωπος στη διαδικασία του 2.000» (*l'uomo progetto 2000*) καταγράφει τις συνθήκες εκείνες που βγάζουν τον άνθρωπο από το καμίνι της αγωνιστικής πράξης και τον καθιστούν ανάξιο να θεμελιώσει μία δημιουργική σχέση με το «δυνάμει Είναι» αφήνοντας ανολοκλήρωτες και τις πολιτικές διαδικασίες προς αυτή την κατεύθυνση.

Η ηδονή να θέλεις αυτό που δεν έχεις ανάγκη, η κόλαση της ευμάρειας, το συναίσθημα της ανεπάρκειας, η χρηστική λογική, ο ατομικισμός που εκχυδαίστηκε και συγχωνεύτηκε με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, η νεύρωση των κοινωνικών

---

⁶ Για τον Abbagnano λειτουργεί το σύστημα κοινωνικής αδιαφορίας που σημαίνει απομάκρυνση από την πραγματικότητα. Στο βιβλίο του *l'Uomo proietto* 2000 σσ. 211, 212 γράφει για την "l'uscita dall'anonimato" (έξοδο από την ανωνυμία) που επιβάλλει ένα αφηρημένο κοινωνικό σύστημα.

⁷ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 8

⁸ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 235

⁹ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 236 "La vita é esperienza, cioè improvvisazione, utilizzazione delle occasioni" (Η ζωή είναι εμπειρία δηλαδή αυτοσχεδιασμός, αξιοποίηση των ευκαιριών)

ρόλων, η ξέφρενη επιθυμία για ανευθυνότητα¹⁰ είναι όλα όσα σύμφωνα με τον Abbagnano απογοητεύουν αδιάκοπα τις προσδοκίες και τις ελπίδες. Ο Abbagnano στο κείμενό του με τίτλο “η παιδαγωγία των εκλογών” (la disciplina delle scelte) αναζητά τη στάση του ανθρώπου που αυτοεπικυρώνεται ως ελεύθερο και αυτόνομο πρόσωπο. Κρίνει ότι ένα σπουδαίο έργο που τοποθετείται επάνω στη βιωμένη πραγματικότητα που μας περιβάλλει και ίσως μας καταπιέζει και την προσπάθεια του ανθρώπου να χειραφετηθεί είναι το έργο του Pico della Mirandola (1463 – 1493) «Sulla dignità dell'uomo» (περί ανθρώπινης αξιοπρέπειας) έργο που απετέλεσε όπως γράφει ο Abbagnano το «μανιφέστο» της Αναγέννησης,¹¹ και όπου το «δυνάμει Είναι» αποτελεί το όραμα για έναν καλύτερο κόσμο. Στο συγκεκριμένο έργο του Pico della Mirandola ο άνθρωπος διεκδικεί την ελευθερία επιλογής, την ικανότητα να δημιουργεί τον εαυτό του σύμφωνα με τη θέλησή του και φαντάζεται ότι τη στιγμή που ο δημιουργός τον θέτει στο κέντρο του Σύμπαντος του λέει: «Εσύ δίχως κανένα εμπόδιο, κατά τη θέλησή σου, της οποίας σε έθεσα εξουσιαστή θα καθορίσεις τη φύση σου. Σε έβαλα στο κέντρο του κόσμου για να βλέπεις πιο εύκολα γύρω σου την πλάση. Δε σε έκανα ούτε ουράνιο ούτε γήινο ούτε θνητό ούτε αθάνατο, ώστε να σμιλεύεις εσύ ο ίδιος τον εαυτό σου, σχεδόν ελεύθερος και κυρίαρχος τεχνίτης της τύχης σου, στη μορφή που θα διαλέξεις. Μπορείς να εκφυλιστείς σ'εκείνες τις κατώτερες μορφές που είναι

¹⁰ Ο Abbagnano στο βιβλίο του “L'Uomo proteggo 2000” εξετάζει εκείνες τις καταστάσεις που συντηρούν την ανασφάλεια της ψυχής του ανθρώπου. Κείμενα όπως “*L'individuo e l'ideologia*” (ατομικότητα και ιδεολογία), “*Il senso dell'insicurezza*” (το αίσθημα της ανασφάλειας), “*La prospettiva della rinascita*” (η προοπτική της αναγέννησης) κ.λπ. μιλούν για τον ανιγματώδη διάκοσμο όπου διατιμούνται τα αδιατίμητα και θεμελιώνεται ένας κόσμος ανήκουστης μοναξιάς.

¹¹ ABBAGNANO, N, L'Uomo proteggo 2000, σ. 210 “Nella sua orazione sulla dignità dell'uomo (1486) che è considerata il “manifesto” del Rinascimento italiano, Pico della Mirandola poneva la dignità dell'uomo nella sua capacità di plasmarsi da se” (Στην αγόρευση του περί ανθρώπινης αξιοπρέπειας (1486) που θεωρήθηκε ως «μανιφέστο» της Ιταλικής Αναγέννησης ο Pico della Mirandola τοποθέτησε την αξιοπρέπεια του ανθρώπου στην ικανότητά του να δημιουργεί τον εαυτό του σύμφωνα με τη θέλησή του).

πολλές. Μπορείς, με απόφαση της δικής σου ψυχής, να ξαναγεννηθείς στις ανώτερες μορφές που είναι θείες».¹²

Για τον Abbagnano η θέληση για χειραφέτηση, για δημιουργία ακυρώνεται πολλές φορές από τη εξουσία, η οποία δεν υφίσταται πάντα ως θεσμός λειτουργικότητας του λαού, αλλά ως ξέχωρη δύναμη, η οποία διαμορφώνει έναν σύστημα «αυτοεξουσιαστικής εξουσίας (potere in stessa).¹³ Πρόκειται δηλαδή για την περίπτωση που το κράτος αποτελεί το επίκεντρο των πολιτικών εξελίξεων και της κοινωνικής κινητικότητας και αποβαίνει ο ρυθμιστής της κοινωνικής οργάνωσης. Σ' αυτή την περίπτωση, εκτιμά ο Abbagnano, αναπτύσσεται ένας μηχανισμός αντίληψης και μία σχέση συνεχών ανταλλαγών με την κοινωνία, όπου το άτομο παύει να είναι αυτοδύναμη οντότητα και δημιουργική παρουσία και καθίσταται αφηρημένη και ισοδύναμη μονάδα νομικών εξαρτήσεων (πολίτης) ενταγμένη στο σύστημα των κρατικών ρυθμίσεων και καταναγκασμών.

Το «δυνάμει Είναυ» αποτελεί για τον Abbagnano ένα πρόγραμμα κοινωνικού μετασχηματισμού. Είναι ή «πολιτική έκφραση» ή «πολιτική στρατηγική» που δεν επικεντρώνεται πλέον στην κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας, αλλά αποβλέπει κυρίως στην αποκάλυψη και στην αμφισβήτηση όλων των εξουσιών. Το «δυνάμει

---

¹² ROSA ASOR, A., Storia della letteratura italiana, Roma, La nuova Italia, σ. 129.

Ο Piccolo della Mirandola (1463-1494) συγκροτήθηκε πνευματικά στους πολιτιστικούς κύκλους της Πάντοβα και Φεράρα. Υπόπτος ως αιρετικός λόγω κάποιων από τις 900 θέσεις του (Conclusiones) με τις οποίες θέλησε να προωθήσει στη Ρώμη έναν προβληματισμό πάνω σε φιλοσοφικά και θεολογικά ζητήματα, μετά από μία πρώτη απάρνησή του αμύνθηκε με μία Απολογία, αλλά τελικά καταδικάστηκε από τον Ιοκέντιο τον 8^ο. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του επηρεάστηκε βαθιά από τον Σαβοναρόλα. Έγραψε το Oratio de hominis dignitate (1486), Heptaplus (1488, πάνω στη Γέννηση), De ente et unmo (1488).

¹³ ABBAGNANO, N., Στο ίδιο σσ. 214, 215. Ο Abbagnano θεωρεί μέσα από ένα σύστημα «αυτοεξουσιαστικής» εξουσίας καταρρέουν και οι ιδεολογίες. Η ευτυχία και απάλειψη της αδικίας, η ισότητα και η ελευθερία που είχαν επαγγελθεί τα πολιτικά συστήματα ως απότοκα του Διαφωτισμού και των κοινωνικών εξεγέρσεων αποδεικνύονται φρούδες ελπίδες. Η απελευθέρωση του ανθρώπου από τα δεσμά της καταναγκαστικής εργασίας που με περισσή αφέλεια και «κομπορημοσύνη» είχαν αναγγείλει οι οπαδοί της επιστήμης και του ορθού λόγου ουδέποτε επήλθε στις σχέσεις του ανθρώπου.

Είναι» γίνεται η πολιτική που προτιμά να προσανατολίζει τη δράση της στο πεδίο των συμπεριφορών, των ηθών, της υπαρξιακής κατάστασης των ανθρώπων, εμπνεόμενη από ένα πρόγραμμα αλλαγής της «καθημερινής ζωής» μάλλον, παρά από την ιδέα της μεταρρύθμισης του κράτους και των θεσμών του.

Η ανανέωση μέσα στη συνέχεια η αρχή της πολλαπλότητας του ιταλικού μαρξισμού

Οι πολιτικές σκέψεις του Abbagnano θα αξιοποιηθούν από το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα σε μία περίοδο που το Ιταλικό κομμουνιστικό κόμμα προέβαλε την «ανανέωση μέσα στη συνέχεια» και έθετε τις προοπτικές μετασχηματισμού του. Πριν όμως διατυπωθεί η απόπειρα της συνάρθρωσης, τα κανάλια διασύνδεσης και διαλόγου μεταξύ υπαρξισμού και μαρξισμού, θα πρέπει να γίνει μία επιγραμματική αναφορά στην ιδιαιτερότητα της ιταλικής κομμουνιστικής πολιτικής κουλτούρας. Ιδιαιτερότητα που θα πρέπει να συσχετιστεί και με τη γραμμή συνέχειας που τη συνδέει με μία πολύ πρωτότυπη θεωρητική και πολιτική παράδοση.

Το ιταλικό κομμουνιστικό κόμμα, αποφεύγοντας κάθε τάση υποτελούς θεωρητικοπολιτικού μιμητισμού που αναζητά παντού μοντέλα προς αντιγραφή, διεκδικεί μία μοναδικότητα στο πλαίσιο του δυτικοευρωπαϊκού κομμουνιστικού κινήματος.

Ο ιταλικός μαρξισμός βρήκε στο πρόσωπο του Antonio Labriola μία απρόσμενη λαμπρή εκκίνηση, η οποία έχει και συνέχεια. Ο Labriola κατανόησε ότι ο ιστορικός υλισμός δεν μπορούσε καταρχήν να περιοριστεί στα όρια μιας «φιλοσοφίας της πράξης», αλλά όφειλε να αναπτυχθεί και στις ανάγκες του ανθρώπου και σαφέστατα

όχι σ'εκείνες που κάλυπτε ένας στείρος συνδικαλισμός, αλλά στις ανάγκες της υπαρξιακής προοπτικής, δηλαδή στις ανάγκες που έχει κάθε πρόσωπο σύμφωνα με τις δικές του ιδιότητες.

Το υποκείμενο, σύμφωνα με το Labriola, χάνει τις ιδιότητές του από τους μηχανισμούς του “κεφαλαίου” που λειτουργούν πάντα «προσδιοριστικά». Η απόκτηση των ιδιοτήτων από τον άνθρωπο ή καλύτερα η «επανασύνδεση» με τις ιδιότητές του, σημαίνει την απελευθέρωσή του από τις συνθήκες που επιβάλλει το κεφάλαιο¹. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ιταλός μαρξιστής Guindo Olindrini² ο Labriola δεν ήταν ασφαλώς μόνο ένας πραγματιστής, επιθυμούσε όμως να αναπτυχθεί ο ιστορικός υλισμός ως κριτική επιστήμη, μία κριτική επιστήμη νέου τύπου, που θα μπορούσε να είναι κριτική επιστήμη από ορθή φιλοσοφική και επιστημονική σκοπιά και κυρίως να δραστηριοποιείται στην ανάγκη της απελευθέρωσης της ανθρώπινης ύπαρξης από το «κεφάλαιο». Οι απόψεις όμως του Labriola θα μείνουν για ένα μεγάλο διάστημα ανεκμετάλλευτες και ίσως δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά, από τη στιγμή που δεν απόκτησε κοινωνικούς ή πνευματικούς αποδέκτες. Οι Ιταλοί διανοούμενοι στις αρχές του 20ου αιώνα είχαν δώσει ιδιαίτερη προσοχή και ζούσαν την περιπέτεια της

---

¹ Ο Antonio Labriola (1843-1904) προσπάθησε να δώσει μέσα από μία σωστή μελέτη, την αυθεντική ερμηνεία του μαρξισμού. Στα δύο σημαντικότερα δοκίμιά του (In memoria del “Manifesto del Partito Comunista”) (1895) «Στη μνήμη του Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος» και (Del materialismo storico) (1896) “Περί ιστορικού υλισμού», χρησιμοποιούσε στην πραγματικότητα τη βαθιά γνώση του πάνω στον Heggel προκειμένου να ανακαλύψει και να αποκαλύψει την υποτιθέμενη «χεγκελική» μήτρα της μαρξιστικής θεωρίας, η οποία, για τον λόγο αυτό, ερμηνεύεται από αυτόν ως γενική κι οργανική αντίληψη της ιστορίας, ως κλειδί για την κατανόηση όλων των φαινομένων που αφορούν την κοινωνική και ατομική ζωή, και συγχρόνως ως εργαλείο ικανό να υποδείξει τους μοχλούς και τις δυνάμεις, φορείς μιας βαθιάς μεταβολής της κοινωνικής πραγματικότητας.

Ο μαρξισμός, εννοούμενος ως ιστορικός υλισμός, δεν αποτελεί κατά την άποψή του ένα σύνολο από ασυντιθέμενες υπαγορεύσεις που τις ενώνει η εξελικτική εμπιστοσύνη στην ανθρώπινη πρόοδο, αλλά επίσης, μία μέθοδο ερμηνείας του κόσμου στενά δεμένη με μία συνολική οπτική των αντικειμενικών, υλικών νόμων που καθορίζουν την ανάπτυξή του. Είναι λοιπόν, πέρα από πολιτική και δράση, πέρα από κουλτούρα και θεωρία, σκέψη που μεταβάλλει τον κόσμο και είναι και αυτός ο ίδιος ένας κόσμος, μια πραγματικότητα που τροποποιείται

² PREVE, G,

Il convitato di pietra, Roma, Snc, 1991, σ. 199

προοπτικής που άνοιξε το βιβλίο του G. Gentile για το Marx. Στο βιβλίο αυτό που δημοσιεύθηκε το 1899, εκμηδενιζόταν ο υλισμός και συρρικνωνόταν η διαλεκτική στο επίπεδο της αυτοσυνείδησης μιας «πράξης». Η μεγάλη θεωρητική κληρονομιά του Labriola θα συνεχισθεί με το μαθητή και φίλο του A. Gramsci.

Ο Gramsci είναι ο θεωρητικός του μαρξισμού, που όπως έγραψε ο Άγγλος μαρξιστής P. Anderson «κανένας μαρξιστής διανοητής μετά την κλασική περίοδο δεν χαίρει σήμερα στη Δύση τόσης καθολικής εκτίμησης όσο ο A. Gramsci»³ και συμπληρώνει ότι «το τίμημα αυτού του καθολικού θαυμασμού είναι αναγκαστικά η αμφισημία: πολλαπλές και αντιφατικές μεταξύ τους ερμηνείες των θεμάτων που διαπραγματεύεται στα «Τετράδια της φυλακής» (Quarademi della prigione).

Είναι γεγονός ότι οι ερμηνείες και μονογραφίες για τον Gramsci ανέρχονται σε χιλιάδες τόμους σ'όλες τις γλώσσες και πολλοί επιλέγουν αποσπάσματα από τα βιβλία του και δίνουν ιδιαίτερη σημασία σε θεματικές ενότητες που κατευθύνουν το μαρξισμό στην προοπτική ενός ανοικτού διαλόγου.

Μετά το 1968 το θεωρητικό έργο του Gramsci κινεί και πάλι το ενδιαφέρον στην Ιταλία ανεξάρτητα από το γεγονός ότι το ιταλικό κομμουνιστικό κόμμα έχει εισέλθει στη «μεταγκραμισιανή» περίοδο.⁴

³ ANDERSON, P., Attualita di Gramsci, Milano, il saggiatore, 1977, σ. 58

⁴ Ο Gramsci στα πολυάριθμα δοκίμια και άρθρα του που δημοσιεύθηκαν στη «Νέα Τάξη» (Ordine nuovo) (1919-20) στρέφει την προσοχή του στη νέα εργατική εμπειρία των «συμβουλίων», τα οποία ερμηνεύει όχι μόνο από πολιτική σκοπιά, ως μορφές εργατικής αυτοοργάνωσης, που διακρίνονται σαφώς από τις παλιές ασφυκτικές και συμβιβαστικές δομές του Σοσιαλιστικού Κόμματος και των συνδικάτων, αλλά και από πολιτιστικο-ιδεολογική σκοπιά, ως μορφές συνειδητοποίησης που ωριμάζουν μέσα από τις εμπειρίες της εργασίας των μεγάλων εργοστασίων και των αγώνων που ακολουθούν και τέλος από οικονομική σκοπιά, ως απόδειξη από την πλευρά της εργατικής τάξης ότι ξέρει καλύτερα να κατευθύνει την παραγωγή απ'ότι ο παρασιτικός «καπιταλιστής». Η πραγματικά νέα δύναμη της κοινωνικής κατάστασης της εποχής σύμφωνα με τον Gramsci επρόκειτο λοιπόν να είναι η εργατική τάξη που από υποδεέστερη γίνεται ιθύνουσα και έτσι θέτει την υποθήκη της να διοικήσει ολόκληρη την κοινωνία.

Πολλοί θεωρητικοί του μαρξισμού στην Ιταλία τοποθέτησαν τον Gramsci ανάμεσα στους μεγάλους εκπροσώπους της θεωρίας της «κοινωνίας των πολιτών». Η θεωρία της «κοινωνίας των πολιτών» τη δεκαετία του '60-'70 στην Ιταλία έχει παρουσιαστεί ως η πλέον πρωτοποριακή από το κομμουνιστικό κόμμα Ιταλίας. Εξέφραζαν την άποψη ότι η θεωρία της «κοινωνίας των πολιτών» οικοδομείται στις απόψεις του Gramsci που μιλούσε για το «ενιαίο μέτωπο»,⁵ δηλαδή για τις ταξικές

⁵ Η ιταλική πολιτιστική παράδοση συνδεόταν με έναν μαρξισμό πάνω στα θεμέλια του Heggel σύμφωνα με τον Labriola αλλά και με έναν προοδευτικό (ιδεαλιστικό) ιστορικισμό του Croce. Η «ιταλική μαρξιστική σκέψη» απορρόφησε όμως πολλές από τις υποδείξεις του Croce στο επίπεδο των μεθόδων, αλλά και τις βαθιές μεγάλες πνευματικές επιλογές που έκανε ο Croce. Λαμβάνοντας υπόψη τη διαπλοκή αυτών των στοιχείων, μπορεί κανείς να καταλάβει πως αυτή η απόπειρα ήταν ενδεδειγμένη προκειμένου να οργανωθούν οι ομάδες διανοουμένων της "Αριστεράς" στην Ιταλία οι οποίες ήδη είχαν από καιρό ωριμάσει και είχαν εκφράσει μία κριτική ριζοσπαστικού (ή ριζοσπαστικο-σοσιαλιστικού) χαρακτήρα όσον αφορά το ενιαίο αστικό κράτος. Παράλληλα ανακάλυπταν πως μπορούσαν να ενωθούν σ'ένα πλατύ λαϊκό κίνημα στη βάση ενός προγραμματικού σχεδίου, που έδειχνε ότι συγκέντρωνε όλες τις απαιτήσεις τους - τις πιο εκτεταμένες εγγυήσεις. Η σύμπνοια ανάμεσα στις πολιτιστικές δυνάμεις και το Κομμουνιστικό Κόμμα ευνοήθηκε επιπλέον από την δημοσίευση μεταξύ 1947 και 1951 του έργου του Gramsci (Quaderni del carcere) «τετράδια της φυλακής» όπου είχε συλλέξει από την μακριά περίοδο της παραμονής του στη φυλακή, τα αποτελέσματα των συλλογισμών του πάνω στην κατάσταση της ιταλικής κοινωνίας και των δυνατοτήτων της για αλλαγή, με μία ιδιαίτερη αναφορά στο ζήτημα των διανοουμένων.

Ο Gramsci στα «τετράδια της φυλακής» από την εμπειρία των εργατικών «συμβουλίων» (οι θέσεις του το 1920) φθάνει στον «ιστορικό συνασπισμό». Οικοδομεί τη δυνατότητα να συναφθεί ένας «ιστορικός συνασπισμός» ένα σύνολο δηλαδή από κοινωνικές ακόμη και διαφορετικές δυνάμεις, που τις ένωνε αντικειμενικά η αντίθεσή τους στο σύστημα εκμετάλλευσης και υποκειμενικά η συνειδητή καθοδήγηση της εργατικής τάξης και του Κομμουνιστικού Κόμματος, που εκπροσωπούν τις «πρωτοπορίες» αυτής της συμμαχίας κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων. Με αυτή την έννοια γίνονται απαραίτητες και η Ένωση μεταξύ εργατών και αγροτών και η σύνδεση πίσω από μία ενιαία στρατηγική των εργατικών αγώνων του Βορρά με τους αγώνες για την ανάπτυξη και την απελευθέρωση του Νότου, που μέσα από αυτή την οπτική γινόταν αντιληπτό ως μέγα εθνικό ζήτημα διόλου απομονωμένο από το σύνθετο πλέγμα της πάλης των τάξεων.

Ο Gramsci στο άρθρο του στις 2 Αυγούστου του 1919 που αναδημοσιεύθηκε στο "Ordine nuovo" 1919-1920 γράφει "La rivoluzione comunista é essenzialmente un problema di organizzazione e di disciplina. Date le condizioni reali obiettive della società italiana, dalla rivoluzione saranno di operai d'officina. Bisogna dunque rivolgere la massima attenzione alla vita nuova che la nuova forma della lotta di classe suscita nell'interno della fabbrica e nel processo di produzione industriale. Ma con le sole forze degli operai d'officina la rivoluzione non potrà affermarsi stabilmente e diffusamente: é necessario saldare la città alla campagna, scitare nelle istituzioni di contadini poveri sulle quali lo stato socialista possa fondarsi e svilupparsi, attraverso le quali sia possibile allo stato socialista promuovere l'informazione delle macchine e determinate il grandioso processo di trasformazione dell'economia agraria. In Italia quest'opera é memo difficile di quanto si pensi: durante la guerra sono entrate nella fabbrica cittadina ingenti quantità di popolazione rurale: su essa la propaganda comunista ha rapidamente attecchito; essa deve servire di cemento tra la città e la campagna, deve essere utilizzata per svolgere nella campagna una fitta opera di propaganda che distrugga la diffidenza e rancorsi, deve essere utilizzata, perché valendosi della sua profonda conoscenza della psicologia rurale e della fiducia che gode, inizi appunto l'attività necessaria per determinare il sorgere e lo svilupparsi delle istituzioni nuove che incorporino nel movimento comunista le vaste forze dei lavoratori dei campi». Το κείμενο του Gramsci είναι δημοσιευμένο στο βιβλίο του Rosario Vilari, storia contemporanea, Roma - Bari, Laterza, 1986 σσ. 514,515 (Η κομμουνιστική επανάσταση είναι ουσιαστικά ένα πρόβλημα οργάνωσης και πειθαρχίας. Δώστε τους πραγματικούς και αντικειμενικούς όρους της ιταλικής κοινωνίας και οι επαναστάσεις θα γίνουν

συμμαχίες (η θεωρία αυτή του Gramsci είναι ήδη γνωστή από το 1926 ως θέσεις της Λυών).

Η «κοινωνία των πολιτών», σύμφωνα με τους Ιταλούς θεωρητικούς του μαρξισμού, εκφράζει τη δύναμη αντίστασης των διαφόρων αγροτικών και προλεταριακών κοινοτήτων και την αποστασιοποίησή τους από κάθε «κανονιστική» διάταξη. Προϋποθέτει όμως την γνωριμία της υπαρξιακής κατάστασης των κοινωνικών ομάδων, των δυνατοτήτων τους, των υπαρξιακών όρων τους μέσα στην καπιταλιστική οργάνωση.⁶ Οι Ιταλοί μαρξιστές, έχοντας κλείσει τους δρόμους με τους μυστικοπαθείς θεωρητικούς της επαναστατικής αποκλειστικότητας, θεωρούν ότι το ανθρωπολογικό πρόβλημα δεν είναι μόνο η ρύθμιση των παραγωγικών σχέσεων, αλλά η ατομικότητα και η αξιολογική της δραστηριότητα.⁷ Οι Ιταλοί μαρξιστές δεν είναι υποστηρικτές της διατήρησης της απόλυτης επαναστατικής καθαρότητας εν αναμονή της καταστροφικής κατάρρευσης του καπιταλισμού, αλλά θεωρούν ότι η δημιουργική συνάρθρωση με φιλοσοφίες που προσεγγίζουν τον άνθρωπο θα συμβάλλει στην

πρωταγωνιστές των βιομηχανικών πόλεων με τις αγωνιζόμενες μάζες με τους εργάτες και τις εργάτριες του εργοστασίου. Είναι ανάγκη να στραφούμε με μεγάλη προσοχή στη νέα ζωή όπου προβάλλει την καινούργια μορφή ταξικού αγώνα στο εσωτερικό της βιομηχανίας και στη διαδικασία της βιομηχανικής παραγωγής. Αλλά μόνο με τις δυνάμεις των εργατών και εργατριών της βιομηχανίας η επανάσταση δεν θα μπορέσει να εδραιωθεί και να διαδοθεί: είναι αναγκαίο να ταυτιστεί η πόλη με την επαρχία και να αναδείξει στην επαρχία και στους αγρότες θεσμούς επάνω στους οποίους το Σοσιαλιστικό Κράτος θα μπορέσει να θεμελιωθεί και να αναπτυχθεί, διαμέσου των οποίων είναι δυνατόν το Σοσιαλιστικό Κράτος να προωθήσει την εισαγωγή των μηχανών και να προσδιορίσει τη μέγιστη εξέλιξη της μεταμόρφωσης της αγροτικής οικονομίας. Αυτήν την ώρα στην Ιταλία είναι δύσκολο να διανοηθεί κανείς κάτι τέτοιο: στη διάρκεια του πολέμου εισέβαλε στην αστική βιομηχανία μεγάλος αριθμός αγροτικού πληθυσμού: επάνω στον οποίο η κομμουνιστική προπαγάνδα με ταχύτατο ρυθμό είχε εξαπλωθεί, εκείνη πρέπει να χρησιμεύσει ως τσιμέντο μεταξύ πόλης και επαρχίας πρέπει να λειτουργήσει ώστε να αναπτυχθεί στην επαρχία μία σειρά εργασιών προπαγάνδας, που θα καστρέψει τις δυσπιστίες και τις μνησικακίες, γιατί αξιοποιώντας την βαθειά γνώση της αγροτικής ψυχολογίας και την εμπιστοσύνη που χαίρει ξεκινάει έτσι η αναγκαία δραστηριότητα για να προσδιορισθεί η ανάπτυξη και η αυτοεξέλιξη των νέων θεσμών που ενσωματώνονται μέσα στο κομμουνιστικό κίνημα στις πλατιές δυνάμεις των εργαζομένων στις αγροτικές εκτάσεις).

⁶ O C. Cipolla, με το βιβλίο του *La partecipazione politica*, Roma, 1978 και ο G. Sorgi με το βιβλίο του *Per uno studio della partecipazione politica*, Lecce, 1981 έχουν αναφερθεί εκτενέστερα για τις κοινωνικές ομάδες και τους υπαρξιακούς όρους στη διαδικασία της οργάνωσης

⁷ Τα κείμενα του Lefebvre και Colletti στο περιοδικό *Il contemporaneo*, 2, 24, 33, 34, I, 1954 και εκείνο του Luporini στο περιοδικό "Rinascita", XII, 195

ανανέωση του μαρξισμού και μία τέτοια φιλοσοφία, η οποία έχει εκτιμηθεί από καιρό στην Ιταλία, είναι ο υπαρξισμός. Εξάλλου κομμουνισμός και υπαρξισμός στη Ιταλία, σύμφωνα με το φιλόσοφο C. Preve, από το 1945 βρίσκονται σ'ένα διάλογο που σταματάει και ξεκινάει εκ νέου.⁸

Για πολλούς το κομμουνιστικό κόμμα της Ιταλίας βρέθηκε σε κρίσιμη τομή και αυτό γιατί έθιγε την ουσία του τύπου κόμματος που χαρακτήριζε την κομμουνιστική παράδοση και μάλιστα στο κομβικό σημείο των σχέσεων θεωρίας και πολιτικής. Η νέα πορεία του Ιταλικού κομμουνιστικού κόμματος, θα υποστηρίξουν οι τιμητές αυτής της προσπάθειας, δεν είναι τίποτε άλλο από ένα συγκεχυμένο και αντιφατικό μίγμα θέσεων και ιδεών. Αυτός ο «νεωτερισμός» του ιταλικού κομμουνιστικού κόμματος, που είναι της περιόδου της ηγεσίας του Berlinguer, χαρακτηρίζεται ως «λαϊκοποίηση του κόμματος».⁹

Μπροστά σ'αυτές τις κριτικές που συγκεντρώνει αυτή η προσπάθεια του Ιταλικού κομμουνιστικού κόμματος, ένας ολόκληρος ιδεολογικός και διανοητικός μηχανισμός παρεμβαίνει για να καταδείξει ότι το άλμα που πραγματοποιήθηκε δεν είναι παρά νέα ανάπτυξη μιας θέσης που κάποτε είχε ίσως δειλά διατυπωθεί και στο παρελθόν από τον Labriola έως τον Gramsci.

Τότε ακριβώς θεμελιώνεται και η άποψη της «ανανέωσης μέσα στη συνέχεια». «Ανανέωση» είναι ο όρος που υποδηλώνει μία διαρκή διαδικασία εκσυγχρονισμού σε αντιστοιχία με τα νέα δεδομένα μιας διαρκώς μεταβαλλόμενης πραγματικότητας και η «συνέχεια» παραπέμπει κυρίως στην ιστορική μορφή του κόμματος αλλά και στις παρούσες και συγκεκριμένες διαστάσεις του.

---

⁸ PREVE, C.

Il convitato di pietra. Roma, Vangelista Editori σ. 14

Το Ιταλικό κομμουνιστικό κόμμα θέλει να βγει από το δογματισμό, το ρηχό προβληματισμό, την κωδικοποίηση και προσεγγίζει φιλοσοφικές και κοινωνικές θεωρίες που αναλύουν μορφές κοινωνικής οργάνωσης και εξετάζουν τις πολυεπίπεδες και πολυδιάστατες δυνατότητες του ανθρώπου. Ο θετικός υπαρξισμός του Abbagnano είναι η φιλοσοφία που διερευνά τις ουσιαστικές πλευρές της κοινωνικής ζωής και ως εκ τούτου θα υπάρξει ενδιαφέρον από τους Ιταλούς μαρξιστές που επιθυμούσαν τον εκσυγχρονισμό και την ανανέωση της πορείας του Ιταλικού κομμουνιστικού κόμματος.

Ο Abbagnano στα κοινωνιολογικά του κείμενα αναζητά τους δρόμους για να «επανιδιοποιηθεί» το νόημα της ύπαρξης. Ο προβληματισμός του σ' αυτό το θέμα θεμελιώνεται στην άποψη ότι δεν μπορεί να υπάρξει αυτοπραγμάτωση εκεί όπου η υπαρξιακή ιδιαιτερότητα ενός προσώπου ή μιας κοινότητας διαστρεβλώνεται ή ματαιώνεται από το ακαθόριστο σύνολο της καπιταλιστικής αξιοποίησης.¹⁰

Με κριτήριο κοινωνιολογικής προοπτικής τη συλλογικότητα, ο Abbagnano θα υπερασπιστεί την αυθεντική έκφραση της συλλογικότητας, η οποία μπορεί να γίνει ρυθμιστής των πολιτικών και κοινωνικών προσδιορισμών. Η σταθερή άποψη του Abbagnano στα φιλοσοφικά και κοινωνιολογικά του κείμενα είναι ότι τα περιεχόμενα της κοινωνικής ζωής θεωρούμενα καθεαυτά δεν είναι άλλο από υπαρξιακοί προσδιορισμοί, δηλαδή ιδιαίτεροι τρόποι του Είναι του ανθρώπου (*l'essere dell'uomo*) που συγκροτούν μία συλλογικότητα.

---

⁹ TRENTIN, B, Εφημερίδα *Unità*, 3/11/1985, σ. 18

¹⁰ ABBAGNANO, N, *L'Uomo proteggo 2000*, σ. 210 «L'Uomo ha dignita solo quanto puo schelgiere il suoi modo d'essere: solo in quanto puo essere soggetto d'iniziativa e non semplice strumento, fine e non semplice mezzo (Ο άνθρωπος έχει την αξιοπρέπεια μόνο όταν μπορεί να εκλέγει το δικό του είναι: μόνο όταν μπορεί να είναι υποκείμενο πρωτοβουλίας και όχι απλό εργαλείο, σκοπός και όχι απλό μέσο).

Οι απόψεις αυτές ήταν πολύ φυσικό να γίνουν αντικείμενο μελέτης από τους Ιταλούς μαρξιστές και να βοηθήσουν στην καινούργια φυσιογνωμία που διαμόρφωνε το Ιταλικό κομμουνιστικό κόμμα. Ο καθηγητής φιλοσοφίας A. Quarta¹¹ γράφει για τη συμβολή του Abbagnano στην εκσυγχρονιστική πορεία του ιταλικού κομμουνιστικού κόμματος: «Ο Abbagnano συνέβαλε σ' αυτή την κατεύθυνση χωρίς ο ίδιος να είναι στρατευμένος διανοούμενος του κόμματος. Οι πολιτικές του απόψεις για τη διαφορά μεταξύ πολίτη - ανθρώπου, οι απόψεις του για το θεσμοθετημένο εξορθολογισμό της οικονομίας και της κοινωνίας που περιθωριοποιεί τη δημιουργική προσωπική θέληση για αλλαγή, η καθημερινή τριβή συμφερόντων και τα παράλληλα κέντρα εξουσίας, θα συμβάλλουν στην ανανεωτική αξία του στοχασμού που διαμορφώνεται μετά το 1968 στο ιταλικό κομμουνιστικό κόμμα».

Μετά το 1968 που οι εκλογές θα δώσουν ένα ποσοστό υψηλό στο Ιταλικό κομμουνιστικό κόμμα 34%, οι Ιταλοί μαρξιστές διανοούμενοι θα προβούν σε ερμηνείες ουσιαστικού περιεχομένου για την πολιτική. Θα θέσουν προκλήσεις που υπαγορεύονται από αντικειμενικά δεδομένα. Ο Pietro Ingrao και ο Enrico Berlinguer θα προτάξουν την «κοινωνικοποίηση της πολιτικής».¹² Εδώ η λέξη «πολιτική» χρησιμοποιείται με την πιο ισχυρή της έννοια, δηλαδή του ξεπεράσματος μιας στενής συντεχνιακής αντίληψης της κοινωνικής διαδικασίας. Ο σοσιαλισμός σύμφωνα με

---

¹¹ QUARTA, A., La filosofia di N. Abbagnano, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Storia della filosofia Moderna e Contemporanea, Università degli studi di Lecce, Φεβρουάριος 1989

¹² Ο P. Ingrao στο βιβλίο του Μόξες και εξουσία, Αθήνα, Θεμέλιο 1979, μετφ. Ανταίου - Χρυσοστομίδη - Σοφία Τσιμιχά, αναφέρεται εκτενέστερα στην «κοινωνικοποίηση της Πολιτικής» η οποία έχει έναν «πλουραλιστικό» χαρακτήρα δεν περιορίζεται στα πλαίσια της φιλελεύθερης πολιτικής σκέψης ούτε στη μεταβατική φάση της ιστορικής διάρκειας προς την κομμουνιστική κοινωνία αλλά στη σχέση δημοκρατίας και σοσιαλισμού, εργατικής τάξης και αντιπροσωπευτικών θεσμών, κάτω απ' το φως των σύγχρονων μετασχηματισμών, των δημοκρατικών αγώνων των λαϊκών μαζών και την προοπτική ενός σοσιαλισμού με προτεραιότητα στον άνθρωπο. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και ο πολιτικός στοχασμός των Ιταλών φιλοσόφων Μ. Κατσιάρι, Π. Φλόρες ντ' Αρκαίς, Τζ. Μαραμάο, Μ. Σαλβατ. Φ. Σταμε, Σ. Βέκκα στο βιβλίο Η έννοια της αριστεράς, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 1985

αυτή τη θέση, δεν μπορεί να είναι ένας μηχανισμός κρατικοποιήσεων που αναπαράγει μία κρατική μηχανή πάνω στις μάζες, αλλά αποκτάει το νόημά του μόνο ως επιστροφή στην πραγματοποίηση συγκεκριμένων υπαρκτών σχέσεων και της κοινωνικής αναφορικότητας της ύπαρξης. Περνώντας μέσα από αυτή τη διαδικασία, τότε μόνο μπορούμε να διασφαλίσουμε την ανάπτυξη και τη δημοκρατική διεύθυνση των παραγωγικών δυνάμεων. Η «κοινωνικοποίηση της πολιτικής» για να μην είναι όμως μία αφηρημένη διαδικασία σύμφωνα με τον Pietro Ingrao, θα πρέπει παράλληλα να ενσαρκώνεται σε μία στρατηγική μεταρρύθμισης του κράτους, στα πλαίσια της σύλληψης, της οργανωμένης δημοκρατίας των μαζών, που θα συνδυάζει οργανικά μορφές αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και δημοκρατίας βάσης με απόλυτο σεβασμό στον κοινωνικό χαρακτήρα της ανθρώπινης ύπαρξης.

Ο καθηγητής κοινωνιολογίας Paolo Ammassari¹³ αναρωτιέται πόσοι συνέβαλαν στην δημιουργία της θεωρίας που πήρε την ονομασία «κοινωνικοποίηση της πολιτικής» και αν μεταξύ όλων όσων συνέβαλαν αν ο N. Abbagnano δεν ήταν ίσως ένας από τους σημαντικότερους, γράφει σχετικά: «Ο Abbagnano δεν ήταν μόνο ένας φιλόσοφος του υπαρξισμού, στήριξε τη θεωρητική του δραστηριότητα στα φαινόμενα που συνδέονται άμεσα με τη ζωή και τη λειτουργία της κοινωνίας, δεν ασχολήθηκε μόνο με τη θεωρητικοποίηση των βασικών κοινωνικών λειτουργιών αλλά και με την πιο συγκεκριμένη ανάλυση των πολιτικών θέσεων και της πολιτικής πράξης» και συνεχίζει «Η Ιταλική μαρξιστική σχολή των Della Volpe, Colleti, η θεωρία του Ingrao

---

¹³ AMMASSARI, R. La sociologia e la politica nell pensiero di N. Abbagnano, περ. Filosofia e Vita, 1978 σ. 369

για την «κοινωνικοποίηση του κράτους» (*socita civile*) οφείλουν πάρα πολλά στον Abbagnano».

Είναι γεγονός ότι ο Abbagnano θεωρήθηκε ένας από τους πιο γνήσιους αντιπροσώπους της Ιταλικής πρωτοπορίας. Μέσα από το έργο του ξεπήδησε μία νέα γενιά στοχαστών (N. Bobbio, M. Cacciari, C. Vattimo) που θεμελίωσαν την κριτική κάθε δόγματος κάθε παραδομένης και καθιερωμένης από πνευματική αδράνεια αξίας. Οι τυχόν αντιρρήσεις ή διαφωνίες που προκάλεσε η πλούσια σκέψη του, που βρισκόταν σε συνεχή πορεία, υποχωρούσαν μπροστά στο γεγονός ότι ο στοχασμός του είτε γινόταν αποδεκτός είτε όχι αποτελούσε πάντα κίνητρο για πνευματική δημιουργία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ - Ο ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΩΝ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ '50-'60. Η ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΝΑ ΣΥΝΤΑΧΘΕΙ ΜΙΑ ΥΠΑΡΞΙΑΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Από το "συλλογικό διανοούμενο" του Gramsci στο διανοούμενο της "εκκοσμηκευμένης λαϊκής συνείδησης"

Η ταυτότητα του διανοούμενου που αναζητήθηκε στην Ιταλία στη δεκαετία του '50 ήταν εκείνη του «οργανικού διανοούμενου» (έννοια που επίσης προέρχεται από την ιδεαλιστική παράδοση του De Sanctis και του Croce), δηλαδή του ριζοσπάστη κριτικού διανοούμενου που κοινωνικοποιεί μία κουλτούρα με οικουμενικές αξιώσεις. Ο «κομματικός διανοούμενος» ή «οργανικός διανοούμενος» σύμφωνα με τον Gramsci πρέπει να τίθεται στη λειτουργία ανάπτυξης και διεύρυνσης της προοδευτικής συνείδησης της χώρας. Η ιταλική διανόηση, πίστευε ο Gramsci, έπρεπε να βγει από τον παραδοσιακό αριστοκρατισμό που χαρακτηρίζεται περισσότερο από τις αξίες της κοσμοπολίτικης και υπερεθνικής πολιτιστικής συνέχειας, παρά από την εθνική και λαϊκή πραγματικότητα. Ο νέο-διανοούμενος που υπερασπίζεται ο Gramsci πρέπει να γνωρίζει πως να υψώνει μία νέα κουλτούρα, όπου η ντόπια πολιτισμική συνιστώσα (το έθνος) συγχωνεύεται με τις ανάγκες για γνώση και ωρίμανση των υποδεέστερων στρωμάτων (ο λαός).¹ Η εργατική τάξη σύμφωνα με τον Gramsci πρέπει να δημιουργήσει τους δικούς της διανοούμενους και το πεδίο αυτής της

---

¹ Στα τετράδια της φυλακής (Quaderni del carcere) ο Gramsci κάνει ιδιαίτερη αναφορά στους διανοούμενους, στο κεφάλαιο με τίτλο «Οι διανοούμενοι και η οργάνωση της κουλτούρας, της λογοτεχνίας και της εθνικής ζωής» (Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura, Letteratura e vita nazionale)

δημιουργίας είναι το κόμμα. Μέσα όμως σ' αυτό το πλαίσιο οι διανοούμενοι περιορίστηκαν στην ελεύθερη έκφρασή τους, έτειναν δηλαδή να μην εκφράζουν ανοιχτά μία θέση που να διαμορφώνεται ιδεολογικά από τα πιστεύω τους, προτιμώντας να ενώνονται στη βάση μιας «κομματικής» επιλογής.

Η ρήξη με αυτό το μοντέλο διανοούμενου έρχεται από το 1945. Ο συγγραφέας Elio Vittorini ιδρύει το περιοδικό «Πολυτεχνείο», του οποίου οι συνεργάτες σχεδόν στο σύνολό τους είναι ενταγμένοι στο ιταλικό κομμουνιστικό κόμμα, οι οποίοι όμως αρνούνται την στρατευμένη σκέψη και υπερασπίζονται μία αυτόνομη και αυθεντική θεωρητικο-πολιτιστική σκέψη.

Συγχρόνως ο Vittorini θα θεωρητικοποιήσει με τρόπο ρητό τη διάκριση ανάμεσα σε πολιτική και πολιτισμό και την υπεροχή, κατά κάποιο τρόπο, του δεύτερου έναντι της πρώτης, στο ευρύ ιστορικό επίπεδο. Θα γράψει χαρακτηριστικά: «η πολιτική δρα, σε γενικές γραμμές, στο επίπεδο της επικαιρότητας. Η κουλτούρα, αντίθετα, δεν μπορεί παρά να εξελίσσεται έξω από κάθε τακτικό και στρατηγικό νόμο, άμεσα στο επίπεδο της ιστορίας. Αναζητά την αλήθεια και την πολιτική κι αν ήθελε να κατευθύνει την πολιτική, δεν θα έκανε τίποτε άλλο παρά να την κλείσει στο μέρος της αλήθειας που έχει ήδη βρει» («IL POLITEGNICO» 1946 τ. 31-32)².

Στο τέλος του 1946 αναπτύχθηκε, σε σχέση με αυτές τις θεματικές, μία ιδιαίτερα οξυμένη αντιπαλότητα ανάμεσα στο Vittorini από την μία πλευρά και του Palmiro Togliatti και το Mario Alicata - ηγέτες του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος - από την άλλη. Έρχονταν λοιπόν πρόσωπο με πρόσωπο, όχι μόνο δύο διαφορετικές αντιλήψεις για τον εθνικό πολιτισμό, αλλά γενικότερα δύο διαφορετικές αντιλήψεις

---

² ZANCAN, M., Il progetto "politecnico" Radova, 1984, σ. 67

για την κουλτούρα, το στρατευμένο διανοούμενο, τις σχέσεις κουλτούρας και μάζας.³

Αυτή η αντίθεση απομόνωσε σε μεγάλο βαθμό το περιοδικό, συμβάλλοντας στο να επισπεύσει την κρίση του. Όταν κλείνει το πείραμα του «Πολυτεχνείου» και φυσικά ήδη κατά τη διάρκεια της ταλαιπωρημένης εξέλιξής του, αποκτούν μεγαλύτερη ισχύ οι πρωτοβουλίες και οι προβληματισμοί που αναφέρονται και πάλι στις διαφορετικές αντιλήψεις για την κουλτούρα, και το στρατευμένο διανοούμενο. Μία άλλη ισχυρή φωνή ήταν ο συγγραφέας Ingrazio Silone, ο οποίος, για χρόνια μέλος του ιταλικού κομμουνιστικού κόμματος, στο βιβλίο του «Vino e pane» (κρασί και ψωμί) θα γράψει σχετικά με τη τάση των κομμουνιστικών κομμάτων να επιβληθούν στη σκέψη των διανοουμένων «.... μια ολοκληρωτική ορθοδοξία θα αφαιρέσει κάθε αίρεση και θα τυραννήσει την ατομική σκέψη».⁴

Από τα μέσα της δεκαετίας του '50 και ύστερα, όταν ο αντιστασιακός «ιδεολογισμός» είχε αρχίσει να εξαντλείται, το πρόγραμμα του ιταλικού κομμουνιστικού κόμματος για πολιτικο-πολιτιστική ηγεμονία πάνω στους Ιταλούς διανοούμενους παύει σιγά-σιγά να γίνεται με σοβαρότητα πράξη από τους ίδιους τους πρωτεργάτες του. Από το 1950 έως και το 1968 οι διανοούμενοι της περιόδου αυτής διακρίνονται από έναν ιδεολογικό και πολιτιστικό κατακερματισμό και μία

---

³ ZANCAN, M., Στο ίδιο σσ. 96, 97

⁴ Ο I. Silone μέσα από τα έργα του θα ασκήσει έντονη κριτική στο δογματισμό των Κομμουνιστικών Κομμάτων. Γράφει στο βιβλίο του «Uscita di sicurezza» (έξοδος κινδύνου) σ. 83 «Εκείνο που μ'εντυπώσιασε στους ρώσους κομμουνιστές και σε εξέχουσες προσωπικότητες σαν τον Λένιν και τον Τρόσκι, ήταν η απόλυτη ανικανότητα στο να συζητούν με ειλικρίνεια τις αντίθετες γνώμες στις δικές τους». Ο Silone συνειδητοποίησε ότι το κομμουνιστικό κόμμα από κόμμα καταδιωκόμενων συμπεριφέρεται πολλές φορές ως κόμμα καταδιωκτών. Στο βιβλίο του «Vino e pane» σ. 55 γράφει: «Η ελευθερία δεν είναι κάτι που χαρίζεται. Μπορεί κανείς να ζει σε χώρα με δικτατορία και όμως να είναι ελεύθερος, με την απλή προϋπόθεση να αγωνίζεται ενάντια στη δικτατορία. Ο άνθρωπος που σκέφτεται με το κεφάλι του και κρατάει την καρδιά του ακέραιη είναι ελεύθερος».

επιδεινωμένη διασπορά από τα αρχικά κέντρα συνάθροισης.⁵ Σ' αυτή την περίοδο η Ιταλία κινείται στη βάση των γιγαντιαίων κοινωνικών, οικονομικών και παραγωγικών μεταμορφώσεων. Η συγκρότηση μιας πραγματικής κοινωνίας των μαζών συνιστά την αιτία της πιο καθαρής διάκρισης που υπήρξε ποτέ ανάμεσα σε ιδεολογία και πράξη, πνευματική παραγωγή (με την κλασική έννοια) και πολιτική κοινωνία στη γενική θεώρησή της. Στις συνθήκες αυτές διαμορφώνονται ομάδες διανοούμενων: οι μαρξιστές, οι καθολικοί διανοούμενοι (δηλαδή οι διανοούμενοι της Καθολικής εκκλησίας), καθώς επίσης και οι διανοούμενοι οι οποίοι προσπαθούν να ξεφύγουν από τα παλιά κέντρα πολιτιστικής εξουσίας. Οι τελευταίοι διαμορφώνουν έναν νέο τύπο διανοούμενου, είναι οι διανοούμενοι της «εκκοσμικευμένης - λαϊκής συνείδησης» και αποκαλούνται έτσι γιατί κατήγγειλαν και πολέμησαν τη θεσμο-ιστορική όψη της καθολικής εκκλησίας αλλά και κάθε είδους συμβιβασμό κλήρου και εξουσίας. Παράλληλα με πειστική επιχειρηματολογία επεσήμαναν τους κινδύνους της κοινωνικοπολιτικής «προσαρμογής» που συντελείται στις σύγχρονες πολύπλοκες κοινωνίες όπου το αντιπροσωπευτικό πολιτικό σύστημα αρνείται τον ουσιαστικό έλεγχο, την ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας. Ο κυριότερος εκφραστής αυτής της ομάδας διανοούμενων ήταν ο N. Abbagnano, ο οποίος μαζί με τον N. Bobbio και τον Augusto Del Noce διαμόρφωσαν το νέο τύπο διανοούμενου που δεν υποτασσόταν σε εξουσίες, δεν προσδοκούσε αξιώματα, αλλά κοινωνικοποιούσε μία κουλτούρα με οικουμενικές αξιώσεις.⁶

⁵ ASOR ROSA, A. *Lo stato democratico e i partiti politici*, Roma LIE, σ. 549

⁶ O Compolietti Giuseppe με το βιβλίο του *Voci dal mondo laico: interviste sul laicismo a N. Abbagnano*. Roma. Dedalo 1992 εξετάζει τους διανοούμενους που όπως λέει τους χαρακτηρίζει ο «σχετικισμός» και είναι οι διανοούμενοι της εκκοσμίκευσης λαϊκής (*secolarizzazione - laicizzazione*) σκέψης με πρώτο τη τάξει το Abbagnano και μετά τους S. Aquaviva, F. Alberoni, C. Baget Bozzo, N. Bobbio.

Ο Compolietti Giuseppe⁷ θα γράψει για τους διανοούμενους της «εκκοσμικευμένης - λαϊκής συνείδησης»: «Σε μία εποχή στην Ιταλία όπου ο πνευματικός κόσμος βρισκόταν σε απολμία και παράλυση οι «εκκοσμικευμένοι - λαϊκοί διανοούμενοι» με πρωτοπόρο τον N. Abbagnano αποτόλμησαν την πραγμάτωση του πνευματικού και ηθικού χρέους».

Σύμφωνα με τον Abbagnano ο διανοούμενος έχει ένα πρωταρχικό χρέος να διαφωτίζει την κοινή γνώμη χωρίς εξαρτήσεις και δεσμεύσεις και πάντοτε ύστερα από μελέτη, έρευνα και εμβάθυνση. Υποστηρίζοντας παράλληλα ότι το ήθος, η κοινωνική ευαισθησία και η φιλολαϊκή αντίληψη είναι οι αρετές του διανοούμενου.

Ο R. Buttiglione⁸ θα επισημάνει ότι «ο διανοούμενος που προτείνει ο Abbagnano δεν είναι στρατευμένος, ο ρόλος του δεν αναγνωρίζεται μέσα από τις γραμμές των κομμάτων, αλλά με αφετηρία το κριτικό του πνεύμα, την άρνηση του να υπηρετήσει σκοπιμότητες, εξουσίες, συμβατικότητα δεσμεύεται: για υποθέσεις που αφορούν το δημόσιο καλό, ενώ παράλληλα γίνεται εμπνευστής οραμάτων».

Το αγαθό του διανοούμενου, σύμφωνα με τον Abbagnano, είναι να διατηρεί την ελευθερία του, να μην προσκολλάται σε εκδουλεύσεις αλλά και να μη βυθίζεται στη σιωπή. Θα πρέπει να αναλαμβάνει δημόσια δράση χωρίς να είναι καθοδηγούμενος και στρατευμένος, και ταυτόχρονα, αποστασιοποιημένος από το χορό του πολιτικού μίσους και των παραταξιακών συγκρούσεων. Όταν διεκδικεί την αυτονομία του τότε μόνο θα καταστεί εκφραστής οικουμενικών αξιών, ειδάλλως καλλιεργεί το

---

⁷ Στο ίδιο σσ. 8, 9

⁸ BUTTIGLIONE, R., Laicità e fede, L'osservatore Romano, σσ. 20,25

δογματισμό που οδηγεί στη συντήρηση, στη δυσπιστία, στη συρρίκνωση της πνευματικής δραστηριότητας.

Μέσα από αυτές τις επιδράσεις της σκέψης του Abbagnano ξεκίνησαν πολλές νέες πρωτοπορίες η σπουδαιότερη ήταν εκείνη που αποκαλείται (Gruppo 63) «Ομάδα 63) με τους Elio Pagliarani, Edoardo Sanguineti, Umberto Eco⁹ και έδωσε το σημείο εκκίνησης για έναν αυτόνομο στοχασμό στην Ιταλία. Ο G. Gompolietti σημειώνει ότι «από τον S. Acquavina έως τους G. Vattimo και Massimo Cacciari το πρότυπο διανοούμενου του Abbagnano υπήρξε η πυξίδα για τη διαμόρφωση του στοχασμού τους».¹⁰

Ο θεωρητικός ορίζοντας της Σχολής του Τορίνο

Το Τορίνο ήταν η πόλη που είχε μία πολιτική παράδοση, η πόλη των δύο μεγάλων προσωπικοτήτων του Antonio Gramsci (1891-1937) και του Piero Gobetti (1901-1926). Το Τορίνο μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο φιλοξενούσε τις πιο «προχωρημένες» και «ανανεωτικές» καπιταλιστικές ομάδες αλλά και τις πιο συνειδητοποιημένες και πλούσιες σε πρωτοβουλίες ομάδες εργατών. Ήταν η πόλη των πολιτικών ζυμώσεων, η πόλη που είχε ένα κοινωνικό φόντο γρήγορων αλλαγών. Από το 1922 όταν ο Gobetti¹ διαμόρφωσε και επεξεργάστηκε τις βασικές θεωρητικές

⁹ ASOR ROSA, A., Storia della letteratura italiana, σ. 662

¹⁰ Την άποψη αυτή του Gompolietti την δέχεται και ο Preve στο βιβλίο του “La passione durevole” (το ασίγαστο πάθος), Roma Vangelista 1989, σ. 66

¹ Piero Gobetti (Τορίνο 1901 – Παρίσι 1926). Από το 1918 ως το 1920 διηύθυνε το περιοδικό «Energie nuove» συνεργάστηκε με το «Ordine nuovo» του Gramsci και στα 1922, ίδρυσε το «Rivoluzione Liberale», το οποίο όμως έκλεισε το 1924 λόγω της αντίθεσης του στον φασισμό. Τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου ίδρυσε το λογοτεχνικό περιοδικό «Baretti», ενώ το 1925 υποχρεώθηκε να καταφύγει στη Γαλλία. Από τα έργα του τα σημαντικότερα είναι: Από τον μπολσεβικισμό στον φασισμό (1923). Η φιλελεύθερη επανάσταση. Δοκίμιο πάνω στον πολιτικό αγώνα στην Ιταλία (1924). Παλιγγενεσία χωρίς ήρωες (1926).

θέσεις για μία φιλελεύθερη επανάσταση (*La rivoluzione liberale*) δημιουργήθηκε μία πολιτική παράδοση που αξιοποιούσε τη δημιουργική πρωτοβουλία των πολιτικών κομμάτων και των μαζών έχοντας ως έμπνευση τις αξίες της φιλελεύθερης παράδοσης. Αυτές οι θέσεις έγιναν αντικείμενο συστηματικής θεωρητικής επεξεργασίας και διαμόρφωσαν τη «Σχολή του Τορίνο».² Πρόκειται ουσιαστικά για μία συζήτηση που διαρκεί αρκετά χρονιά και δεν έχει κλείσει διόλου, από τους διανοούμενους του Τορίνο για ζητήματα όπως τη δίκαιη κοινωνία, το ιδεολογικό θεμέλιο η νομιμοποίηση των θεσμικών κανόνων, καθώς και αναλύσεις για το θεμέλιο της εξουσίας (*autorità*).³ Ο Abbagnano μαζί με τον N. Bobbio κατά τις δεκαετίες του '60 και '70 θα αναπτύξουν έναν θεωρητικό λόγο επάνω στο πρόβλημα της δίκαιης κοινωνίας. Δίχως να καταφεύγουν στην «ακαδημαϊκή μικρολογία» επιχειρούν να ρίξουν φως στις θολές έννοιες όπως ελευθερία, ισότητα, οι οποίες ποτέ δεν μπορούν να απαλλαγούν από ποικίλες ερμηνείες.

Για τον Abbagnano το πρόβλημα της δίκαιης κοινωνίας αναμφίβολα μπορεί να αντιμετωπισθεί από πολλές πλευρές φιλοσοφικού, κοινωνιολογικού, οικονομικού χαρακτήρα και αυτό γιατί η υφή του σχετίζεται με την αναζήτηση της δίκαιης αναδιανομής.⁴ Το ζήτημα της δίκαιης κοινωνίας συνδέεται άρρηκτα με το ζήτημα της δημοκρατίας το οποίο σε κάθε εποχή εμπλουτίζεται με μία καινούργια προβληματική

---

² Η «Σχολή του Τορίνο» συνιστά μια ιδιαιτερότητα, γιατί αναφέρεται τόσο στα ιδεολογικά, οικονομικά και πολιτικά θεμέλια μιας κοινωνικής πραγματικότητας όσο και στο αναλυτικό πνεύμα της θεωρητικοποίησης των ερευνών και των συμπερασμάτων πολλών επιστημονικών κλάδων (κοινωνιολογία, φιλοσοφία, ψυχανάλυση, τέχνη, αισθητική κ.λπ.). Η θεωρητική δραστηριότητα της Σχολής του Τορίνο είναι μία δραστηριότητα αναλυτική – ριζοσπαστική, αν και βασικά θεωρητική. Οι σημαντικότεροι θεωρητικοί είναι: N. Abbagnano, N. Bobbio, L. Pareyson, G. Vattimo, V. Scarpelli, C.A. Viano, L. Firpo, V. Mathieu, S. Lombardini.

³ Η πολιτική και ιδεολογική διάσταση της Σχολής του Τορίνο είναι κυρίαρχη και ταυτόχρονα βασική ως συμπυκνωμένη έκφραση στο θεωρητικό επίπεδο της υπάρχουσας κοινωνικής συνθήκης ειδωμένη από μία αναλυτική οπτική.

⁴ ABBAGNANO, N., La saggezza della vita, Milano Rusconi, 1985, σ. 63

και αρθρώνει νέες κατηγορίες που οδηγούν σε νέες προοπτικές. Προϋποθέτει την ύπαρξη θεσμικών κανόνων αλλά και την κεντρική θέση της πολιτικής, τους κανόνες δηλαδή που θεμελιώνει η πολιτική εξουσία έτσι ώστε να οριστούν οι σχέσεις με σαφήνεια μεταξύ πολιτικής σφαίρας και κοινωνικής σφαίρας, πολιτιστικής και οικονομικής.⁵

Ο Abbagnano πιστεύει ότι σε μία σύνθετη κοινωνία το πρόβλημα της δίκαιης οργάνωσης μερικώς μπορεί να επιτευχθεί από το γεγονός κατά πόσο είμαστε σε θέση να κατανοούμε τη γλώσσα της συλλογικής ζωής, πράγματα που σημαίνει κατά πόσο μπορούμε να συμμετέχουμε στην προοπτική αναδιαμόρφωσης και αναδιατύπωσης της πολιτικής.

Για την ανάγκη να υπάρξει μία συλλογική ηθική που θα διέπει την πολιτική δέσμευση ούτως ώστε να μπορούν να δημιουργηθούν και οι συνθήκες εκείνες για μία δίκαιη ενδεχομένως κοινωνία ο Abbagnano φαίνεται να μην είναι πεπεισμένος. Πιστεύει ότι οποιαδήποτε επαναθεμελίωση της συλλογικής ηθικής δεν θα μπορέσει να συμβεί αν πρώτα ο πολίτης δεν μάθει να συμμετέχει στην προοπτική διαμόρφωσης της πολιτικής.⁶

Αυτό το ρεύμα σκέψης που ανοίχθηκε από τον Abbagnano μετασχηματίζοντας τις θεωρητικές θέσεις της φιλελεύθερης επανάστασης του Gobetti και ως ένα βαθμό ριζοσπαστικοποιώντας αυτές τις θέσεις θα διαμορφώσει τον θεωρητικό ορίζοντα των αξιών της δημοκρατικής κοινωνίας της Ιταλίας.

---

⁵ ABBAGNANO, N, L'uomo progetto 2000, Roma. Dino Editori 1980, Στο συγκεκριμένο έργο ο Abbagnano προσπάθησε να μετατρέψει την υπαρξιακή φιλοσοφία σε μία φιλοσοφία της κοινωνίας, διατηρώντας ταυτόχρονα την κριτική διάσταση ως πρωταρχή. Στις σελίδες 209, 203, 211 γίνονται εκτενείς αναφορές για τις σχέσεις μεταξύ πολιτικής, κοινωνικής, πολιτιστικής και οικονομικής σφαίρας.

⁶ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο, σ. 109, 213

Ο Abbagnano δεν στέκεται απλώς στην ανάγκη να συστοιχηθούν οι αξίες του πολιτικού φιλελευθερισμού και του σοσιαλισμού. Θα λέγαμε ότι δεν μένει απλώς σε μία επίκληση της αναγκαίας ή επιθυμητής σύνθεσης των δύο διαφορετικών πολιτισμικών και πολιτικών παραδόσεων. Αλλά εμβαθύνει το περιεχόμενο των αξιών που νομίζουν, τις δυνατές συνθέσεις που μπορούν να πραγματοποιηθούν γνωρίζοντας βέβαια τις ιστορικές και θεωρητικές δυσκολίες αυτής της σύνδεσης, αναλογίζεται όμως και τη διαδικασία της γοητευτικής συζήτησης που μπορεί να αναπτυχθεί καθώς επίσης και τις πιθανές εκδοχές που θα ακουστούν στα όρια ενός τέτοιου διαλόγου.⁷

Μετά λοιπόν σ' αυτό το ιδεολογικό τοπίο που πρώτοι το διαμορφώνουν οι Abbagnano και Bobbio⁸ και που έχει ως βάση τη συγκρότηση μιας κοινωνίας περισσότερο εξισωτικής και ισορροπημένης καθορίζεται αποφασιστικά η φυσιογνωμία μιας εποχής: οι αναζητήσεις που ήταν βαθιά συνδεδεμένες με εκείνες τις απορίες, τα αιτήματα και τις συνδέσεις που έθεταν οι δύο στοχαστές.

Παράλληλα κλονίζονται οι παλιές βεβαιότητες και οι παραδοχές στις οποίες στηρίζονταν τότε θεωρητικός και πολιτικός λόγος. Ο Abbagnano (όπως και ο Bobbio) με το θεωρητικό του έργο εξέφρασε μία κουλτούρα που συνδέεται οργανικά τόσο με την ιταλική φιλελεύθερη παράδοση, όσο και με την μαρξιστική προβληματική. Αυτή η κουλτούρα επιθυμεί διαρκώς την ανανέωση, τρέφεται από τα νέα στοιχεία της εμπειρίας και της θεωρίας και διαλέγεται με άλλες παραδόσεις σκέψης ώστε να εμπλουτίζεται από αυτές. Ο Abbagnano άνοιξε μία προβληματική και έναν ριζικό

---

⁷ BOBBIO, N., Discorso su Nicola Abbagnano, Torino, Taylor, 1967.

Ο Bobbio τονίζει ότι ο Abbagnano θέλησε μέσα από την υπαρξιακή φιλοσοφία να οικοδομήσει μία κοινωνική θεωρία με κριτικό τρόπο, γιατί διέκρινε ότι η παραδοσιακή κοινωνιολογία ήταν δέσμια των μύθων της και δεν μπόρεσε να αυτονομηθεί από αυτό που ονομάζεται «ψευδής συνείδηση» δηλαδή από μία φωτογραφική και «ρεαλίζουσα» θεωρητικοποίηση.

⁸ BOBBIO, N., Στο ίδιο σσ. 26, 53, 57, 60

μετασχηματισμό στον πολιτικό στοχασμό δίνοντας νέα προοπτική στην αποκαλούμενη «Σχολή του Τορίνο».

Σήμερα η «Σχολή του Τορίνο» προβαίνει σε αξιόλογες εκτιμήσεις για αυτό που ήταν και χάθηκε ή για ότι μετασχηματίστηκε στη «φαινομενικότητα» ή στην «ουσία» της πολιτικής.⁹ Έχει όμως πολλά αντλήσει από την έμπνευση και το όραμα του Abbagnano.

Ένα μεγάλο μέρος από τις αναλύσεις του Bobbio, εκεί όπου ιχνηλατεί τις μεγάλες παραδόσεις που γέννησαν τους φιλελευθερισμούς και τους σοσιαλισμούς, τη δεξιά και την αριστερά, τους ατομικισμούς και τους κοινωνισμούς μέχρι και τις αναλύσεις του για τη σημερινή μεγάλη κρίση των ιδεολογικών αναφορών και προτύπων αναδύουν κάτι από τον θεωρητικό στοχασμό του Abbagnano.¹⁰

Το ίδιο ίσως συμβαίνει και με έναν άλλο σύγχρονο θεωρητικό της Σχολής του Τορίνο τον U. Scarpelli¹¹ η σκέψη του στις αναλύσεις για την νομιμοποίηση των θεσμικών κανόνων φέρνει την επιρροή του Abbagnano. Ο Abbagnano χωρίς να απαιτεί την αξίωση της πρωτοπορίας θέλησε να απελευθερώσει τη σκέψη από τον «ακαδημαϊκό κομφορμισμό» και να την εντάξει στην τροχιά της αμφισημίας που περικλείει όχι μόνο τη σκέψη αλλά και την ίδια την εποχή της, φανερώνοντας τις

---

⁹ PREVE, C., Il Convitato di pietra, Ed. Snc 1991 σσ.117, 119.

Ο Preve τονίζει ότι ο Abbagnano είναι ο ιδρυτής της Σχολής του Τορίνο, ο εκλαϊκευτής της «φιλοσοφίας» όπως γράφει και εννοεί το γεγονός ότι δίδαξε στο Πανεπιστήμιο του Τορίνο, πόλη της ιταλικής αυτοκινητοβιομηχανίας παράλληλα υπήρξε αρθρογράφος της εφημερίδας «La Stampa» μία εφημερίδα η οποία έκφραζε τα συμφέροντα των ιδιοκτητών της αυτοβιομηχανίας όπου και τον διαδέχθηκαν στο Πανεπιστήμιο και στην αρθρογραφία οι «εκκοσμικευμένοι – λαϊκοί διάδοχοι – όπως τους αποκαλεί – οι Vattimo και Bobbio.

¹⁰ Οι επιρροές του Bobbio από τον Abbagnano είναι εμφανείς σε πολλά έργα του αρκεί κανείς να δει το βιβλίο του Bobbio Ισότητα και ελευθερία, Αθήνα, Πόλις, 1999 μετ. Μαρία Αρχιμανδρίτου

¹¹ Για την Σχολή του Τορίνο και την αναλυτική φιλοσοφία του U. Scarpelli τις επιρροές του και τις θεωρητικές αναλύσεις του το βιβλίο του E. Opocher Lezioni di Filosofia del Diritto σσ. 251... 254 περιγράφει με εξαιρετική ευκρίνεια

δυνατότητες που κάθε φορά οφείλουν να καθορίζονται σε σχέση με τους συνολικούς σκοπούς.

Θεωρητική έρευνα για τη σύνταξη μιας υπαρξιακής κοινωνιολογίας

Το 1951 ο Abbagnano θα επιχειρήσει ένα διάλογο με την κοινωνιολογία με την πρόθεση να γνωρίσει καλύτερα τα επιτακτικά αιτήματα του παρόντος. Ο Abbagnano πίστευε ότι οι νέοι στόχοι και οι νέες δυνατότητες που ανοίγονται για την αυτοδιαμόρφωση της κοινωνίας έθεταν στη φιλοσοφία πλήθος υποχρεώσεων, που απαιτούσαν ανοικτό διάλογο με τις άλλες επιστήμες με την προσδοκία να δημιουργηθούν καινούργιοι τρόποι σκέψης. Η σχολαστική διάκριση της περιοχής που ανήκει στην αρμοδιότητα της φιλοσοφίας από την περιοχή που ανήκει στην αρμοδιότητα των επιστημών της πρακτικής ζωής υποχωρούσε, σύμφωνα με τον Abbagnano, και αυτό γιατί η πορεία του πνεύματος έπαψε να χαρακτηρίζεται από τη μεθοδολογική βεβαιότητα ή τη συστηματική ενότητα των θεωρητικών κατασκευών, αλλά από την τόλμη με την οποία διατυπώνονται τα ερωτήματα, από την ενεργητικότητα με την οποία διερευνούνται και τον πλουραλισμό που εκφράζουν.

Ο Abbagnano πίστευε ότι αν η φιλοσοφία πρέπει να απελευθερωθεί από το σχολαστικισμό, τη μεταφυσική «υψιπέτεια» και τη ρητορική προπέτεια, άλλο τόσο και η κοινωνιολογία θα πρέπει να απελευθερωθεί από την τάση να αναλύει με κάθε λεπτομέρεια την ανθρώπινη πράξη και να συλλαμβάνει τον άνθρωπο και την Ιστορία τεχνικό-επιστημονικά.

Από το 1951 ο Abbagnano προσπάθησε να συντάξει μία θεωρητική έρευνα στα πλαίσια ενός προγράμματος υπαρξιακής κοινωνιολογίας βοηθούμενη από τις

ανθρωπιστικές επιστήμες. Η κοινωνική προοπτική του ανθρώπου έγινε κύριο θέμα ανάπτυξης για τον Abbagnano. Το κυρίως σημαντικό στην έρευνά του ήταν η κατεύθυνση κίνησης της κοινωνίας η οποία καθορίζεται από την κεντρική αξία που λειτουργεί ως κινητήρας για τη γενική κοινωνική διαδικασία.¹

Στο πλαίσιο αυτό εξετάζει τις σχέσεις ατομικότητας και κοινωνικότητας και το σύστημα της ηθικής (αξιακής) ρύθμισης. Ξεκινάει από εκτιμήσεις για την καθημερινότητα πιστεύοντας ότι η ύπαρξη πραγματώνεται μέσα στη σφαίρα της καθημερινής ζωής· εκεί οριοθετείται η σχέση ατομικότητας και κοινωνικότητας. Η καθημερινότητα για τον Abbagnano δεν είναι μόνο μία φευγαλέα κατάσταση, δεν είναι δηλαδή μόνο οι στιγμές της εργασίας, της τυχαίας οργάνωσης μέσα από ένα πλαίσιο περιστασιακών καταστάσεων και σαφέστατα δεν είναι μόνο η καταναγκαστική ρουτίνα, γιατί αν η καθημερινότητα οργανώνεται με αυτό τον τρόπο καθίσταται άρνηση της ύπαρξης. Στην καθημερινότητα το προσωπικό και ατομικό βίωμα διασταυρώνεται και ίσως εκεί κατασκευάζεται το σύστημα της ηθικής (αξιακής) ρύθμισης.

Όμως στην καθημερινότητα, θα πει ο Abbagnano, πολλές φορές διαχωρίζεται η ατομικότητα από την κοινωνικότητα και αντί η ατομικότητα να εκφράζει την ιδιαιτερότητα της προσωπικής συμβολής προς τη συλλογική ζωή κλείνεται μέσα στο μικρό εγωισμό του ειδικού συμφέροντος.² Δημιουργείται έτσι μία υπαρξιακή δυσφορία που είναι η τάση του ανθρώπου να ενδιαφέρεται μόνο για μία επαρκή υλική

---

¹ Στα βιβλία του "L'Uomo proteggo 2000", "Problemi di sociologia", "Per o contro L'Uomo" ο Abbagnano εκφράζει τη λειτουργία της κοινωνικής διαδικασίας και τις δημιουργικές εξελίξεις που μπορούν να διαμορφώσουν τα οράματα και τις ανθρώπινες προσδοκίες.

² Στο βιβλίο του "L'Uomo proteggo 2000" στο κείμενο του με τίτλο "L'Uscita dall'anonimato" (Εξόδος πό την ανωνυμία) σ. 211, 212 μιλάει για την ατομικότητα που αισθάνεται κενή «L'individuo che si sente vuoto»

έκφραση με συνέπεια να ουδετεροποιεί τις συγκινήσεις και τους προβληματισμούς του και να μετατρέπει τις επιθυμίες του σε τυχαία γεγονότα.

Ο Abbagnano μέσα απ' αυτή την κοινωνιολογική ανάλυση για την καθημερινότητα θέλει να τονίσει την υπαρξιακή σημασία που αποκτά η συλλογική δραστηριότητα, γιατί στη συλλογική δραστηριότητα, όπως ο ίδιος εξηγεί, υπάρχει η «δημιουργία», δηλαδή κατ' αυτόν η ανάδυση και επιβολή μιας νέας μορφής.³

Ο κοινωνιολογικός προβληματισμός του Abbagnano όπως παρατηρεί ο A. Quarta, «παραμένει μακριά από έναν υποστασιακό ατομικισμό, γιατί υποστηρίζει ότι ο καθένας μας είναι ένα «δυνάμει κοινωνικό Είναι» ένα πεδίο δυνατότητας που μπορεί να πραγματωθεί μέσα στην κοινωνική του διάσταση».⁴

Θα είναι ίσως χρήσιμο να εκτιμηθούν και οι αλλαγές που συντελούνται στην Ιταλία την περίοδο που ο Abbagnano γράφει τα κοινωνιολογικά του κείμενα και ενδεχομένως διαμορφώνουν τα κριτήριά του. Είναι η περίοδος (δεκαετία '50 - '60) όπου η Ιταλία εκβιομηχανιζόταν όλο και περισσότερο, ελαττώνοντας αντίστοιχα την αγροτική παραγωγή της, στα χνάρια του πειραματισμού που είχαν ολοκληρώσει οι μεγάλες αναπτυγμένες χώρες ολόκληρου του κόσμου. Αυτή η ανάπτυξη στην Ιταλία συντελέστηκε με κόστος, βγήκαν στην επιφάνεια ισχυροί παράγοντες υλικής αποσύνθεσης: οι διαφορές στην πρόοδο ανάμεσα στο Βορρά και το Νότο, η αύξηση των κοινωνικών ανισοτήτων, η σύγκρουση πόλης - υπαίθρου, που η βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας και η αυξανόμενη αστυφιλία οξύνουν σε δραματικό επίπεδο. Πέραν τούτου όμως αρχίζουν να πραγματοποιούνται μεγάλες πολιτιστικές αλλά και

---

³ Στο ίδιο σ. 109

⁴ QUARTA, A. Esistenza, scienza, società nella filosofia di N. Abbagnano. Napoli, CLAUX 1974 σ. 94

ανθρωπολογικές αλλαγές με τάση να τροποποιήσουν την ίδια τη σχέση ανάμεσα στο άτομο και τη συλλογικότητα: η αυτοκρατορία του καταναλωτισμού, ο ατομικισμός, ο προκλητικός ανταγωνισμός. Έρχεται στην Ιταλία το τέλος του «πολιτισμού της πυγολαμπίδας», όπως έγραφε ο P.P. Pasolini. Γίνεται μία κοινωνία όπου η συλλογικότητα είναι ένα τίποτα επειδή ο ατομικισμός είναι το παν.

Ο Abbagnano διακρίνει αυτές τις τάσεις που αναπτύσσονται στην Ιταλική κοινωνία, τη μαζοποίηση και τον ατομικισμό, δηλαδή ότι οι άνθρωποι επιδιώκουν να πραγματωθούν μόνοι τους, δίχως τη βοήθεια κανενός, αλλά όλοι τους αλληλολεηλατούνται αναίσχυντα (τρόποι ζωής, ομιλία, προτιμήσεις). Ερευνώντας έτσι το συλλογικό σε μία μαζική κοινωνία θα στραφεί προς τη «συστημική»⁵ θεωρία του Parsons⁶ όπου συλλογική δράση και ατομική μπορούν να είναι συμπληρωματικές και να διαθέτουν αλληλοσυσχετισμό. Εκείνο όμως που τον διαφοροποιεί είναι ότι στη «συστημική» θεωρία οι δυνατότητες του υποκειμένου παραμένουν ανέκφραστες και οι υποκειμενικότητες καθίστανται τελικοί αποδέκτες των συστημάτων. Ο Abbagnano υπερασπίζεται, όπως παρατηρεί ο P. Rossi «την κοινωνία - συλλογικότητα, ενώ ο Parsons αναφέρεται στην κοινωνία - δομή, γι' αυτό και θα βρεθεί στην απέναντι πλευρά από τις απόψεις του Parsons».⁷

⁵ ROSSI, P. La cultura filosofica Italiana Dal 1945 al 1980. Napoli, Guida, 1981. Για την σχέση του Abbagnano με τη «συστημική θεωρία του Parsons ο Rossi θα γράψει, σ. 112 «L'esigenza di formulare una teoria sociologica intesa come ibdividuazione del "campo" e dell'oggetto della sociologia, atraversa presumibilmente dal tramite del Parsons di The structure of Social Action" (η απαίτηση να διαμορφώσει μία κοινωνιολογική θεωρία εννοούμενη ως εξατομίκευση του «πεδίου» και του αντικειμένου της κοινωνιολογίας θα περάσει πιθανώς από τη διαδρομή του Parsons και του έργου του The structure of Social Action)

⁶ Parsons, Talcott (1902-1979) κοινωνιολόγος. Δίδαξε στην αρχή οικονομικές επιστήμες για να περάσει στη συνέχεια στην κοινωνιολογία. Η σκέψη του διαμορφώθηκε από τους A. Marshall, V. Pareto, E. Durkheim, M. Weber, S. Freud και B. Malinowski. Ο Parsons βλέπει την κοινωνία και την κουλτούρα ως ένα σύστημα δράσης που διαθέτει μία λειτουργική σημασία ανάλογα με τη συμβολή και τη διατήρηση ενός συστήματος που περιλαμβάνει όλα τα υποσυστήματα που σαν τέτοια είναι η κουλτούρα και η κοινωνία. Έργα του "Toward a general theory of action", "Family, socialization and interaction process", "Economy and society" κ.λπ.

⁷ ROSSI, P. Στο ίδιο σσ. 112-113

Είναι γεγονός ότι ο Abbagnano ενώ αρχικά δέχθηκε τις απόψεις του Parsons αργότερα θα καταστεί πολέμιος της θεωρίας του. Στη «συστημική» θεωρία τα υποκείμενα σύμφωνα με τον Abbagnano καλούνται να απεκδυθούν από τους προσδιορισμούς τους, δηλαδή από τις μορφές και τα περιεχόμενα του δικού τους συγκεκριμένου Είναι, για να ενδυθούν με τους προσδιορισμούς που επιβάλλουν οι τεχνικοί οργανωτικοί τρόποι των κοινωνικών συστημάτων. Υπό αυτές τις συνθήκες η καθημερινή ζωή των ανθρώπων δομείται στη βάση συμφερόντων, χωρίς βέβαια να θέτει σε κίνηση τις συλλογικές διαδικασίες οι οποίες μπορούν να προτάξουν τη δημιουργία, δηλαδή τη νέα μορφή ανάδυσης και επιβολής. Μία κοινωνία δομημένη, έτσι όπως τη θεωρεί ο Parsons προβαίνει σύμφωνα με τον Abbagnano⁸ σε αφαίρεση των προσδιορισμών της κοινωνικής ζωής, δημιουργεί συνθήκες στις οποίες οι άνθρωποι είναι περιορισμένοι και ζουν την καθημερινή ζωή τους παραβλέποντας τις αληθινές υπαρξιακές ιδιαιτερότητές τους. Η κοινωνία σύμφωνα με τη «συστημική» θεωρία είναι εκτεθειμένη στα εναλλασσόμενα συμβαίνουνται της κοινωνικής αντιπαράθεσης. Αντιθέτως η κοινωνία - συλλογικότητα (μοντέλο που προτείνει ο Abbagnano) λειτουργεί ως δίαυλος μέσω της οποίας αναπτύσσονται οι κοινωνικές σχέσεις και κυκλοφορούν και οργανώνονται οι ανάγκες. Στη συλλογικότητα οι κοινωνικές σχέσεις δεν είναι εργαλειακές δεν εκφράζουν " ένα γενικό φορμαλιστικό συμφέρον", αλλά θέτουν σε κίνηση διαδικασίες που παράγουν νέες προοπτικές πιο προηγμένες. Η ελευθερία, η υπευθυνότητα, ο κριτικός στοχασμός είναι κατακτήσεις και εκφραστικές δυνατότητες της συλλογικότητας, εκεί δηλαδή όπου το προσωπικό

---

⁸ ABBAGNANO. N, Problemi di sociologia Torino, Taylor 1967. σ. 72

βίωμα έχει τρόπο να εκφραστεί, να βγει έξω από το ατομικό περιβάλλον να διασταυρωθεί με άλλες υποκειμενικές εμπειρίες.

Στον Abbagnano υπάρχει μία διάκριση μεταξύ προσωπικού και ατομικού χώρου. Είναι χώροι που δε συμπίπτουν απαραίτητα.⁹ Θεωρεί ότι το προσωπικό έχει ανάγκη να εμπλουτίζεται συνεχώς μέσα από διυποκειμενικές εμπειρίες, έχει ανάγκη να ανοιχτεί σε συλλογικές προοπτικές στις οποίες και η ατομική σφαίρα θα αποκτήσει τις δυνατότητες διεύρυνσής της. Εκείνο όμως που συμβαίνει, σύμφωνα με τον Abbagnano, είναι ότι στις βιομηχανικές κοινωνίες η αύξηση της πολυπλοκότητας απωθεί συνεχώς προς τα πίσω το προσωπικό (στην ατομική σφαίρα) προς το ιδιωτικό, εκεί δηλαδή που κυριαρχεί η αφαίρεση. Η αφαίρεση δομείται για τον Abbagnano στις ευμετάβλητες μορφές του ατομικισμού, δηλαδή όταν το άτομο βρίσκεται σε κατάσταση να μην μπορεί να βιώσει μαζί με άλλους την προσωπική του δυνατότητα, αναδιπλώνεται έτσι στον ίδιο του τον εαυτό και τοποθετείται σε μία υποκειμενική θέση αποξένωσης σε σχέση με το σύνολο της κοινωνικής πραγματικότητας.

Για τον Abbagnano η ρύθμιση της κοινωνικής ζωής εξυπηρετεί την απροσδιοριστία της. Η κοινωνική ζωή μέσα στη ρύθμιση αποδεσμεύεται από το υπαρξιακό της περιεχόμενο και οδηγεί τα υποκείμενα στον αποκλεισμό και στους κανόνες της τυποποιημένης συλλογικής συμπεριφοράς.¹⁰ Το πλαίσιο το οποίο διαμορφώνεται είναι εκείνο της διάλυσης του δεσμού ανάμεσα στην κοινωνική ζωή και τη συγκεκριμένη ύπαρξη των ανθρώπων.

⁹ ABBAGNANO, N,

L'Uomo proteggo 2000, σ. 211 «La dignità umana consiste essenzialmente nel trovare le condizioni di coesistenza» (Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια συνίσταται υπαρξιακά στην αναζήτηση των όρων της συνύπαρξης)

Στο ίδιο σ. 95.96

QUARTA, A.

¹⁰ ABBAGNANO, N,

L'Uomo progetto 2000, σ. 214

Συχνά η ρύθμιση είναι το αντικειμενικό αποτέλεσμα της οργάνωσης της κοινωνίας. Είναι η διαδικασία μέσω της οποίας η καθημερινή ζωή των ανθρώπων υποτάσσεται σε ένα σύστημα κανόνων που την καθιστούν συμβατή με τις απαιτήσεις της οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης.¹¹ Με αυτήν την έννοια, η κοινωνική ζωή ρυθμίζεται, δηλαδή τυποποιείται όχι πάνω στις απαιτήσεις των υποκειμένων, αλλά ακριβώς στην άρνηση τέτοιων απαιτήσεων. Ολόκληρη η κοινωνία είναι δομημένη με τρόπο ώστε να ωθεί τους ανθρώπους να υιοθετούν τυποποιημένες, «κονφορμιστικές» συμπεριφορές αν δεν θέλουν να αποκοπούν από την κοινωνική ζωή. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, δηλαδή μέσω της ρύθμισης, η κοινωνική ζωή όπως υποστηρίζει ο Abbagnano καθίσταται απροσδιοριστη,¹² αποδεσμεύεται από την συγκεκριμένη οντότητα των ανθρώπων και φθάνει στη συσκότιση του υπαρξιακού στρώματος της κοινωνικής ζωής.

Έτσι συμβαίνει γενικά υποστηρίζει ο Abbagnano¹³, αν και μπορούν οι άνθρωποι να επιλέξουν και να δράσουν χωρίς να έχουν μία συγκεκριμένη αναφορά στα δεδομένα της κυρίαρχης συμπεριφοράς, ωστόσο αποφασίζουν να δράσουν έτσι για συγκεκριμένους λόγους. Αυτό συμβαίνει γιατί η επιλογή ανάμεσα σε διαφορετικές εναλλακτικές συμπεριφορές όπως τονίζει ο Abbagnano είναι επιβαρημένη με σημασίες αναφερόμενες στο πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Στην πράξη, καθένας που πρέπει να αποφασίσει πως θα συμπεριφερθεί σε δεδομένη κατάσταση, τίθεται - με τρόπο περισσότερο ή λιγότερο συνειδητό - το πρόβλημα τι θα σημαίνει η

¹¹ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 211 «Le nuove istituzioni imposte da una violenza distruttiva» (Οι καινούργιοι θεσμοί θέτουν τις βάσεις μίας καταστρεπτικής βίας)

¹² ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 104 «L'Uomo non è più onnipotente» (Ο άνθρωπος δεν είναι πια παντοδύναμος)

¹³ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 82

επιλογή του στο πλαίσιο των σχέσεων του με τους άλλους.¹⁴ Γνωρίζει λοιπόν ο καθένας ότι η ρήξη με το περιβάλλον δεν είναι μία προοπτική που μπορεί να την αντιμετωπίσει με ευκολία. Επιφέρει μια σειρά από δυσκολίες που καθιστούν τη ζωή εξαιρετικά δύσκολη. Η ζωή ενάντια στο ρεύμα είναι δύσκολη σαν το βάδισμα στην ανηφοριά. Από δω προκύπτει η αναζήτηση, λύσεων συμβιβασμού που αποφεύγουν τον κίνδυνο της απομόνωσης της περιθωριοποίησης. Σ' αυτό το πλαίσιο σύμφωνα με τον Abbagnano η προώθηση προς την ενσωμάτωση εξυπηρετεί το σύστημα ρύθμισης της κοινωνικής ζωής. Η εναλλακτική εκδοχή που προκύπτει θα πει ο Abbagnano μέσα από το σύστημα ρύθμισης της κοινωνικής ζωής¹⁵ γίνεται στη διάκριση ανάμεσα σε άμεση και έμμεση ρύθμιση.

Ο Abbagnano ως άμεση ρύθμιση εννοεί τη ρύθμιση που τίθεται σε ενέργεια μέσω της οργάνωσης της κοινωνικής ζωής. Ως έμμεση εννοεί τη ρύθμιση που ενεργοποιείται μέσω της εσωτερίκευσης από τη μεριά των ανθρώπων, ενός συστήματος κανόνων συμπεριφοράς. Με άλλα λόγια, η άμεση ρύθμιση δρα πάνω στην κοινωνική ζωή και την οργανώνει.¹⁶ Η έμμεση, αντίθετα, δρα πάνω στα υποκείμενα, που οργανώνουν την καθημερινή ζωή τους, σύμφωνα με τις δεδομένες συμπεριφορές. Για παράδειγμα η εργασιακή μέρα αποτελεί έναν θεσμό άμεσης ρύθμισης, ενώ το σύστημα της ηθικής ένα θεσμό έμμεσης ρύθμισης.

Αυτές οι δύο μορφές λειτουργούν εναλλακτικά και διαδοχικά. Είναι σαφές ότι οποιαδήποτε οργάνωση της κοινωνικής ζωής δεν θα ήταν σε θέση να λειτουργήσει αν

---

¹⁴ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 12

¹⁵ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 215 «il diretto e indiretto sistema della società» (το άμεσο και έμμεσο σύστημα της κοινωνίας)

¹⁶ ABBAGNANO, N, Στο ίδιο σ. 216 «il diretto sistema funziona nella società» (το άμεσο σύστημα λειτουργεί στην κοινωνία)

δεν μπορούσε να στηριχθεί στο σεβασμό των κανόνων από τη μεριά των υποκειμένων.

Αυτοί οι κανόνες που ρυθμίζουν την οργάνωση της κοινωνικής ζωής είναι στερεότυπα¹⁷ θα υποστηρίξει ο Abbagnano που μετακινούνται όπως οι μόδες και ελέγχουν κατά τα προσυμφωνημένα, την επιφάνεια των συμπεριφορών, οι οποίες με τη σειρά τους, μέσω της άσκησης των ρόλων, έχουν καταστεί απλά παιχνίδια προσποίησης.

Μέσα σ'αυτούς τους κανόνες χρειάζεται όλο και περισσότερη ζωή για να σκηνοθετηθούν όλο και λιγότερες όψεις της επιβίωσης. Ο χρόνος, η αγάπη, τα λόγια, τα βλέμματα, οι σχέσεις, μέσα σ'αυτούς τους κανόνες της κοινωνικής ρύθμισης εξαντλούνται όπως οι φυσικοί πόροι κάτω από τη πίεση ενός αχαλίνωτου υπερθερματισμού της δυνητικής τους αξίας.¹⁸ Στην πλειοψηφία του θα πει ο Abbagnano οι κανόνες έχουν παραιτηθεί από την πυκνότητα των πραγμάτων,¹⁹ από τα νοήματα, από τα σύμβολα, από τις βαθιές εικόνες του στοχασμού, από τη κηδεμονία μιας εσωτερικής διάρκειας, από τα σημεία αναφοράς της συνείδησης, ωστόσο υπάρχουν ακόμη κανόνες κοινωνικής ρύθμισης που διατηρούν έναν σεβασμό και μία αξία.

Ένας σεβασμός που δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνον με τον εξαναγκασμό, χωρίς κάποια ηθική αναγνώριση. Θα λέγαμε και αντίστροφα, έναν σύστημα κανόνων θα κατέληγε ανενεργό και θα είχε εξαντληθεί λόγω αδράνειας, αν δεν έβρισκε

¹⁷ ABBAGNANO, N.

Στο ίδιο 216 «Le regole della organizzazione sono stereotipi» (Οι κανόνες της οργάνωσης αποτελούν στερεότυπα)

¹⁸ ABBAGNANO, N.

Per o contro l'uomo, Milano, Rizzoli, 1968 σ. 29

¹⁹ ABBAGNANO, N.

L'uomo progetto 2000. Στο συγκεκριμένο βιβλίο ο Abbagnano κάνει πολλές αναφορές στην πυκνότητα των πραγμάτων (la densità delle cose)

ανταπόκριση σε κάποια μορφή οργάνωσης της κοινωνικής ζωής. Δεν μπορούμε λοιπόν να παραβλέψουμε αυτήν την αμοιβαία εξάρτηση, οι δύο μορφές της ρύθμισης, (άμεση και έμμεση) ενεργούν ταυτόχρονα πάνω στην κοινωνική ζωή, με επικράτηση της μίας πάνω στην άλλη ανάλογα με τις περιστάσεις. Για παράδειγμα κατά τη διάρκεια της «εργασιακής» ημέρας επικρατεί η άμεση ρύθμιση, ενώ κατά το χρόνο της μη εργασίας επικρατεί η έμμεση ρύθμιση. Στην πρώτη περίπτωση η ζωή του ανθρώπου αντιπροσωπεύει το μέγιστο της ρύθμισης, μέσα από την άμεση οργάνωση της κοινωνικής ζωής. Εδώ οι κανόνες αποκτούν ακλόνητη ισχύ τα σημεία τους ταξιδεύουν ιλιγγιωδώς, ακτινοβολούνται προς όλες τις κατευθύνσεις²⁰ και επιβάλλονται σαν επιδημικές μεταστάσεις. Στη δεύτερη περίπτωση, το ηθικό σύστημα είναι ο κώδικας μιας ρύθμισης που επιτυγχάνεται μέσα από την εσωτερίκευση των κανόνων.

Η κοινωνική ζωή είναι η σφαίρα όπου πραγματοποιούνται οι άνθρωποι ως πρόσωπα, ως υπάρξεις, ως παρουσίες. Δεν υπάρχουν άλλες σφαίρες στις οποίες ένας άνθρωπος²¹ θα μπορέσει να ενεργοποιήσει τις δυνατότητες που διαθέτει. Ακριβώς επειδή οι άνθρωποι πραγματώνονται στο υπαρξιακό πεδίο της κοινωνικής ζωής και προγραμματίζουν τη ζωή τους στη βάση της δικής του συγκεκριμένης οντότητας, το σύστημα ρύθμισης θα πρέπει να είναι ικανό ώστε να κατευθύνει τις ανθρώπινες υπάρξεις σε προορισμούς και σ'ορίζοντες συγκεκριμένων αξιών.

---

²⁰ ABBAGNANO, N.

Per o contro l'uomo, σ. 96 «il significato delle regole viaggiano vertiginoso» (τα σημεία των κανόνων ταξιδεύουν ιλιγγιωδώς)

²¹ ABBAGNANO, N.

Στο ίδιο σ. 19

Ο Abbagnano κρίνει ότι μέσα στην κοινωνική ρύθμιση δεν υφίσταται το πανίσχυρο υποκείμενο αντίθετα, αυτό που έχουμε μπροστά μας είναι ένα αδύναμο,²² το οποίο πασχίζει να ορίσει τις υπαρκτικές συνθήκες του.

Στο κέντρο του κόσμου ίσως να μην βρίσκουμε τον άνθρωπο ως υποκείμενο που είναι ικανό να ομιλεί και να πράττει, αλλά αντιθέτως ένα δίκτυο πραγματολογικών συνθηκών. Ένα δίκτυο που προσανατολίζει το σύστημα της ηθικής κανονιστικής ρύθμισης.

Είναι ένα δίκτυο για τον Abbagnano που χρησιμοποιεί ιδεολογικούς μηχανισμούς²³ που στοχεύουν στην εσωτερίκευση βαθιών κινήτρων, «ιδεατών» παρορμήσεων προς ένα πολιτικο-κοινωνικό, και οικονομικό σύστημα που δημιουργεί το στοιχείο της αφαίρεσης από τη συγκεκριμένη ύπαρξη. Δυστυχώς αυτό το αφαιρετικό σύστημα καθίσταται απαραίτητο όσο πιο μακρινές είναι οι αξίες των ανθρώπων από τη συγκεκριμένη παρουσίας του. Όσο δηλαδή τα υποκείμενα είναι στερημένα από τις παραμέτρους της δικής τους υπαρξιακής πραγματικότητας. Ο κόσμος δεν εμπνέεται να ζει μία ζωή προσδιορισμένη μόνο όταν δεν έχει προσδιορισμούς να εκφράσει. Συχνά υπάρχει μία σύγκρουση μία αναμέτρηση με αξίες. Εκείνες του δικτύου της αλλοτριωμένης πραγματικότητας που εκφράζουν μία αφηρημένη γενικότητα και είναι οι αξίες των «ιδεατών» παρορμήσεων του κοινωνικοπολιτικού και οικονομικού συστήματος. Είναι αξίες που ευνοούν στάσεις, και συμπεριφορές σύμφωνα με τον Abbagnano που ουσιαστικά εξυπηρετούν το σύστημα της αφαίρεσης και προάγουν μία τεχνική και εργαλιακή κοινωνική

²² ABBAGNANO, N, *L'uomo proteggo 2000*, σ. 109

²³ ABBAGNANO, N, *L'uomo proteggo 2000*, σ. 215 «i maggiori ostacoli al prevalere del buon senso sono oggi le ideologie» (Τα μεγάλα εμπόδια στην επικράτηση της ευθυκρισίας είναι σήμερα οι ιδεολογίες)

γενικότητα. Αλλά υπάρχουν και οι αξίες που κερδίζονται μέσα από την εσωτερική διάρκεια του βιώματος μέσα από τις υπαρξιακές δυνατότητες του ανθρώπου και αναζητούν την ταυτότητά τους στην πραγμάτωση μιας εναλλακτικής κοινωνίας.²⁴ Είναι οι αξίες που επενδύουν στις ανάγκες των ανθρώπων και αναδύονται από την κοινωνία – συλλογικότητα και όχι από τις απαιτήσεις που προκύπτουν από την κοινωνία – δομή που δημιουργούν αξίες αφαίρεσης. Η σύγκριση των αξιών είναι αναμενόμενη και εκπροσωπεί δύο διαφορετικά επίπεδα, δύο διαφορετικούς κόσμους. Το ένα επίπεδο σύμφωνα με τον Abbagnano θέλει τον άνθρωπο να κολυμπάει σε συνεχώς μεταβαλλόμενα, επάλληλα και συνεχή ρεύματα ύπαρξης.²⁵ Το δεύτερο θέλει τον άνθρωπο σταθερό, με εσωτερικές προδιαθέσεις και χαρακτηριστικά προσωπικότητας, με στάσεις ζωής, με αίσθημα αυτοεκτίμησης, που δίνει την εικόνα ενός αυτοδύναμου και αυτοκατευθυνόμενου ανθρώπου. Είναι προφανές ότι το δεύτερο επίπεδο είναι εκείνο που διαθέτει όλο τον υπαρξιακό ορίζοντα που περιγράφει ο Abbagnano τόσο στα φιλοσοφικά του κείμενα όσο και στα κοινωνιολογικά του. Η απόπειρά του στα κοινωνιολογικά του κείμενα ήταν να δώσει τους σχεδιασμούς εκείνους που θα οικοδομήσουν μία υπαρξιακή κοινωνιολογία που μέλημά της είναι να δείξει τους όρους αυτοπραγμάτωσης του ανθρώπου τις διαδικασίες εσωτερίκευσης των αξιών που δημιουργούνται στην αναμέτρηση με την καθημερινή ζωή. Ότι βλέπουμε γύρω μας θα πει ο Abbagnano συνοδεύει δύο όψεις, μια είναι η χιμαιρική πραγμάτωση²⁶ της ανθρώπινης ουσίας, δηλαδή μία ανάδυση της

²⁴ ABBAGNANO, N., Esistenzialismo positivo σ. 10

²⁵ Τα επάλληλα και συνεχή ρεύματα της ύπαρξης ο Abbagnano τα θεωρεί ως παιχνίδι που υπάρχουν οι εναλλαγές γράφει στο βιβλίο του L'uomo proteggo 2000, σ. 110 «fuori di tale gioco l'uomo non ha alternative (έξω από εκείνο το παιχνίδι ο άνθρωπος δεν έχει εναλλαγές)

²⁶ ABBAGNANO, N. Στο ίδιο σ. 109

δυνητικής πραγματικότητας οι προσομοιώσεις, η ανοηματική μας συνθήκη και μια δεύτερη όψη είναι εκείνη που δείχνει τα υποκείμενα μέσα στις παραμέτρους της δικής τους υπαρξιακής πραγματικότητας, της συγκεκριμένης οντότητάς τους που αναδύεται μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων. Η καταγραφή της κοινωνικής πραγματικότητας όταν έχει καθιζήσει και αποκρυσταλλωθεί έχει ενσωματώσει τόσο το πραγματικό όσο και το δυνητικό στοιχείο. Μία υπαρξιακή κοινωνιολογία θα πει ο Abbagnano πρέπει να επιφορτισθεί με την ανάγκη να φανερώσει το πραγματικό,²⁷ με αυτήν την έννοια πρέπει να έχει την ικανότητα – επί ποινή αποτυχίας – να συλλαμβάνει τις κρίσιμες σχέσεις της κοινωνικής δυναμικής, γιατί από εκεί περνάει το πραγματικό. Αν αυτό δεν επιτευχθεί τότε έχουμε οικοδομήσει μια φιλολογία του υπαρκτού χωρίς να πετύχουμε το στόχο μας δηλαδή να διερευνήσουμε τη διαδικασία αναγνώρισης του κοινωνικού Είναι.

Η κοινωνιολογία του Abbagnano, υποστηρίζει ο A. Quarta, «έχει υπαρξιακή προοπτική, αναφέρεται σε υποκείμενα με συγκεκριμένες και βασικές ανάγκες και όχι στην απρόσωπη γραφειοκρατική λογική των μηχανισμών και των μεγάλων οργανώσεων που αναφέρεται η συστημική θεωρία».²⁸

Η κυρίαρχη άποψη του Abbagnano που διατρέχει όλα τα κοινωνιολογικά του κείμενα είναι ότι τα περιεχόμενα της κοινωνικής ζωής, αν θελήσουμε να τα δούμε «καθεαυτά» δεν είναι παρά υπαρξιακοί προσδιορισμοί και η κοινωνιολογία ως επιστήμη που βεβαιώνει το νόημα του «πράττειν» και τους κανόνες της εμπειρικής

²⁷ ABBAGNANO, N, Problemi di sociologia, Torino, Taylor, 1959 σ. 21 «Comprendere la socialità umana significhera infatti, determinare le possibilita delle sue forme concrete» (Το να κατανοηθεί η κοινωνικότητα του ανθρώπου σημαίνει πράγματι να προσδιορισθούν οι δυνατότητες της συγκεκριμένης του μορφής)

²⁸ QUARTA, A. Στο ίδιο σ. 80

πραγματικότητας θα πρέπει να στέκεται σ'αυτούς τους υπαρξιακούς προσδιορισμούς. Η «υπαρξιακή» του κοινωνιολογία δεν είχε συνέχεια, έθεσε όμως νέους προβληματισμούς πάνω σε ενότητες και τάσεις του υποκειμενισμού στην συλλογική του έκφραση. Με αφετηρία τον υπαρξισμό ο Abbagnano προχωρεί σε γενικότερα ερωτήματα για την πραγματικότητα, για τη δομή των κοινωνικών σχέσεων και τις προϋποθέσεις με τις οποίες συγκροτούνται. Δείχνει ότι ο υπαρξισμός δεν είναι «υποστασιακός ατομικισμός», αλλά με τις πολλαπλές ερμηνευτικές του εκδοχές μπορεί να ενταχθεί και σ'επιστήμες όπως η κοινωνιολογία για να προκύψουν γόνιμες ανανεώσεις και πλουσιότεροι προβληματισμοί.

Οι κριτικές που δέχθηκε ο Abbagnano

Είναι γεγονός ότι στο έργο του Abbagnano, ο άνθρωπος δεν είναι κατάληξη ενός συστήματος, δεν είναι το πέρας της έρευνας αλλά η μοναδική πηγή κάθε γόνιμης σκέψης.¹ Εκείνο που τονίζεται μέσα στο έργο του είναι ότι ο υπαρξισμός αποτελεί μία φιλοσοφία που αρνείται την προσφυγή σε πολιτικά ή ιδεολογικά συστήματα μπορεί όμως και κινητοποιεί τις βαθιές ρίζες της σκέψης των ιδεολογικών και πολιτικών συστημάτων και αυτό γιατί κάθε πολιτικό, ιδεολογικό ή κοινωνικό σύστημα δεν περιγράφει μία αφηρημένη «ανθρώπινη πραγματικότητα» αλλά την «υπαρξιακή» διάσταση των εξεταζομένων διαδικασιών. Στο σημείο αυτό εστιάζεται και η κριτική που δέχθηκε. Για τους περισσότερους ο Abbagnano υπερασπίζεται και εκτιμά την σπουδαιότητα της ατομικής αυτοεπιβεβαίωσης² μέσω ενός υπαρξισμού που

¹ Ο Alberto Moravia στο περιοδικό "Nuovi Argomenti" το 1943 έβλεπε τον υπαρξισμό του Abbagnano να γίνεται σταθμός και να διαμορφώνει τον Ιταλικό φιλοσοφικό στοχασμό.

² Ο F. Pari στο βιβλίο του L'analitica dell'esistenza in Abbagnano, Firenze. Parenti, 1960, τονίζει ότι ουσιαστικά ο υπαρξισμός του Abbagnano αποσαφηνίζει τα όρια της ατομικής επιβεβαίωσης.

«κατασκευάζει» ένα πραγματολογικό πλαίσιο θεωρητικής και πρακτικής αλήθειας.³ Αυτός ο υπαρξισμός θα ονομασθεί «θετικός υπαρξισμός» (*esistenzialismo positivo*) που στοχεύει στο φωτισμό του δικού μας παρόντος μέσα από τη διαύγαση των νοημάτων των δυνατοτήτων του ανθρώπου. Σε αυτή την αναζήτηση ο Abbagnano δεν προτρέπει σε μία θεωρία του νοήματος του ανθρώπου και της ιστορίας⁴, εμβαθύνει όμως τις θεωρητικές δυσκολίες και δημιουργεί συνθέσεις, ενώ αναλογίζεται τις πιθανότητες για εκδοχές και γόνιμες συζητήσεις ως προς τις υπαρξιακές δυνατότητες του αυτοπροσδιοριζόμενου ανθρώπου.⁵

Για τους επικριτές της φιλοσοφίας του Abbagnano ο «θετικός υπαρξισμός» γεφυρώνει το ρήγμα μεταξύ «σχετικισμού» και «θετικισμού» των δύο δηλαδή στρατοπέδων που θα κυριαρχήσουν στην Ιταλία μετά το 1945. Ο «θετικός υπαρξισμός» συμβάλει στη δημιουργία ενός ρομαντισμού θα τονίσουν οι Preve και Efirov⁶ ο οποίος θα προσπαθήσει να υποκαταστήσει τον παραδοσιακό μαρξισμό με στοιχεία ουτοπικού σοσιαλισμού. Στο πλαίσιο ανάπτυξης της κοινωνικής οργάνωσης με όρους της δυνατότητας της ύπαρξης επιχειρείται η αποδυνάμωση του Λόγου, της

³ Ο R. Buttiglione, στο άρθρο του *Laicità e fede* στο περ. *L'Osservatore Romano*, τ.3. Αύγουστος 1980 καθώς επίσης και οι N. Bobbio, στο κείμενό του, *Discorso su N. Abbagnano* μαζί με τους G. De Crescenzo και P. Laveglia, Torino, Taylor 1967 εκτιμούν ότι η προβληματική του Abbagnano είναι η δημιουργία ενός πραγματολογικού πλαισίου για την αγωνιώδη αναζήτηση της αλήθειας.

⁴ Ο A. M. Simona με το βιβλίο του *La nation des libertés dans l'existenzialisme positif de N. Abbagnano*, Fribourg, Universitaires, 1962, μιλάει για τις θεωρητικές συνθέσεις του Abbagnano που είχαν ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση του "θετικού υπαρξισμού".

⁵ Ο F. D'Agostini με το κείμενό του Abbagnano: *prima delle idee esistono gli uomini* στο περ. «Tuttolibri» XII αρ. 501, 3 Μαΐου 1986, σ. 6, υπογραμμίζει ότι ο αυτοπροσδιοριζόμενος άνθρωπος σύμφωνα με τον Abbagnano είναι ο άνθρωπος που γίνεται πλήρης δυνατοτήτων, άποψη που δέχεται και ο M. Perrini στο κείμενό του *C'è anche la ragione del cuore*, στην εφημ. *Giornale Di Brescia*, 11 Απριλίου 1986, σ. 3

⁶ Η αρνητική κριτική που δέχεται ο Abbagnano είναι κυρίως από τους C. Preve, S. A. Efirov. Ο πρώτος με το κείμενό του *La cucina filosofica*, στο *L'indice dei libri del mese*, III, αρ. 8, 10, 1986 σ. 38 και ο δεύτερος με το κείμενό του *Il fallimento dell' «esistenzialismo positivo»* στο βιβλίο του *La filosofia borghese italiana del XX secolo*, Firenze, 1970, είναι ουσιαστικά δύο κείμενα που ασκούν δριμύτατη κριτική στο έργο του Abbagnano. Σχόλια για την θεματική ανάπτυξη του έργου του χωρίς όμως να ασκηθεί αυστηρή κριτική έγιναν αλλά κριτική με διάθεση να υποβαθμισθεί το έργο του Abbagnano είναι ουσιαστικά του G. Preve και του S. A. Efirov.

θετικής επιστήμης ενώ παράλληλα εκφράζεται ένα νέο πρότυπο «υπαρκτής – ιδεατής» κοινωνίας. Μέσα από αυτήν την κριτική που ασκείται στον Abbagnano εκτιμάται όμως το γεγονός ότι πουθενά δεν υπάρχουν στην φιλοσοφία του στοιχεία πολιδρόμησης αλλά ούτε και απόψεις δογματισμού.

Στα όρια αυτών των επικρίσεων για το φιλοσοφικό έργο του Abbagnano αφήνονται εκτός σχολιασμού απόψεις του που μιλούν για την πολιτική συνείδηση που στηρίζεται στην «υπαρξιακή» μέριμνα και που συμβάλλει στο πραγματολογικό πλαίσιο θεωρητικής και πρακτικής αλήθειας δηλαδή στη διεύρυνση της κοινωνικής συνοχής μέσα από πρωτότυπες πρωτοβουλίες που θα έχουν στοιχεία ανανέωσης της κοινωνικής ζωής. Ουσιαστικά οι αυστηρές κριτικές που ασκήθηκαν στον Abbagnano προέρχονταν από διανοούμενους που ταυτίστηκαν με απόψεις και ιδεολογίες που εξέφραζαν αλήθειες και αξιώσεις οικουμενικότητας.

BIBLIOGRAFIA

ΟΙ ΠΗΓΕΣ (έργα του Ν. Abbagnano)

1. Le sorgenti irrazionali del pensiero, Napoli - Genova, Perrela, 1923
2. Il problema dell'arte, Napoli - Genova - Citta di Castello, Perrela, 1925
3. Il nuovo idealismo inglese e americano, Genova - Napoli, Perrela, 1927
4. La filosofia di E. Meyerson e la logica dell'identita, Napoli, Perrela, 1929
5. Guglielmo d' Ockham, Lanciano, Carabba, 1931
6. La nozione del tempo secondo Aristotele, Lanciano, Carabba, 1933
7. La fisica nuova. Fondamenti di una nuova teoria della scienza, Napoli, Guida, 1934
8. Il principio della metafisica, Napoli Morano, 1936
9. Lineamenti di pedagogia, Napoli Morano, 1936
10. Sommario di filosofia per i Lieci, Napoli, Morano 1937
11. Sommario di filosofia e pedagogia per gli istituti magistrali, Napoli, Morano, 1937
12. La struttura dell'esistenza, Torino, Paravia, 1939
13. Bernadino Telesio, Milano, Bocca, 1941
14. Introduzione all'esistenzialismo, Milano, Bompiani, 1942
15. Compendio di storia della filosofia, Torino Paravia, 1947
16. Storia della filosofia, Torino, Utet, 1950
17. Filosofia religione scienza, Torino Taylor, 1947
18. Esistenzialismo positivo, Torino Taylor, 1948
19. Storia del pensiero scientifico, Torino, Paravia 1953

20. Possibilita e liberta, Torino, Taylor, 1956
21. Linee di storia della pedagogia, Torino, Paravia, 1958
22. Problemi di sociologia, Torino, Taylor, 1959
23. Linea di storia della filosofia, Torino, Paravia, 1960
24. Dizionario di filosofia, Torino, Utet 1961
25. Scritti scelti, Torino, Taylor 1967
26. Per o contro l'uomo. Milano, Rizzoli, 1968
27. Fra il tutto e il nulla, Milano, Rizzoli, 1973
28. Questa pazza filosofia, ovvero l'io prigioniero, Milano, Editoriale Nuova, 1980
29. L'uomo progetto 2000. Dialogo con Giuseppe Crieco, Roma, Dino Editori, 1980
30. La saggezza della vita, Milano, Rusconi, 1985
31. Filosofi e filosofie nella storia, Torino, Paravia, 1986
32. La saggezza della filosofia, Milano Rusconi, 1987.
33. Filosofi e filosofie nella storia, Torino, Paravia 1991
34. La filosofia contemporanea, Torino, UTET, 1993
35. Diccionario de filosofia, Mexico, Fonto de cultura Economica, 1963
36. Historia de la filosofia, Barcelona, Montaner y Simon, S.A., 1964

ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Αναφορές στο έργο του N. Abbagnano

1. ALBERTI, D., La logica della possibilita nell'esistenzialismo di N. Abbagnano, in Momenti dell'esistenzialismo europeo. Crisi dell'esistenzan in Marcel, Sartre, Abbagnano e suoi riflessi sul marxismo, Palermo, Flaccovio, 1972
2. BOBBIO, N., Discorso su Nicola Abbagnano, Torino, Taylor, 1967
3. BRUNO, F., Nicola Abbagnano, Letteratura meridionale, Cosenza, Pallegriani, 1968, σσ. 194-212
4. BUTTIGLIONE, R., Laicità e fede, L' Osservatore Romano, 1980
5. CANTONI, R., Nicola Abbagnano e l' esistenzialismo, Epoca, τευχ. 231, 1955
6. CANTONI, R., L'esistenzialismo positivo, La vita quotidiana, Milano, Mondatori, 1955, σσ. 172-73
7. CHIODI, P., Il pensiero esistenzialista, Milano, Carzali, 1959, σσ. 22-24, 49-52, 66-71, 85-88, 102-03, 124-26, 169-73, 186-90
8. COTOJNI, A., Nicola Abbagnano e il problema della scienza nel pensiero contemporaneo da Laplace a Geymona, Messina - Firenze, G. D'Anna, 1974
9. DAL PRA, M., Il pragmatismo assiologico di N. Abbagnano, Rivista di storia della filosofia, τευχ. III, 1948, σσ. 225-67
10. DOLKOV, K.M., Critica del metodo esistenziale di Nicola Abbagnano, Filosofskie Nauki, τευχ. 3, 1971
11. DELLA VOLPE, G., Una filosofia virile, Primato, τευχ. I, 1940, σ. 22
12. EFIROV, S.A., L'esistenzialismo positivo e il suo fallimento, Voprosy Filosofii XII, t. 5, 1958 σσ. 180-83
13. EFIROV, S.A., Il fallimento dell' «esistenzialismo positivo, La filosofia borghese italiana del XX secolo, Firenze, Sansoni, 1970 σσ. 178-208

- 14.FABRO, G., Introduzione all'esistenzialismo, Milano, Vita e Pensiero, 1943 σσ. 107, 23
- 15.FAGGIOTO, P., Scienza e filosofia nel pensiero di Nicola Abbagnano, Studia Patavina, τευχ. III, 1958 σσ. 431-76
- 16.FERRARI, M., Origini e motivi del neoilluminismo italiano tra il dopoguerra e gli anni cinquanta, Rivista di storia della filosofia, XXXIX 1984, τευχ. III σσ. 531-48, τευχ. IV, σσ. 749-760
- 17.FESTINI, H., Nekoliko pitanja filosofu Nicoli Abbagnanu, Nase Teme, 1969
- 18.FILIASI CARCANO, P., La struttura dell'esistenza, Logos, XXIV, 1941 σσ. 106-14
- 19.FIORENTINO, D., La fisica nuova di N. Abbagnano, Giornale critico della filosofia italiana, τευχ. XXIV, 1943, σσ. 74-89
- 20.GIANNINI, G., Le idee genatrici dell' esistenzialismo di N. Abbagnano e il Loro significato, Giornale di Metafisica, τευχ. V, 1950, σσ. 590-627
- 21.GIANNINI, G., La nozione di possibilita nell'esistenzialismo di N. Abbagnano, Studi filosofici intorno all'Esistenza al Mondo, alla Trascendenza, Romae, Pontificiae Univeritatis Gregorianae 1954, σσ. 131-37
- 22.GIANNINI, G., L' esistenzialismo positivo di Nicola Abbagnano, Brescia, Morcelliana, 1956
- 23.LADRINE, A., A propos de l' existentialisme de M. Nicola Abbagnano, Salesianum, ôâö÷. XIX, 1957, σσ. 383-419
- 24.LANGIULLI, F.N., Introduction, New York, Doubleday, 1969 σσ. IX-LXX
- 25.LESNOFF-CARAVAGLIA Education as Existential Possibility, New York, Philosophical Library, 1972
- 26.MICKELIN, V., Suuvemena Talijanska Filozofija, Zagreb, Naprijed, 1966. Σσ. 33-45
- 27.NOWICKI, A.P., N. Abbagnano, Koegzstencjalna Struktura egzustencij.

- Warzawa, Filozofia Egzystencjalna, 1965
- 28.PASQUA, N.V., Il neoilluminismo di Nicola Abbagnano, Filosofia e vita, τευχ. IX, 1968, σσ. 358-67
- 29.QUARTA, A., Esistenza, Scienza, Societa nella filosofia di Nicola Abbagnano, Napoli, Glauk, 1971
- 30.ROD, W., Der Charakter de Existenzphilosophie in Italien, Zeitschrift fur philosophische Forschung, τευχ.XII, 1958 σσ.263-270
- 31.SALMONA, B., Due nuove prospettive di socialita: Abbagnano e Battaglia Milano, Marzorati, 1964
- 32.SIMONA, M.A., La notion de Liberte dans l'existentialisme positif de Nicola Abbagnano, Fribourg, Editions Universitaires, 1962
- 33.VEDALDI, A., Esistenzialismo, Lecce, Milela, 1947, σσ. 136-60
- 34.VEDALDI, A., Essere gli alti Discorso sull'esistenzialismo, Torino, Taylor, 1948, σσ. 130-49
- 35.VERCELLINO, F., Il problema di Dio e della religione in Nicola Abbagnano, Roma, Editrice della Pontificia Universita Lateranense, 1982
- 36.VILLA, G., Saggi di filologia e filosofia Bucarest, Tip. Bucovina, 1946 σσ. 225-38
- 37.WASHINGTON, V.L., Nicola Abbagnano, Sao Paulo, Livraria Martins, 1950,

ΓΕΝΙΚΑ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

1. AXELOS, K., Einführung in ein künftiges Denken über Marx und Heidegger, Tübingen, Niemeyer, 1966
2. CANCRINI, T., Psicoanalisi, Komo, Societa, Roma, Editori Riuniti, 1981
3. CARIN, E., La filosofia come sapere, Bari Laterza, 1990
4. CARIN, E., Intelletuali italiani del xx secolo, Roma, Riuniti, 1974
5. CARIN, E., Storia della filosofia italiana, Torino, Einaudi, 1978
6. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, Χ., Σχεδιάγραμμα εισαγωγής στη Φιλοσοφία, Αθήνα, Δόμος, 1981
7. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, Χ., Χάϊντεγκερ και Αεροπαγίτης. Η Θεολογία της απουσίας και της αγνωσίας του Θεού, Αθήνα, Δωδώνη, 1967
8. CORVEZ, M., La philosophie de Heidegger, Paris, P.U.F., 1966
9. DAL PRA, M., Studi sul pragmatismo italiano, Napoli, Bibliopolis, 1984
10. FOULCUIE, P., L'existentialisme, Paris, P.U.F., 1968
11. GRAMSCI, A., Quaderni del carcere, Torino, Einaudi, 1975
12. GLUKSMANN, C., Gramsci e lo stato. Per una teoria materialistica della filosofia, Roma, Riuniti, 1976
13. HEIDEGGER, M., Wegmarken, Frankfurt, Klostermann, 1963
14. HEIDEGGER, M., Sein und Zeit, Tübingen, Wilmeyer, 1972
15. HEIDEGGER, M., Wegmarken, Frankfurt, Klostermann, 1967
16. JASPER, K., Über meine Philosophie, München, Piper, 1958
17. JASPER, K., Die Grossen Philosophen, München, Piper, 1959
18. JASPER, K., Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarung, München, Piper, 1963
19. JASPER, K., Einführung in die Philosophie, München, Piper, 1966
20. LACROIX, J., Panorama de la Philosophie française contemporaine,

- Paris, P.U.F., 1966
- 21.MARCEL, G., Homo Viartor, Paris Dubier, 1944
- 22.MARCEL, G., Le mystere de l'Etre, Paris, Dubier 1951
- 23.MARCEL, G., Les Hommes contre l'humain, Paris, Fayard, 1968
- 24.MARCEL, G., Etre et avoir, Paris, Gallimard, 1972
- 25.MARCEL, G., Essai de philosophie concrete, Paris, Gallimard 1967
- 26.MERLEAU-PONTY, M., Phenomenologie de la perception, Paris, Gallimard 1945
- 27.MERLEAU-PONTY, M., Le visible et l'invisible, Paris, Gallimard, 1964
- 28.MEO, O., Psicopatologia e filosofia in Karl Jaspers, Firenze, Le Monnier, 1979
- 29.MERKER, N., Storia della filosofia, Roma, Riuniti, 1982
- 30.MORAVIA, S., Pensiero e cultura, Firenze, Le Monnier, 1982
- 31.MORETTO, G., L' esperienza religiosa del linguaggio in M. Heidegger, Firenze, Le Monnier, 1973
- 32.SARTRE, J.P., La Nausee, Paris, Callimard, 1938
- 33.SARTRE, J.P., L'Etre et le Neant, Paris, Gallimard, 1943
- 34.SARTRE, J.P., L'esistenzialisme est un humanisme, Paris, Nagel, 1946
- 35.SARTRE, J.P., Qu'est -ce que la litterature, Paris, Gallimard, 1948
- 36.SARTRE, J.P., La transcendance de l'Ego, Paris, J. Vrin, 1966
- 37.SANTUCCI, A., Il pragmatismo in Italia, Bologna, Il Mulino, 1963
- 38.TROTIGNON, P., Heidegger, Paris, P.U.F., 1965
- 39.VALENTINI, F., La filosofia Francese contemporanea, Milano, Feltrinelli, 1958
- 40.VICO, G. B. Opere filosofiche, Firenze, Sansoni, 1971
- 41.VARET, G., L'ontologie de Sartre, Paris, P.U.F., 1948
- 42.VATTIMO, G., Introduzione a Heidegger, Bari, Laterza, 1971